

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (500)
ВЕРЕСЕНЬ-ЖОВТЕНЬ
2011

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ),
В.М.Литвин (Київ), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ),
П.С.Сохань (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ),
П.Т.Тронько, *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горбець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора,
відпов. за випуск), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*,
Р.Я.Пиріг, *О.П.Реєнт* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. голов-
ного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*,
В.П.Троцинський, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*,
д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 800 прим. Зам. №330
Підписано до друку 5.10.2011 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14. XII.1993 р.

Оригінал-макет виготовлено
у видавництві «Дієз-продукт»
Свідоцтво ДК №546 від 31.07.2001р.
Адреса: вул. Авіаконструктора
Антонова, 5, офіс 617, Київ,
Україна, 03186
Віддруковано з позитивів у
ТОВ «Видавництво "Вперед"»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National
Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of
the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380(44)278-52-34,
fax +380(44)279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- СТАРЧЕНКО Н.П.
Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького
гродського суду 1598 і 1600 рр.) 4
- ЗАТИЛЮК Я.В.
«Спадкості», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уяв-
леннях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. 28
- ДЗЮБА О.М.
Інтелектуальне співтовариство українців у Петербурзі 1760–1780-х рр.:
«свої – чужі» 44
- ПИРИГ Р.Я.
Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української
Держави (травень – листопад 1918 р.) 61
- КАБАНЕЦЬ Є.П.
Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. . . . 81
- ГОЛОВАТА Л.В. (*Львів*)
Українські громадські організації Центрально-Східної Європи в роки
Другої світової війни як чинник легальної видавничої діяльності 98

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- ВЕРМЕНИЧ Я.В.
Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів . . . 110
- МАРТИНОВ А.Ю.
Історична компаративістика світових економічних криз (XX – початок XXI ст.) . . . 131
- ШАРАВАРА Т.О.
Історіографія освітніх реформ у Російській імперії другої половини
XIX – початку XX ст. 147
- ВІЛКУЛ Т.Л.
«Въшествіе в Іерусалимъ» Александра Македонського. «Хроніка» Геор-
гія Амартола в «Александрії Хронографічній» 162

РЕЦЕНЗІЇ

- БЛАНУЦА А.В.
М.М.Кром. Між Руссю та Литвою. Прикордонні землі у системі російсько-
литовських відносин кінця XV – першої третини XVI ст. – 2-ге вид. 179
- ЧУХЛІВ Т.В.
Т.І.Таїрова-Яковлева. Іван Мазепа й Російська імперія. Історія «зради» . . 190

КОНСТАНТИНОВА В.М. (<i>Бердянськ</i>) Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)	205
КОВЧЕНКО К.А. Франк Гольчевський. Німці та українці: 1914–1939	211
КРУПИНА В.О. Я.Л.Примаченко. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА	216

ЮБІЛЕЇ

ВІДНЯНСЬКИЙ С.В., ПАВЛЕНКО В.В. До 85-річчя члена-кореспондента НАН України П.С.Соханя	220
МАРТИНЧУК І.І. (<i>Рівне</i>) До 60-річчя ректора Рівненського державного гуманітарного університету Р.М.Постоловського	228

IN MEMORIAM

Тронько Петро Тимофійович	231
Зуц Всеволод Леонідович	234
Панібудьласка Володимир Федорович	235

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	236
---	-----

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, келль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHC@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Н.П.СТАРЧЕНКО*

ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОЧИНСТВА НА ВОЛИНІ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ЛУЦЬКОГО ГРОДСЬКОГО СУДУ 1598 і 1600 рр.)

На прикладі роботи Луцького гродського суду впродовж двох років аналізується ефективність судового процесу у Волинському воеводстві Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Зауважуються елементи судочинства, що перешкождали швидкому ухваленню декретів, та виявляються чинники, які сприяли врегулюванню конфліктів. Робота гродського суду досліджується з урахуванням шляхетської культури у цілому.

Загальним місцем у характеристиці судочинства Речі Посполитої ранньомодерного часу є твердження про його вкрай низьку ефективність, що існує як історіографічний канон ще з XIX ст. Саме вади судової системи та низьку дієвість виконавчої влади вважають чи не головними причинами шляхетської сваволі. Ця теза на перший погляд цілком справедлива, однак практично не верифікована. Не проаналізовано елементи процесу, що його гальмували, а також позасудові механізми досягнення «святої справедливості», як її бачили шляхетні обивателі: «Право [...] пред ся розказует одъдати кождому, што чиего есть»¹. Тож спробую простежити ефективність судочинства на прикладі роботи Луцького гродського суду протягом двох років, на які припало лише три сесії (рочки) – 8–17 жовтня і 19–28 листопада 1598 р. та 2–16 листопада 1600 р. Попри усталену на кінець XVI ст. черговість засідань – раз на шість тижнів², дотримуватися її вдавалося вкрай рідко, тож попередня каденція до аналізованої жовтневої 1598 р. датується

* Старченко Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ, науковий співробітник центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.302 зв.

² Там само. – Спр.46. – Арк.508 зв. – 510 (1595 р.: «Рочки кгородские луцкие, которые одны по других у шести неделях припадати звыкли»).

6–14 листопада 1597 р.³, а остання перед листопадовою 1600 р. відбулася 2–10 грудня 1599 р.⁴, тобто, інтервал між засіданнями становив майже рік. За цей час у Луцькому повіті змінилося три старости – по смерті Олександра Семашка⁵, попри клопотання його вдови перед патроном померлого чоловіка – канцлером Яном Замойським, про передачу староства її синові Маркіяну⁶, уряд перейшов до люблінського воєводи Марка Собеського⁷, а майже за рік – до Миколая Семашка⁸. Ці перипетії, безумовно, позначилися на частотності судових засідань. Три обрані сесії ввібрали справи про правопорушення практично за два роки – 1598⁹ і 1600¹⁰. Із загальної кількості (437) на першу надійшло 177 справ¹¹, на другу – 108¹², а на третю – 152 справи¹³. Такий досить великий масив дозволяє простежити певні тенденції у роботі гродського судочинства. Ітиметься не про виконання декретів, що на масовому матеріалі встановити неможливо через спорадичність подібної інформації в актових книгах, а про ухвалення судових рішень. Зокрема, визначимо, яка кількість справ, що надійшли до суду, завершилася декретом, скільки з них сторони спробували залагодити полюбовно, поза судом, скільки потрапило на апеляцію до Трибуналу тощо, урешті, яка кількість оскаржених не з'явилася на процес, що може служити показником тогочасної правової культури.

Розподілимо справи залежно від участі судових урядників в їх вирішенні на групи:

1. справи, що надійшли на розгляд до гроду як першої судової інстанції – усього 294 (126, 68, 100), що становить 67,2%.

2. справи, де сторони ставали до суду для виведення/слухання шкруптні – 33 (10, 4, 19), або 7,6%.

3. справи, перенесені з попередніх рочків – 37 (4, 22, 11), або 8,5%.

4. Трибунальські декрети – 73 (37, 14, 22), або 16,7%.

³ Наступна після листопадової 1598 р. розпочалася 8 січня 1599 р.

⁴ Утім, саме 1599 р. під цим кутом зору був винятковим, оскільки відбулося сім судових засідань (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.57 (1559 р.)).

⁵ Луцький староста Олександр Семашко помер між 14 листопада, коли закінчилися останні у 1597 р. рочки, і 20 грудня, коли згадується про його смерть (див.: Там само. – Спр.52. – Арк.851).

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn.240. – К.9–11.

⁷ 17 липня 1598 р. наступник Семашка – М.Собеський присягнув на Луцьке староство, а з ним і гродські урядники – підстароста Якуб Лисаковський, суддя Матей Стемпковський, писар Іван Красенський; тоді ж розпочалися рочки, які, проте, були припинені, як зазначалося, через слушні причини (див.: Там само. – Спр.53. – Арк.1–4 зв.).

⁸ Миколай Семашко (а з ним і гродські урядники) присягнув на старостинський уряд 21 вересня 1600 р. Зі зміною старости склад суду не зазнав кардинальних змін. Так, суддя Матей Стемпковський обійняв уряд підстарости, писар Іван Красенський став суддею, а писарське місце посів Войтех Станішевський (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.1–5). 28 жовтня Іван Красенський помер від ран, що їх він зазнав під час сутички в Луцьку, а його місце зайняв Остафій Сло-Малинський (див.: Там само. – Арк.95 зв., 243).

⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54.

¹⁰ Після грудневих рочків 1599 р. наступні мали розпочатися 13 січня (в одній зі справ контрагент твердив, що вони тривали чотири дні, однак були припинені), 6 квітня, 18 травня, 29 червня, 10 серпня та 21 вересня (18 травня – через передачу Луцького староства від Марка Собеського до Миколая Семашка), однак не відбулися (див.: Там само. – Арк.352–358 зв., 369–375).

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.207–480.

¹² Там само. – Арк.481–691 зв.

¹³ Там само. – Спр.61. – Арк.243–544. Формально їх фіксується 155 – у чотирьох випадках записи дублювалися.

До *першої* (найбільш чисельної та репрезентативної) групи належать ініційовані позивачем у відповідь на порушення його прав справи, що надійшли до суду вперше. Вони вимагали максимально можливої участі суду при з'ясуванні провини оскарженого й прийнятті рішення, яке б у відповідності з правом забезпечувало інтереси скривдженого. Судовий процес мав змагальний (контрадикторний) характер, де сторони почергово обмінювалися аргументами на свою користь, тобто, позивач доводив факт кривди, а відповідач намагався вибудувати максимально ефективну стратегію захисту (т.зв. контрверсії або розмови сторін: «контрверсіє своє з обудву сторін до суду вносили и обьясняли»¹⁴). Процес, таким чином, розпадався на низку проміжних етапів, де після окремих аргументів/контраргументів сторін суд оцінював їх слушність і ступінь доказовості, звіряв посилення на статутіві норми й коректність їх трактування, урешті – ухвалював рішення.

Між тим лише 88 (37, 29, 22) із 294 справ завершилися ухваленням декрету, що становить приблизно 30%. Зауважу, що у 27 (6, 13, 8) випадках (близько 9% від загальної кількості справ першої групи) відповідач не з'явився і не поінформував суд та контрагента про причину відсутності, що не стало на заваді винесенню вироку, більше того – значно полегшило роботу суддів. У таких випадках позивач мав перевагу – представляв докази на підтвердження своєї кривди в односторонньому порядку, без контрверсій оскарженого. Декрет, за ustalеним порядком, мав виконуватися через два тижні після його ухвалення, однак у 33 (18, 5, 10) з 88 (37,5%) випадків можна говорити про відкладення його виконання на певний час: у 29 – до наступних рочків, відтак щонайменше на шість тижнів, а у 4 випадках – не менше, ніж на рік, оскільки присуджена гродським судом баніція мала отримати підтвердження на Трибуналі. У переважній більшості перенесених на наступну судову сесію випадків за рішенням суду одна зі сторін мала присягнути¹⁵: відповідач – на доведення своєї невинуватості, або позивач – для підтвердження своїх кривд. Серед 88 ухвалених декретів присяга, як остаточний спосіб доведення, була присуджена у 33 (17, 7, 9) випадках, що становило майже 37,5%. Серед них у 25 (12, 5, 8) випадках виконання рішення відкладалося до наступних рочків (76%), у 8 – присягати мали одразу ж, однак результат відомий лише щодо 5 з них: у 3 – присягнули, а у 2 – позивач звільнив від присяги обвинуваченого.

Коротко зупинюся на проблемі присяги, що призначалася сторонам судовим декретом. За правовими приписами, основним способом доведення у суді мали бути документи та свідки, «наипевнейшыє и накгрунтовнейшыє доводи», і лише коли їх бракувало передбачалося застосування присяги (розд.4, арт.52)¹⁶. На практиці ж вона виявилася вкрай поширеним доказом кривди чи очищення від звинувачень. За словами Лукаша Ґурницького,

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.454–454 зв.

¹⁵ На наступних рочках у двадцяти п'яти випадках із двадцяти дев'яти сторона мала присягнути, у двох – за рішенням суду відповідач мав повернути борг, ще у двох – обвинуваченому наказано було вивести шкврутинію (довести свою невинуватість через свідків, про що йтиметься нижче).

¹⁶ Тут і далі – посилання на артикули II Литовського статуту.

«не виграти у вас жодної речі без присяги»¹⁷. Вона застосовувалася навіть тоді, коли ситуація була очевидною. Скажімо, судовий декрет про страту правопорушника, за очевидності його вини, передбачав наостанок присягу оскаржувача на підтвердження обвинувачень (і саме цей акт ставив останню крапку в процесі)¹⁸. Урешті, і в самому II Литовському статуті містилися норми, що передбачали обов'язкове підсилення свідчень «людей добрих, віри гідних» присягою обвинуваченого (розд.11, арт.27)¹⁹, а також за сеймовою конституцією 1578 р. «про збігів» – особа, оскаржена у переховуванні чужих підданих, мала через присягу очиститися від цих звинувачень.

Однак шляхта, що у судовому процесі за найменшої нагоди заявляла про свою готовність присягнути на доведення власної «правди», насправді виконувати заяви не поспішала, оскільки цей акт вважався небажаним для доброго християнина. Особливо показова відмова від присяги навіть ціною втрат²⁰, мотивацією чого могло бути твердження: «Не хочачи я о такъ реч малую присягати, бомъ яко чоловікъ почтивый, з молодости литъ своихъ ажъ и по сесь часъ николи ни о што не присегаль»²¹.

Звернімо увагу на судову справу про втечу підданого Януша Угриновського – Яцка Звалеяка, який тримав корчму в Угринові, до маєтку Балгазара Гнівоша – Свинюхи. Адвокат оскарженого доводив, що втікач лише тимчасово мешкав у посілости позивача, а насправді він – підданий Гнівоша. Суд наказав тивуну і двом підданим Угриновського присягнути в тому, що Звалеяко кілька років тримав угринівську корчму і втік, не віддавши панові грошей. Однак свинюський урядник Войтех Гривовський, який із боку відповідача мав стежити за дотриманням формальностей при виконанні присяги контрагентами, відмовився від покладених на нього обов'язків, адже, як він твердив, присяга плямувала його сумління: «Видячи врядникъ пана Гневоша свинюский то, же тые люди мели бы ничие иншее сумнене тою присягою своею образити, одно его властное, ку присязе их не вел»²².

Нерідко скаржники, що впродовж усього процесу вели затяті дискусії, намагаючись змусити підозрюваного присягнути, часто перед самою присягою звільняли контрагента від неї. Так, у справі щодо звинувачення Миколая Боговитина у вбивстві Григорія Дедеркала під час наїзду на маєток, оскаржений мав, відповідно до правових приписів, присягою засвідчити правдивість своєї хвороби, через яку розгляд справи відкладався впродовж

¹⁷ *Górnicki E.* O elekcyi, wolności, prawie i obyczajach polskich rozmowa Polaka z Włochem. – Sanok, 1855. – S.396.

¹⁸ Див.: *Старченко Н.* Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балгазара Гнівоша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.9. – К., 2010. – С.318–360.

¹⁹ За II Литовським статутом передбачалася відповідальність особи, яка оскаржувала вирок після присяги: у випадку звинувачення сторони в її неправдивості, що ображало шляхетську честь – виплата грошової суми та ув'язнення у замку впродовж чотирьох тижнів; за позивання вдруге, однак без ображання контрагента («не соромотечь») – штрафні санкції (розд.4, арт.50).

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.88 зв. Так, суд визначив присягу потерпілій стороні на доведення своїх втрат, однак супротивна сторона не допустила її, «уживши на то люди зацных», і відшкодувавши всі збитки.

²¹ Там само. – Спр.3. – Арк.714.

²² Там само. – Спр.2. – Арк.813 зв.

тривалого часу²³. Боговитин заперечував і просив про апеляцію, однак суд наказав продовжувати процес. Урешті, коли відповідач був готовий присягнути, сторона обвинувачення, усупереч своїм попереднім наполяганням та нехтуючи інтересами, з власної ініціативи звільнила його від присяги²⁴.

Траплялися й зворотні випадки – звільнення відповідачем позивача від присяги, якою той мав довести факт завданої йому кривди та в такий спосіб виграти справу («од присеги вызволили и поприсегат себе не допустили, даючися винными во всемъ»²⁵). За своєю суттю такий крок означав визнання вини оскарженого, однак воно маскувалося під християнський вчинок: «Помнячи на сумнене свое»²⁶. При цьому від програшу якнайменше страждала честь відповідача. Звільнення від присяги свідчило про намагання сторони залагодити стосунки із супротивником поза судом і сприймалося як оголошення про наміри, що зобов'язувало навзаєм удатися до поступок, зробити крок назустріч, натомість примушування до присяги робило його ворогом.

За право присягнути виникали цілі судові баталії, де кожна зі сторін намагалася довести свою першочергову «близькість до доводу чи отводу». Уважалося, що присягати передусім має скаржник на доведення кривд («стороне позванои водле права жаденъ отводъ доущон быти не можетъ, одно поводовои яко укривжонои»²⁷; «яко укривжонные близшие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми квалтом што взявши, ку отводу»²⁸), і лише у випадках, коли докази його були недостатніми чи сумнівними, право відвести звинувачення через присягу надавалося оскарженому²⁹.

Однак у 27 справах присяга була призначена оскарженому, що загалом відповідало фундаментальній засаді судочинства – презумпції невинуватості: «Суд [...] в речах вонтпливых склоннейший мает быти ку вызволеню, нижли ку караню»³⁰. Лише у шести випадках присягати мав позивач, однак у двох із них за початковим рішенням суду присяга теж призначалася позваному, який відмовився від неї, дозволивши позивачеві доводити в такий же спосіб свою кривду. Коротко зупинюся на деталях однієї з них. Так, Богдан Вигура на грудневій рочки 1599 р. попередньо позивав Йону Охлоповського і його дружину Раїну Дахнівну з Перекальських із приводу захоплення ґрунтів. За декретом, обвинувачені мали присягнути, що позивача з маєтності «не вибивали». Вигура погодився звільнити їх від присяги під умовою повернення відібраного, на що оскаржені погодились, однак домовленостей так і не дотримали. Тож практично через рік,

²³ Нагадаю, що вбивство трапилося 7 грудня 1594 р., а справа розглядалася 4 липня 1596 р., за півтора роки. Позивачі твердили, що позивали винуватця 1595 р. на рочки 22 червня, 14 вересня, 26 жовтня (були скасовані через татарську небезпеку) і 7 грудня, однак він до суду не ставав, посилаючись на хворобу.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.38.

²⁵ Там само. – Спр.35. – Арк.58 зв. – 60, 100–101.

²⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.385–386.

²⁷ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.560.

²⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.533.

²⁹ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.700.

³⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.626 зв. «Суд в речах таковых вонтпливых до вызволения, аниж до поконания каждыи мает быти прихилнейшии» (див.: Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.32 (1596 р.)).

15 листопада 1600 р., суд наказав позивачеві присягнути на наступних рочках, що ґрунтів від відповідачів не отримував. Охлоповський у відповідь спробував оскаржити рішення суду, подавши апеляцію до Трибуналу, однак безрезультатно³¹. Тобто, початково, як бачимо, теж мала присягати оскаржена сторона.

Призначення присяги мало підштовхувати сторони до залагодження конфлікту поза судом, а відкладення її до наступної сесії створювало часовий проміжок для переговорів. Загалом же лише 55 декретів могли бути виконані у встановлений термін – за два тижні після їх ухвалення, що становить 18,7% від 294 справ, які надійшли до ґроду на розгляд.

У 109 (45, 15, 49) випадках у результаті контроверсій сторін справи передавалися до вищої апеляційної інстанції – Люблінського трибуналу (37%). Приводом до цього на вимогу однієї зі сторін (чи відразу двох) міг стати як судовий декрет, так й інші обставини процесу, найчастіше – твердження однієї зі сторін про неналежність справи ґродській юрисдикції та прохання увільнити її на цій підставі від відповідальності. В основі таких заяв зазвичай лежали спроби перекваліфікувати характер правопорушень. Скажімо, Ян Циминський скаржився на князя Юрія Пузину про «квалтовное вибито» з ґрунту, тобто, його захоплення, втрати від чого позивач оцінив у 6 тис. золотих. Відповідач твердив, що справа перебуває поза компетенцією ґродського суду, оскільки йшлося про «просту кривду» на спірній землі, належність якої попередньо розглядалася земським судом. Позивач у відповідь наполягав, що йдеться саме про захоплення ґрунту, а не про визначення його власника. Суд пристав на аргументи відповідача і звільнив його від обвинувачень. Циминський просив про апеляцію, що й було дозволено³².

Опозиція «справи кримінальні – кривда проста» на контроверсіях сторін звучала достатньо часто: «Тая справа судови нинешнему не належит, бо то естъ простою кривъдою, а не жаденъ грабежъ, о што не кґродъ, але судъ земъский судить»³³. У широкому значенні під поняттям «кримінал» малися на увазі справи, що належали до компетенції ґродського судочинства («каждый артикул кґродский ведлугъ того ж нашего права естъ криминальный»³⁴), у вузькому – ті, де правопорушникові загрожувала втрата життя й честі (інколи – покарання «вежею», тобто, ув'язнення).

У коронній практиці під «криміналом» розумілися справи, де йшлося про покарання за сам факт скоєння злочину. Якщо ж у позові вказувалася вартість кривд (такса), яку мав відшкодувати оскаржений, то це автоматично перетворювало справу на цивільну, метою якої було задоволення претензій позивача³⁵. Подібних аргументів не використовували на Волині, хоч інколи адвокатська фразеологія дуже нагадувала коронну практику. Так, під час процесу за скаргою на захоплення ґрунтів ґродський суд відмовився

³¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.450 зв. – 452.

³² Там само. – Арк.245 зв. – 247 зв.

³³ Там само. – Арк.302.

³⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.138–138 зв.

³⁵ *Moniuszko A. Przesłęstwa przeciw zyciu i zdrowiu przed plockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia // Spoleczeństwo staropolskie: Seria nowa. – Т.ІІ. – Warszawa, 2009. – S.13–14.*

розглядати той аспект цієї справи, що стосувався відшкодування втрат: «А о шкоды, в позве помененыхъ, яко в речи суду моему кгродскому неналежачом, сторону поводовую до суду земського, в том належьного, отослал есми»³⁶. В аналогічній справі гродський суд відмовився розглядати скаргу про поранення при захопленні збіжжя, залишивши за собою лише звинувачення щодо «вибиття з ґрунту»:

«...о две речи позвал, то ест один артикул о выбите спокойного держаня, а други о побране жита и о зранене свое, што иж ведле права судови кгродскому судити не належит, пре то о зранене и побране жита до суду земского князя бискупа позывати, а о выбите з спокойного держанья стороне далее поступовати сказал есми»³⁷.

Однак насправді йшлося про ригористичне дотримання статutowих норм, які резервували за ґродом певне коло правопорушень – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, сексуальне насильство над жінкою, справи про порушення спокою («гвалт») у містах, убивство шляхтича, крадіжки, фальшування (розд.4, арт.20); «вибиття з спокойного держання», тобто захоплення маєтку, ґрунтів і підданих (розд.4, арт.69). За сеймовою конституцією 1578 р. до компетенції гродського суду було також віднесено справи про «збігів» (слуг і підданих – утікачів) та грабежі³⁸. Свідченням цього є наявність у гродських позовах не лише звинувачень відповідача у певних правопорушеннях, а й вартості втрат скривдженого, а також судові декрети, якими було передбачено поряд із фіксованими у II Литовському статуті покараннями також виплати конкретних сум відшкодування для потерпілої сторони.

Разом із дотриманням правових приписів у тих випадках, коли це було вигідно, широко практикувалося доволі вільне їх тлумачення. Спробую це продемонструвати на прикладі справи про наїзд³⁹. Так, Ян Пилитовський 2 жовтня 1599 р. разом зі слугами наїхав на маєток Вигуричі, учинивши стрілянину, поранивши двірника та розлякавши підданих. Однак оскаржений твердив про непідсудність цього правопорушення гродській юрисдикції всупереч тому, що саме наїзд на шляхетський дім від початку належав до старостинських артикулів. Він протестував щодо образливих слів, ужитих у позові обвинувачем, а також про невідповідність суду:

«А потом позваныи поведил, учинивши наперед протестацію неслушное помазане в книги оного человека невинного, которыи и помысленем того учинку не есть винен, што се на своем пляцу покаже, [...] ужил актер в своеи протестацыи и в позве слов таких, которые толко до кавзы мере криминальныи належат».

Головною причиною невідповідності справи гродській юрисдикції називався некримінальний характер вчинку. Пилитовський визнавав, що наїзд

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.28. – Спр.19. – Оп.1. – Арк.490 зв.

³⁷ Там само. – Арк.520.

³⁸ Volumina constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.1: 1550–1585. – Warszawa, 2005. – S.411, 415–416.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.296–298 зв.

належить до ґродських справ, однак твердив, що під цим злочиним потрібно розуміти збройний напад з «умислу», наслідком якого мало бути поранення або вбивство господаря дому, членів його родини, слуг чи приятелів. За його словами, лише сукупність цих обставин дозволяла називати правопорушення наїздом: «То доперо артыкул ґродский, за чим вина горловая и поцтивости идет».

У відповідь позивач доводив належність справи до компетенції ґродського суду, а також зауважував, що так звані «образливі слова» становлять суть справи, обійтися без яких було неможливо:

«Што се тыче тых словь кримианальных, в протестацыи и позве написаных, ты се писат мусели, абы се [...] набытая справа яко кримианас форум меть могла в суде тутошнем, кгда ж водле права вольинского индеи форум быт не може с правом кримианальнымъ, одно в кґроде».

Суд визнав слухність доказів позивача, однак дозволив відповідачеві апелювати на своє рішення до Трибуналу.

Попри прагматичне підґрунття подібної судової риторики, спрямованої на пом'якшення покарання за правопорушення, а частіше – на затягування справи, ішлося також про вкрай важливий для шляхетської самосвідомості чинник – збереження честі оскарженого. Адже звинувачення кримінального характеру шкодили добрій славі шляхтича, на чому, зокрема, наголошувалося у протестаціях, що вносилися до ґродських актових книг звинуваченими у таких правопорушеннях. Звернімо увагу на протестацію Яна Ясениницького від себе та іменем своїх братів на Миколая Боговитина, який скаржився на них «обычаем кримианальным ку обелженю доброе славы и учтивости нашео шляхетское» з приводу нападу на дорозі й поранення приятеля скаржника – Івана Красенського⁴⁰.

Зацікавлений у зволіканні відповідач намагався перенести справу на Трибунал упродовж усього процесу, однак на проміжних стадіях суд зазвичай апеляцію не дозволяв. За правовими приписами, вона могла йти лише «від головної справи», тобто після ухвалення декрету з приводу суті суперечки. Утім, цього далеко не завжди вдавалося досягти. У випадку відмови суду надати можливість апеляції стороні, яка будь-що прагнула досягти свого, та через возного засвідчувала цей факт для подальшої скарги вже на суд. Так, позивач «светъчилсе напировко судови нинешънему. [...] А судъ нинешний светчилсе, же ничего в той справе над право противного не сказал»⁴¹. Справи за скаргами на судових урядників розглядалися на Трибуналі, тож розплатою за заборону апеляції міг бути процес із незадоволенням саме там. Відтак не дивно, що на 109 дозволів апелювати на рішення суду фіксується лише 7 випадків заборони апеляції. Урешті, невідомо, яка кількість справ таки доходила до Трибуналу, а яка вирішувалася поза судом після дозволу на апеляцію.

⁴⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.95–95 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.478.

В 11 (3, 6, 2) випадках справа відкладалася на наступні рочки, так звана «диляція» (3,7% від 294 справ), причому у 9 з них – через хворобу оскарженого. Загалом до підпорядкування в 1589 р. Волинського воеводства юрисдикції Люблінського трибуналу посилення на хворобу було чи не найпоширенішим способом затягнути справу. Оскаржені також часто вдавалися до зачіпок формального характеру для відкладення судового процесу – переважно через похибки в позиванні оскарженого. Схоже, що з початком 1590-х рр. на зміну цим способам прийшла апеляція до Трибуналу. Так, звільнення від позову відповідача фіксується у 37 (20, 11, 6) справах (12,6%), зазвичай через формальні причини, неналежність справи до компетенції гродського суду (неналежний «форум») та нез'явлення позивача. Однак серед них фіксуються й два дуже показових випадки – звільнення позивачем оскарженого, коли той відмовлявся присягати на підтвердження власної невинуватості та пропонував позивачеві через присягу довести свої кривди. Звернімо увагу на справу Яна Циминського, який звинуватив сина свого запеклого ворога Федора Шимковича-Скленського – Томаша в пораненні слуги. Спочатку оскаржений спробував звільнитися від справи з формальних причин, а потому – отримати дозвіл на апеляцію до Трибуналу, однак безрезультатно. Після чого Томаш передав своє першочергове право присягати слугі Циминського, який мав у такий спосіб довести, що він «од пана Томаша Шькленского раны заданые мает». Урешті позваний звільнив позивача від присяги, а позивач «для того позваного од позову и самое sprawy часы вечными волнымъ учинил»⁴². У такий же спосіб відбувалася та в підсумку завершилася й інша справа: «Поводовая сторона перед урядом очевидно стоячи, позваную сторону зо всеe sprawy и позову добровольне выпустила»⁴³.

Поширеним способом залагодження конфліктів у шляхетському середовищі було єднання (полюбовний суд), тобто позасудове вирішення суперечок, готовність оскарженого до відшкодування втрат та відпущення йому провини постраждалим, що досягалося сторонами за посередництва та з ініціативи спільних приятелів (так званий «роспис року», або «розейм»). Про намір залагодити свої стосунки любововно сторони заявили перед провадженням процесу у 49 (21, 7, 21) справах; тобто шоста частина (16,7%) скривджених, що попередньо вирішили вдатися до суду задля отримання сатисфакції, змінили своє рішення. За умов, якщо б домовленостей досягти не вдалося, контрагенти мали стати до суду на наступні рочки, щонайменше за шість тижнів. Попри загалом невелику кількість таких випадків, слід зауважити, що йшлося про справи, які надійшли до суду вперше. Приятельська ж угода не укладалася автоматично, а представляла собою складний процес залагодження суперечок шляхом поступок з обох сторін. Тож зазвичай контрагенти мали бути готові до компромісу, чому неабияк сприяло проходження справи через суд. Теоретично він мав би забезпечити максимальну сатисфакцію для постраждалого, водночас міг наочно продемонструвати примарність

⁴² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.295–296.

⁴³ Там само. – Арк.296–296 зв.

шансів на швидке відшкодування кривд через великі можливості відповідача затягнути процес, а також проблеми з виконанням декретів. Утім, заява про готовність залагодити справу поза судом теж була одним із варіантів затягування з відповідальністю за кривди, що проартикулював у своїй скарзі на Богуша Зайця Кирик Визгерд. Скаржник заявив, що його контрагент усіляко зволікав із виконанням домовленостей про приятельське єднання, оскільки «ничого на томь року пан Заяць кончити не хотел, толко тому рад был, же пана Визкгерда с того трибуналуу с тою справою зволокъ»⁴⁴.

До *другої* групи належать справи, де сторони ставали до суду для виведення/слухання шкрутинії, усього 33 випадки (10, 4, 19). У кількох справах із першої групи під час процесу інколи поставало прохання до суду про дозвіл на шкрутинію, однак в основі таких випадків усе ж лежала скарга на правопорушення, що дало підставу зарахувати їх до першої групи.

Шкрутинія – тобто, слідство з ініціативи суду через опитування свідків – вважається інквізиційним елементом у змагальному за своїм характером судовому процесі. За конституцією 1578 р., ця процедура передбачалася у кримінальних справах, які мав розглядати сеймовий суд, відповідно таких, де обвинуваченому шляхтичу загрожувала смертна кара та позбавлення честі. Однак не уточнювалася процедура її провадження.

На прохання шляхти Великого князівства Литовського на тому ж сеймі 1578 р. до II Литовського статуту серед інших змін було введено шкрутинію як спосіб спростування обвинувачень оскарженим у «кривавих» справах. У подальшому тексті статутової «поправи» це поняття уточнювалося й розширювалося – йшлося про вбивство, розбій, зівалтування жінки та крадіжку, тобто про справи ґродської юрисдикції. Для цього суд мав делегувати двох земських урядників або інших осіб, що заслуговували на довіру, які разом із возним і свідками-шляхтичами повинні були прибути на місце злочину та у присутності обох сторін опитати свідків. Ті, «маючи пред очима своїми боязнь Божую и сомнения доброе, прирекши и шлюбывши словом своим добрым и под сумненем», мали поінформувати представників уряду про все, їм відоме⁴⁵. Записані представниками суду та скріплені їхніми підписами й печатками свідчення передавалися сторонам у «закритому» вигляді для представлення ґродським урядникам на найближчому судовому засіданні. Ті мали оцінити переконливість слів та у випадку неправдивості обвинувачень присудити позивача до кари – піврічного сидіння у замку та сплати 100 кш. Апеляція щодо декрету ґродського суду йшла до великого князя. Як бачимо, повноваження суду, що зазвичай зводилися до вислуховування аргументів сторін під час процесу й ухвалення декрету, розширювалися, зокрема, на нього покладалася слідчі процедури.

Утім, здійснена у 1578 р. з ініціативи шляхетських обивателів Великого князівства Литовського «поправа» II Литовського статуту, яким, за умовами Люблінської унії, продовжувало судитися Волинське воеводство,

⁴⁴ Там само. – Спр.50. – Арк.627–628 зв.

⁴⁵ Статути Великого князівства Литовського. – Т.ІІ: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса, 2003. – С.214–215.

поширювалася лише на територію Литви, тож волинською шляхтою до уваги практично не бралася, більше того, інколи навіть оскаржувалася⁴⁶. Випадки виведення шкрутинії на Волині траплялися зрідка, так і не набувши тут поширення⁴⁷.

Ситуація змінилася з ухваленням сеймової конституції 1588 р., що наголошувала на обов'язковості провадження шкрутинії у справах про вбивство та уточнювала її процедуру. Шкрутинія мала виводитися обома сторонами – як обвинувачем, так і обвинуваченим – на першому після вчинення злочину засіданні гродського чи земського судів. Присутність свідків, не більше дванадцяти з кожного боку, забезпечувалася самими зацікавленими особами через звичну процедуру позивання до суду. У випадку нехтування свідком своїми обов'язками передбачалося стягнення з нього штрафу – 100 гривень. Перед виведенням шкрутинії контрагенти мали присягнути, що представлені ними свідки не підкуплені. Перевага надавалася очевидцям, а не тим особам, що знали про злочин із чуток. Свідчення мали виголошуватися особисто, а не зачитуватися з підготовлених заздалегідь «карт». Бажано було, щоби свідки-шкрутатори також через присягу засвідчили правдивість своїх слів, однак у випадку їх відмови дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням». Свідчення записувалися, засвідчувалися членами суду та передавалися сторонам для подальшого провадження справи у вищій судовій інстанції⁴⁸.

Різниця між статутовою поправою 1578 і конституцією 1588 рр. полягала в тому, що, у першому випадку, слідство провадилося самими судовими урядниками або їх представниками, а у другому – роль суду звично зводилася до фіксації свідчень осіб, обраних сторонами процесу (вони ж забезпечували їх присутність у суді). Це добре розумів шляхетський загал, заявляючи, що «в справе о шкрутиниум [...] судъ теперешнии не естъ судьею тое справы, толко слухачем свядецत्वъ повода до вывоженъя шкрутениум»⁴⁹. До того ж, якщо поправа передбачала, що після виведення шкрутинії справа провадитиметься у гродському суді та лише допускала можливість апеляції до монарха і перегляд справи на сеймі, то за конституцією 1588 р. шкрутинія запроваджувалася задля пришвидшеного провадження процесу на сеймовому суді чи у Трибуналі.

Проаналізуємо особливості виведення шкрутинії на Волині на основі даних матеріалів. На жаль, свідчення практично не потрапляли до актових книг, де лише фіксувався факт виведення шкрутинії, тож говорити напевно про те, чи їх давали очевидці, а чи переважно ті, хто чув про подію

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.579 зв. (1586 р.) («...только в Литве служить, а не тутъ»).

⁴⁷ Про шкрутинію згадувалося у 1573 р. (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.220 зв.). «[...] інших декретов тутъ у суду кгородского луцкого, где позволяно шкрутынни, кому идетъ о горло, до тое справы подобных показовали» (див.: Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.580 (1587 р.)).

⁴⁸ Volumina constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.2: 1587–1609. – Warszawa, 2005. – S.67–69.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.338. Аналогічно «в справе шкрутениум судъ нынешнии не може быти судею учиньку, только слухачемъ сведецтва» (див.: Там само. – Спр.54. – Арк.263).

з розповіді самої зацікавленої сторони або інших осіб, – неможливо. Однак характер досудових процедур схиляє до думки, що судді мали справу з інформацією, яка надходила з других і третіх рук.

Позвані свідки вписувалися в реєстр справ, а потому закликалися через возного до суду, як і головні учасники процесу. Про це свідчить скарга Михайла Гулевича на Політана Слуцького, який, за словами скаржника, виводив шкрутинію «легкими особами» й близькими родичами, а також не вписав їх, як годилося, у головний реєстр:

«Запозвати и в реестръ ихъ уписать у головныи и з реестру волать, а то для того, если бымъ до которого свитька што видаль, абымъ его до вывоженя шкрутини не припустиль. [...] Ани позываючи шкрутаторов, ено ихъ никоторыхъ наймовали, ани тежъ в реестръ уписовали, ено такъже секретъне на реестри вписавши, до замъкненья суду отдали, с которого были привольань»⁵⁰.

Однак мені не траплялися справи, де шкрутаторам як невідповідним особам було відмовлено у праві свідчити. А от протестації незадоволених щодо виведення шкрутинії через таких свідків зустрічаються.

Чи не найпоширеніший матеріал із приводу шкрутинії представлено контрверсіями сторін. Попри те, що йшлося лише про фіксацію свідчень, сторони вдавалися в розлогі дискусії, зокрема, про недотримання всіх формальностей при позиванні оскарженого до суду для слухання шкрутинії та виведення своєї⁵¹. Похибки в тексті позову чи при його врученні могли призвести до припинення розгляду справи або апеляції на рішення суду. Утім, спостерігалось й намагання судових урядників запобігти затягуванню у виведенні шкрутинії, оскільки «шкрутениумъ [...] зволоки не терпить и засвижа выправована бываесть»⁵². Про недопустимість перенесення таких справ часто вказувалося під час контрверсій:

«Тут в суду, где очевисто жадныхъ деляцыи ани теж оборон правных и неправных противко шкрутениумъ, которое волно каждому заживати, не может. [...] Кромъ вшелякое зволоки шкрутини маот быти отправованы, кгда ж тут тепер не о реч головную идет, толко о выслухане и выведено свитьковъ»⁵³.

Однак у 14 випадках вивести шкрутинію так і не вдалося (у восьми – була дозволена апеляція, у трьох – справа переносилася на наступну судову сесію, ще у трьох – оскарженого звільнили через похибки у позові). Це становить майже половину всіх справ про шкрутинію (14 із 29, тобто 48,3%), оскільки 4 із 33 зафіксованих випадків, пов'язаних із цією процедурою, представляли декрети ґродського суду з дозволом окремим свідкам

⁵⁰ Там само. – Спр.61. – Арк.460–460 зв.

⁵¹ Хоч суд, зазвичай, не вважав такі докази за слушні, маємо лише три випадки відкладення справи через похибки в позові: «Тая справа о шкрутениумъ жадных коньтroversии не потребуеъ, досыт на томъ, жемъ я довелъ року позваному слушне» (див.: Там само. – Арк.269).

⁵² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.249 зв.

⁵³ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.147–149.

в одній і тій же справі, обивателям Люблінського воеводства, з огляду на дальність дороги свідчити в найближчому гроді. Така практика була передбачена й конституцією 1588 р. Тож надалі знехтую цими справами й аналізуватиму лише 29 процесів.

Із приводу яких же правопорушень виводилася шкрутинія? Як пам'ятаємо, конституція 1578 р. непрямо вказує на справи, де обвинуваченому могло загрозувати скарання на смерть і втрата честі. Таке розуміння підтверджує й судова практика:

«Шкрутинія належить тым, которым бы шло о чест и зараз по выступе або обжалованю от жалобника або от обвиненого выправована быти маеть, абы вжо на сеимъ за позвом кождыи был з доводом своим готов»⁵⁴.

У конституції 1588 р. йшлося про виведення шкрутинії у справах про вбивство. Тож проаналізую належні до цієї групи справи. Оскільки скривджений провадив процес не проти всіх учасників водночас, а проти кожного окремо, то кількість справ за означенням була більшою від кількості правопорушень, що стали причиною ініціювання процесу. Так, 29 справ провадилися з приводу 15 злочинів, причому на одну справу – про бійню між членами родин Гулевичів та Семашків – припадає 10 процесів. Серед 15 правопорушень – 6 убивств, 7 наїздів на дім/«вибиття з держання»/поранення при цьому, по 1 справі про розбій на дорозі («о розбои, мужобоиство, раны и лупы слуг») та зівалтування, – тобто, ті, що належали до юрисдикції гродського суду.

Як і в традиційному процесі, у справах про виведення шкрутинії сторони часто намагалися перекваліфікувати справу, доводячи, що характер правопорушення не потребує застосування цієї процедури. Так, Адам Сопотко позивав Івана, Миколая і Василя Єловичів-Букоємських про слухання шкрутинії й виведення своєї у справі з приводу наїзду на двір, стрілянини та поранення його слуг («про наистье і дому скривавлення»). Оскаржені спочатку спробували припинити справу з формальних причин – на підставі неправильного позивання, а також намагалися отримати дозвіл на апеляцію через відмову суду брати до уваги їхні аргументи, однак безрезультатно. Тож далі вони почали вимагати доведення Сопотком права на тримання двору, з якого того було вибито, наголошуючи, що у випадку недоведення обвинувачення його ініціатор, за волинським правом, ризикує життям, маєтністю та «учтивістю» (розд.1, арт.2). У відповідь позивач навів низку доказів на підтвердження своїх маєткових прав, а також акцентував на тому, що у випадку майнових претензій відповідача «не наездзати было, але правемъ ся конътенътовати». Суд, вислухавши аргументи сторін, зауважив, що йдеться про наїзд і «скривавлення» дому, а не про доведення прав на тримання маєтності, тож наказав виводити шкрутинію й апеляції відповідачеві не дозволив.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.22 зв.

Наступним кроком адвоката якраз і була спроба довести, що обвинувачення не повинне трактуватися як справа кримінальна⁵⁵, за яку оскаржений розплачувався життям, адже за статутною нормою (розд.11, арт.1) смертна кара передбачалася лише у випадку наїзду з метою вбивства та його скоєння: «Кгды бы хто на чии дом умыслѣне наехал и забиль, таковыи горломъ мает быти каранъ». У даній же справі позивача під час наїзду вдома не було, «якожь и не забито никого». За такий переступ, що, за твердженням адвоката, був «кривдою простою», передбачалося грошове відшкодування, а також справа мала розглядатися у земському суді: «Шкрутыниумъ быти не може [...], але мял чинити повод яко о простую кривѣду до земства, бо там о раны и шкоды судят, а не в крроде». Адвокат посилався на конституцію 1588 р., яка шкрутинію «толко о забите головы позволяет выправовати, а не в простых кривѣдах таковыхъ», звинувачуючи позивача в тому, що він «барзо широко криминалемъ ростягает». Тож оскаржений просив дозволу на апеляцію, посилаючись на досвід аналогічних справ.

Суд не прийняв до уваги аргументів відповідача, не зважив на його прохання затримати виведення шкрутинії до вирішення справи про належність двору, а також не дозволив оскарженим апелювати на це рішення. Тоді вони свідчили у присутності возного проти суддів, а ті, своєю чергою, заявили, що нічого «над право» не допустили. Позивачам було дозволено виводити шкрутинію, перед якою Адам Сопотко у присутності Івана Букоємського присягнув «на ставлення свідків», тобто в тому, що їх «не пренаимовалем ани сут через мене коррупти»⁵⁶. Свідки, як указувалося в одній зі справ, мали «присягнути, албо тежь муси под сумьненемъ сознане свое учинити»⁵⁷.

Траплялися випадки, коли справи, де виводилася шкрутинія, вирішувалися у суді першої інстанції. Так, Михайло, Захаріяш і Василь Зенковичі-Гуляльницькі позвали Федора Шляхту, його дружину, а також їхніх синів – Івана, Данила, Богдана й Вікторина Федоровичів Шляхту-Гуляльницьких про слухання шкрутинії за звинуваченням їх у вбивстві Василя Дахновича-Гуляльницького та виведенні оскарженими своєї. Обидві сторони представили свідків, вислухавши яких суд дійшов висновку про ненавмисне вбивство «в обороні» та наказав обвинуваченим підтвердити це через присягу⁵⁸.

Після виведення шкрутинії у присутності всього складу суду писар письмово оформляв дані⁵⁹, потому їх підписом та печаткою засвідчували підстароста і суддя: «Шкрутыниумъ наболшеи на писару належит, кгды ж судя с подстаростим слуха, а писар пишет и доперо написавши, дает до подпису подстаростѣму и суди, а потом печатуют»⁶⁰.

⁵⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.340 зв. («Наистѣе жадное ани наслане не было ани могло быти умыслѣне, бо и господара самого дома не было, то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити»).

⁵⁶ Див. також «преречоную присегу на незопсоване и перенаняте светков водле констытуцциы выконали и шкрутыниумъ свою выводили» (див: Там само. – Спр.57. – Арк.100).

⁵⁷ Там само. – Спр.57. – Арк.819.

⁵⁸ Там само. – Спр.54. – Арк.303 зв. – 304 зв.; Спр.57. – Арк.174 зв. – 178.

⁵⁹ Там само. – Спр.54. – Арк.264 зв. («которую мы на особливимъ мествъ по достатку выслухавши и оную списавши, в заварътомъ листе стороне поведовой вышъ менованой давъши»).

⁶⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.813.

Тож, як бачимо, судова практика цілком відповідала вимогам сеймової конституції 1588 р. Справи цієї групи демонструють ті ж тенденції, що й у попередній – намагання представити тяжкі злочини як некримінальні правопорушення, що знімало б потребу у виведенні шкрутинії та, відтак, припиняло провадження справи, принаймні на певний час.

До *третьої* групи належать справи, що надійшли на судові рочки з попередніх сесій – усього 37 (4, 22, 11). Їх було вирішено в такий спосіб. У 19 випадках (49%) сторони залагодили стосунки чи принаймні заявили про готовність це зробити: втрати потерпілих було відшкодовано у 5 з них; позивач звільнив відповідача від присяги, що могло означати відшкодування або готовність до відшкодування, – у 7 випадках; ще у 7 сторони заявили про «розейм» (у трьох із них відповідач мав присягати, у чотирьох – справи не було залагоджено після заяви сторін на попередніх рочках про готовність удатися до полюбовного суду, однак контрагенти вирішили спробувати ще раз). Решта справ розподілилися таким чином: відповідач до суду не став, тож було ухвалено декрет на користь позивача – 1 випадок (2,7%); «диляція» (з приводу хвороби відповідача/відсутності на рочках через необхідність стати до іншого суду, де розглядалася важливіша («більша») справа) – 7 випадків; звільнення обвинуваченого через похибки у позові – 2 випадки; дозволена апеляція – 8 випадків.

У переважній більшості справ (26 випадків, 70%) відповідач за декретом мав присягнути на підтвердження своєї невинуватості, що виключало потребу у провадженні процесу. Однак у всіх без винятку випадках розгляд справ починався від початку, причому дійшло до апеляції у тих із них, де йшлося лише про виконання присяги оскарженим.

Детальніше проаналізуємо ті справи, що надійшли на листопадову сесію 1578 р. з попередньої жовтневої, тобто інтервал між ними становив шість тижнів – усього 22 справи. У 8 з них сторони на жовтневій сесії заявили про готовність залагодити конфлікт полюбовно («взяли на розейм»), однак до замирення так і не дійшло. Усього ж тоді було зафіксовано 21 розейм, тож можна припустити, що у 13 випадках (майже 62%) контрагентам таки вдалося залагодити суперечки. Серед цих 8 справ, де сторони знову повернулися до судового варіанту вирішення конфлікту, вдалося одразу вирішити конфлікт у трьох випадках: в одному позивач після присудження присяги оскарженому звільнив його від її виконання («сторона поведовая тут же очевисто у суду стоючи, сторону позваную с присяги выпустила, для того уряд нынешънии кродескии луцкии позваного од позову и речи, в нем описаное, волнымъ вечными часы учинил»⁶¹); у двох інших позваній, «уходечи присеги», повернув збігів-підданих позивачеві⁶². Чотири справи знову були перенесені на розейм, і лише в одному випадку відповідач на суд не став.

В 11 випадках із 22 за судовим декретом сторона мала присягнути (всього ж на жовтневих рочках присяга була присуджена у 12 справах), однак у жодному випадку до виконання не дійшло: у двох – відповідачі відшкодували

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.491 зв.

⁶² Там само. – Арк.562 зв. – 563, 563 зв.

втрати потерпілого, щоправда, удавшись попередньо до контроверсій («по-становившисе, коньтроверсие свое правные до суду вточали»⁶³); у п'яти – перенесли присягу до наступних рочків через хворобу й «більшу» справу відповідача; по одному випадку – сторони погодилися на розейм; не став позивач, тож позваний був звільнений від обвинувачень; не став відповідач, відтак рішення було ухвалене на користь позивача; дозвіл на апеляцію.

З справи, де на листопадове засідання призначене було відшкодування оскарженим кривд позивача, завершилися таким чином: вимоги скривдженого було задоволено; справу відкладено через хворобу відповідача; відповідь відповідача звільнили через неявку позивача. Загалом було залагоджено 6 справ, лише у двох випадках із двадцяти двох (9%) відповідач не став до суду.

Усього ж максимальна кількість справ (за винятком розеймів), які могли надійти на листопадові рочки з жовтневої сесії, становила 33 (у 16 випадках виконання декретів відкладалося до наступних рочків; у 14 справах відповідач був звільнений через формальні причини, ліквідувавши які скривджений мав змогу позвати оскарженого вдруге; у 3 випадках суд дозволив відповідачеві дяляцію до наступних рочків). При цьому надійшло лише 14 справ, що становило 45% від усіх можливих. Цілком імовірно, що в тих випадках, де сторони не стали на листопадову сесію, їм удалося залагодити стосунки без втручання суду, або ж кривди виявилися для позивачів менш важливими, аніж підтримання загального спокою у спільноті.

До **четвертої** групи належать справи, що надійшли з Трибуналу – усього 73 (37, 14, 22). Нас цікавитимуть передовсім матеріали першої і третьої судових сесій, тобто жовтневої 1578 і листопадової 1600 рр. (усього 59 декретів). Вони були першими після трибунальських засідань, де розглядалися справи Волинського воеводства⁶⁴, а також Брацлавського та Київського, на які потрапляли й волинські апеляції⁶⁵. Саме на перші рочки, не раніше, аніж за шість тижнів після розгляду справи, надходили трибунальські декрети. Інколи йшлося про необхідність проведення додаткових судових процедур, скажімо, звірки документів⁶⁶ чи виведення шкрутині⁶⁷, однак найчастіше на гродський суд покладалися функції виконання трибунальських ухвал («екзекуція»). А оскільки Трибунал був вищою апеляційною інстанцією, то й

⁶³ Там само. – Арк.551–551 зв.

⁶⁴ Люблінський трибунал, де розглядалися справи з Малопольщі, а також Київського, Брацлавського й Волинського воеводств, розпочинав роботу після Великодня. Воеводства судилися по чергово, однак не було передбачено певного сталого часу для кожного з них.

⁶⁵ Зазвичай у декреті суду першої інстанції вказувалося, чи справа має розглядатися на Трибуналі в той час, коли вирішуються справи Волинського воеводства (після київської і брацлавської каденцій: «На тоть чась, кгды sprawy воеводства Волянського порядкомъ иньшихъ воеводствъ сужоны и отправованы будутъ» (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.147)), а чи поміж справами одного з трьох українських воеводств, що ввійшли до Корони Польської за умовами Люблінської унії. Із цього приводу інколи траплялися суперечки між стороною та судом (див., напр.: Там само. – Спр.54. – Арк.278–278 зв.).

⁶⁶ Так, одного разу сторони подали до Трибуналу декрети й виписи з книг судових контроверсій, які різнилися між собою, тож наказано було їх звірити у гроді (див.: Там само. – Спр.54. – Арк.244 зв. – 246).

⁶⁷ Там само. – Арк. 330 зв. – 332 зв.

перегляд його декретів судами першої інстанції не допускався⁶⁸, що на позір виключало повторний розгляд справ, які надходили з Трибуналу, у ґроді. Між тим, перш, ніж удатися до передбачених правом процедур виконання вироку, позивач проходив ще раз усі етапи звичайного судового процесу з позиванням оскарженого, доведенням дотримання всіх вимог позивання, контрверсіями сторін («контрверсіє своє з обудву сторон до суду вносили и обьясняли»⁶⁹) тощо.

Як результат, екекуція 59 трибунальських вироків відкладалася у 35 випадках (59%), у тому числі 26 переносилося на наступні рочки (13 із них – за розеймом сторін), 2 – на невизначений час, у 7 – справа знову була направлена до Трибуналу, тобто її завершення можна було очікувати у кращому випадку лише через рік. У 8 випадках (14%) позваний присягнув (усього присяга була призначена у 43 випадках, що становило практично 73% декретів), а в 11 – позивач звільнив позваного від присяги (18,6%), що слід трактувати як залагодження конфлікту. Відповідно – ці 19 випадків (32%) можна розцінювати як виконання декрету на перших рочках, щоправда, у більшій частині випадків – через домовленості сторін. У 4 (7%) випадках позваний на суд не став, що призвело до публічного оголошення баніції («публікація баніції») – вигнання винуватця за межі Речі Посполитої. В одному випадку ґродський суд констатував підтвердження трибунальського декрету.

Проаналізуємо долю трибунальських декретів, що були відкладені з жовтневих рочків на листопадові: тож із 26 справ надійшло лише 14; цілком імовірно, що решта 12 були вирішені сторонами шляхом взаємних домовленостей в інтервалі між судовими сесіями. У 9 випадках із цих 14 сторони, що попередньо заявили про свою готовність залагодити суперечки через приятельський суд, не дійшли згоди й повторно позвали оскарженого до ґроду (згадаймо, що на жовтневих рочках до книг було внесено 13 розеймів, тобто результативними виявилися лише 4 з них). Із 9 невдалих спроб у 5 випадках ґродський суд наказав виконати декрет (у 2 – одразу виконаний), а в 4 – сторони знову перенесли суперечки на приятельський суд, що свідчить про готовність контрагентів до компромісу і певну долю оптимізму щодо його досягнення. У двох випадках справи відкладалися на наступні рочки за рішенням ґроду. У трьох – позваний на суд не став.

Про складнощі на шляху залагодження стосунків може свідчити справа, що надійшла на жовтневі рочки 1598 р. за трибунальським декретом про передачу трьох дворощ у маєтку Суськ від княгині Магдалени Якацької Маркової Сокольської Андрієві Загоровському. Уперше справа потрапила на Трибунал у 1595 р., однак тоді сторони заявили про готовність залагодити суперечку полюбовно⁷⁰. Після невдалої спроби замирення в 1597 р.

⁶⁸ Трибунальські декрети були остаточними й для таких інстанцій, як король та сейм, хоча й вважалося, що Трибунал не повинен розглядати справи, котрі мали прецедентний характер, які належали до виняткової компетенції короля і сейму. Тож декрети в таких випадках могли оскаржуватися саме там.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.454–454 зв.

⁷⁰ Там само. – Арк.242–244 зв.

контрагенти повернулися до трибунальського розгляду, відтак позивачеві присудили маєтність і відшкодування в 1096 кіп і 52 гроша, у випадку невіддачі цієї суми Загоровського мали «ув'язати» в маєтки княгині, тобто передати йому у тримання до виплати коштів. Утім, спроби виконання декрету Гродським урядом виявилися невдалими, урядники княгині заявляли, що вона про цей декрет не знала і, відтак, ув'язання провести не дозволила⁷¹. Як наслідок, гродський суд, відповідно до конституції, надіслав справу до Трибуналу для оголошення Сокольської баніткою. Там княгині, яка запевняла, що не чинила спротиву виконанню декрету, наказали на підтвердження своїх слів присягнути, однак позивач звільнив її від присяги і скасував баніцію. Тож за декретом 1598 р. відповідачка, під загрозою публікації баніції, через шість тижнів мала передати маєток Загоровському. Гродський суд, виконуючи трибунальську ухвалу, наказав княгині Сокольській за два тижні після засідання (14 жовтня), де розглядалася справа за трибунальським декретом, передати дворища позивачеві та відшкодувати втрати⁷². 15 листопада сторони стали на рочки («контрroversие и поступки свое правные до суду нынешнего вносили»), де позивач просив про публікацію Сокольській баніції – як такої, що не виконала декрету, а та, своєю чергою, твердила, що спротиву не чинила й на підтвердження продемонструвала свідчення возного. Відповідачка також заявила про готовність через присягу засвідчити, що у Суську більше нічого не має. Суд наказав княгині присягнути, однак Загоровський звільнив її від присяги. Суперечка, утім, на цьому не закінчилася – приводом для подальших дискусій стали умови відшкодування втрат, через що Сокольська просила дозволу на апеляцію, яку судові урядники не дозволили. У відповідь княгиня публічно заявила про свою незгоду з рішенням суддів і засвідчила возним: «Позваная сторона светъчилась, уряд осведченъе принявши, так же сведчился, иж не упорне, але ведле права посполитого в томъ постуеуетъ»⁷³.

Цей схематичний виклад подій засвідчує існування складних комбінацій при залагодженні конфліктів, де тісно співіснували судові процедури й позасудові механізми, адже звільнення від присяги чи баніції не могло обійтися без активного втручання приятелів.

***

Таким чином, узагальню наведені вище цифри, які, звичайно, не можна сприймати як абсолютні. Очевидно, що вони могли коливатися від одних засідань до інших, однак подібні підрахунки виконують інше завдання – верифікувати дослідницькі спостереження щодо тенденцій у функціонуванні судочинства, які загалом складно надаються для відносно точних способів доведення.

⁷¹ Там само. – Спр.53. – Арк.69–70 зв., 145–147.

⁷² Там само. – Спр.54. – Арк.242–244 зв.

⁷³ Там само. – Арк.453–454 зв.

Формально діяльність гродського суду була малоефективною, що засвідчує передусім кількість декретів, ухвалених у справах, які надійшли до гроду вперше. Лише 18,7% (менше 1/5) потенційно мали шанс завершитися відшкодуванням потерпілому втрат після завершення судових роцків. Однак навіть ця цифра могла далеко відбігати від реальної ситуації, адже виконання декрету загалом залежало від готовності відповідача добровільно підкоритися судовому рішення.

Сеймовою конституцією 1589 р., якою Волинське воеводство підпорядковувалося юрисдикції Люблінського трибуналу, було змінено порядок виконання вироків, закріплений у II Литовському статуті. За статутною нормою, проти особи, яка чинила спротив виконанню декрету, передбачалося застосування сили через скликання посполитого рушення, тобто зібрання повітової шляхти⁷⁴. Натомість, за конституційними приписами, після того, як ослушник відмовлявся поступитися маетком переможцеві, до нього мали прийти члени суду у супроводі двох возних і шляхти, щоби схилити до правових дій. У випадку подальшого непослуху справа надсилалася до Трибуналу, який ухвалював баніцію (своєю чергою, засудженому надавалося право апеляції на рішення суду). Остаточо вирок набував чинності за рік і шість тижнів після трибунальського декрету, якщо до того часу винуватець не замирювався з потерпілим⁷⁵. Тож велике значення надавалося несиловому тиску на непослуха з боку спільноти й судових урядників, а також добровільності прийняття засудженням кари. Урешті, право не передбачало заходів щодо банітів, які чинили спротив виконанню декрету. На цьому наголошували луцькі гродські урядники, які, прибувши до засудженого на баніцію Криштофа Лодзинського, зіткнулися з його відмовою чинити відповідно до трибунальської ухвали – поступитися маетком на користь супротивника. Відтак до актових книг було вписано судовий вердикт, який засвідчував безпорадність членів суду у цій і подібних справах:

«Мы [...], добре се праву и констытуцьи, о одправе речи осужоное учиненое, припатрившисе, далшее науки в ней описаной, яко противко банитови упорному поступовати, не видели есмо»⁷⁶.

В особи, що виграла процес, був, щоправда, інший шлях отримати своє – самовільно захопити маеток. Проте такі дії не схвалювалися⁷⁷ та часто ставали приводом для чергового звернення до суду, але вже кривдника, тобто сторони мінялися ролями.

⁷⁴ За арт.67, розд.4, у випадку спротиву відповідача скривджений мав позвати його до гроду і через два тижні довести цей факт у суді. Якщо й після судового нагадування винуватець не змінював позиції, за статутною нормою староста (або його намісник) скликав посполите рушення для тиску на нього. Однак воно на практиці вкрай рідко вдавалося до прямого, санкціонованого правом насильства, а було назагал заходом впливу.

⁷⁵ Volumina constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.2: 1587–1609. – Warszawa, 2005. – S.125. Цю конституцію було також підтверджено у 1590 р. (s.153). У випадку замирення баніція мала бути скасована Трибуналом або земським чи гродським судом за ініціативою позивача. Утім, засуджений міг апелювати до Трибуналу.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.309 зв. – 310 (1598 р.).

⁷⁷ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 233–237 зв.

Велика частина справ, що надходила до суду, відкладалася на різний термін, деякі – до наступних рочків, щонайменше на шість тижнів (33%), більше третини (37%) ішло на апеляцію до Трибуналу, відтак залагодження суперечок відкладалося на рік. Утім, річний інтервал був оптимістичним прогнозом навіть для справ, які завершувалися трибунальським декретом⁷⁸. Адже лише у третині вироків, що надходили для виконання до ґроду, інтереси скривдженого було задоволено⁷⁹, до того ж у більшості випадків – через домовленості сторін, тобто за допомогою позасудових чинників. Близько 60% трибунальських декретів переносилися на різні терміни: на наступні рочки, на невизначений час, бралися сторонами на розейм, поверталися до Трибуналу тощо.

Серед справ, що розглядалися у ґродському суді повторно (після перенесення з перших рочків на наступні), позивачі отримали сатисфакцію менше, ніж у третині випадків (27%), стільки ж – ще раз перенесли вирішення суперечок на чергову сесію⁸⁰.

Звичною причиною перенесення справ була присяга як спосіб доведення, що активно використовувався у судовому процесі. Так, у справах, які розглядалися вперше, вона призначалася у 37,5%; при їх перегляді на наступних рочках – від 50 до 70%, у трибунальських декретах – 73%. З одного боку, присяга була найшвидшим і найпевнішим способом досягнення свого, адже після виконання цієї процедури сторони, що програла, заборонялося повторно скаржитися у тій же справі, а в разі звинувачення у «кривоприсяжництві» оскаржувачу загрожувало ув'язнення на чотири тижні у замку за образу честі контраґента (розд.4, арт.50). З іншого боку, присяга зазвичай відкладалася з ініціативи суддів або ж приятелів сторін на наступні рочки, що затягувало завершення справи. У підсумку до присяги доходило нечасто, однак загроза її виконання підштовхувала конфліктуючі сторони до замирення, компромісу, як варіанта залагодження конфлікту.

Звільнення відповідача від процесу через формальні причини (зазвичай похибки у позові, при його врученні, в уповноважувальних листах адвокатів на ведення справ тощо), або ж відкладення справи на наступні рочки через хворобу відповідача (диляція), що було основним варіантом затягування процесу в 1560–1580-х рр., значно зменшується з підпорядкуванням Волинського воеводства юрисдикції Люблінського трибуналу (разом становили 15–20%). Після 1589 р. у волинських судах набуває поширення

⁷⁸ Частина справ, де сторони отримували дозвіл на апеляцію, вирішувалася за посередництва приятелів. Ті ж із них, які доходили до Трибуналу, не конче завершувалися декретом, що засвідчують окремі справи, де фіксуються етапи їх проходження по судових інстанціях. Через велику кількість справ з інших воеводств до волинських могло й не дійти. Так, у володимирській ґродській книзі за 1609 р. зустрічається згадка про те, що Волинське воеводство не судилося на Трибуналі впродовж семи років (див.: ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.107–114 зв.). Непрямим підтвердженням цього є реєстр справ, що надійшли до Трибуналу від Луцького повіту, де їх налічувалася рекордна кількість – 922 (див.: Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. «Trybunał Koronny Lubelski». – Sygn.603).

⁷⁹ Тут не йдеться про фактичне виконання, яке могло не відбутися навіть у разі попередніх домовленостей сторін. Тож у випадку спротиву відповідача справа знову надходила до Трибуналу для ухвалення ослушнику баніції.

⁸⁰ Для обрахунків бралися до уваги матеріали лише двох сесій 1598 р.

апеляція (37%), що разом із новими правилами виконання вироків, важливою ланкою яких був Трибунал, дозволяло достатньо довго маніпулювати як з ухваленням декрету, так і з його екзакуцією. Додаймо до цього також усталену судову практику, за якою на кожній сесії всі справи розглядалися від початку навіть тоді, коли гроду належало лише посприяти виконанню трибунальського вироку. Як результат, в оскарженого з'являлися додаткові можливості для зволікання з відшкодуванням кривд позивача.

У діяльність гродського судочинства було тісно вплетене полюбовне залагодження суперечок, тобто вирішення конфлікту між контрагентами за допомогою, а зазвичай і з ініціативи, спільних приятелів, інколи й самих суддів. Таке втручання помітне на всіх можливих етапах перебігу ворожечі – від досудового періоду до реалізації декрету. Так, у 16,7% справ, що надійшли до суду вперше, сторони заявили про готовність до замирення поза судом ще перед початком процесу. Цей акт засвідчує, що певна робота із супротивниками була проведена спільними приятелями одразу, як ворожеча проявилася та була зафіксована скривдженням у судових книгах із метою ініціювати процес. При повторному розгляді у 19% справ сторони заявили про готовність замирення, причому в 10% – повторно⁸¹. Серед справ, що надійшли з Трибуналу, про розейм заявили у 22%. Серед трибунальських декретів, відкладених на наступні рочки, про розейм говорилося у 23%. Загалом, схоже, що приблизно п'ята частина всіх справ, які надходили до суду, ще до початку процесу переходили у стадію «приятельського єднання» (попри матеріальні витрати на досудові процедури – вписи до книг, отримання позову, плату возному за вручення позовів і засвідчення у гроді, у багатьох випадках попередні домовленості з адвокатом, запрошення до участі приятелів, перебування у місті в очікуванні своєї черги за реєстром судових справ тощо).

Кількість справ, що з різних причин були відкладені й потенційно мали перейти на наступні рочки, однак так і не надійшли, для першої групи становить 55%, а для четвертої (трибунальських декретів) – 46%, тобто приблизно половина конфліктів вирішувалася поза судом. Найочевидніше – залагодження суперечок відбувалося за допомогою приятельського єднання, однак подібна інформація не завжди фіксувалася у судових книгах. Тож, очевидно, перспектива тривалої судової тяганини з усіма елементами процесу, зокрема, велика вірогідність необхідності присягати, підштовхувала сторони до замирення, тобто створювався ґрунт, на якому могло дійти до угоди або порозуміння. Водночас полюбовний суд міг бути не лише способом припинення ворожечі, а й її затягування та консервації:

«Гыми обетницами своими толко приводите, а николи, деи, имъ досыт не учините, якож вас неподнокрот до суду кгородского володимерского в прошлых роках, то есть в року тисеча пятсот деведесят третим, и деведесят четвертомъ, и деведесят пятом позывали, а вы, деи, кгда пред рочками их прозбами своими

⁸¹ У 22,7% справ, що перейшли з жовтневої сесії на листопадову, сторони заявили про розейм.

уживши и уводячи обетницами, а кгда роки минуть або ся не судять, [...] им сумы з нагороженемъ шкод заплатити не хочете, и до сих часовъ заплата ани ся справедливость з вами о то не стала, ку немалым шкодам и накладом ихъ привели есте»⁸².

Тож попри поширеність саме такого способу вирішення конфліктних ситуацій не можна говорити про його автоматизм. Полюбовний суд часто переносився, затягувався, зривався самими сторонами, інколи досить провокативно – через акти насильства одразу по досягненні домовленостей. Однак саме в його рамках створювалися можливості для замирення між ворогуючими сторонами без подальшої ескалації неприязні та відновлення стосунків без втрат для честі однієї з них та з урахуванням потреб іншої.

Попри на перший погляд малу ефективність ґродського судочинства, кількість тих, хто не ставав на суд, коливалася в межах 10%, причому до їх числа доволі рідко потрапляли ті, хто мав достатньо матеріальних та владних ресурсів для досягнення свого через застосування сили. Чому ж, гостро зауважуючи всі труднощі в пошуках справедливості на шляхах судочинства, шляхтич за найменшої підстави звертався до суду, демонструючи загалом добру обізнаність із правом і повагу до нього? При цьому витрачаючи час і чималі кошти на подання скарг до канцелярії, виписи із судових книг окремих актів конфлікту та процесу, оплату послуг офіційних свідків – возних і «людей добрих» при них, адвокатів, присутніх у суді приятелів, на «подяки» суддям за декрет тощо. І це далеко не повний перелік можливих витрат особи, що провадила судовий процес. До того ж їх кількість неминуче зростала при апеляції до Трибуналу. З іншого боку, навіщо шляхтичу, який удавався до насильства, конче потрібно було принаймні спробувати легітимізувати свої явно нелегітимні дії? Чому особи, що мали на це матеріальні й владні ресурси, не обмежувалися лише силою, а змушені були ставати до суду?

У пошуках відповіді на ці питання слід звернутися до заяв самих шляхтичів. Навіть якщо йшлося лише про риторику, апелювалося при цьому до загальноновизнаної системи цінностей, адже адресатом був шляхетський загал і його репрезентанти – судді. Тож шляхтичі часто скаржилися на ославлення їх супротивниками, які вносили до ґроду неправдиві протестації: «Неправдиве и непобожне, яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои, [...] славили»⁸³.

Показовою є також риторика у справі за звинуваченням князем Андрієм Курбським Андрія Монтовта в наїзді зі слугами й помічниками на його скуминський ґрунт, спаленні буди та побитті й пораненні будників на «добровольній» дорозі, як зауважувалося у позові – «розбойнымъ обычаемъ». Адвокат Монтовта Михайло Линевський у розлогій репліці передовсім задекларував невідповідність звинувачення особі його підзахисного, відомого «знаменитими предками, добрим вихованням і особистою доброю славою»:

⁸² ЦДІАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.292 зв.

⁸³ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.315 зв. – 316, 337 зв. – 338.

«Панъ Монтолтъ, будучи чоловікомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продъкове бывали радами панскими, урожоный и учтиве от них выхованый, и до всих цнот выпвичоный, яко се так спросных учинъковъ от продковъ своих не навчалъ, так теж и самъ ими се брыдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегае».

Відтак висунуте Курбським оскарження ображало шляхетську честь Монтовта, на чому й будувалася вся подальша стратегія адвоката оскарженого⁸⁴.

Можна було б продовжувати наводити приклади, однак очевидно, що звинувачення у правопорушеннях, які належали до ґродської юрисдикції («справи кримінальні»), ображали шляхетську честь. А саме вона – вроджена ознака, що забезпечувала її носія набором чеснот – зобов'язувала шляхтича до певного нормативного способу поведінки⁸⁵. Так, Миколай Рей, автор «Життя людини поштивої» (1568 р.) – взірця для досконалого шляхтича, наголошував: «А так, якщо ти шляхтич, живи поштиво, як шляхтичеві належить». Це означало поводитися таким чином, аби ніхто не міг звинуватити шляхтича у жодних невластивих представникові стану вчинках⁸⁶. Своєю чергою, волинський шляхтич Михайло Загорівський підтверджував власне поважне місце у спільноті посиленням не лише на добре походження, а й наслідуванням прикладу предків – побожне життя у злагоді з «почтивими» людьми:

«Продковъ своих цнотливыхъ наслідуючи, [...] с кождымъ добрымъ цнотливымъ на свете учтиве и побожне [мешкаючи], такому кождому въ таковыхъ справахъ его учтивыхъ споможителем естем»⁸⁷.

Обвинувачення у негідній поведінці маркувало шляхтича як особу, «на поштивості убитій» чи «на поштивості згвалцоній»⁸⁸, і тим самим зобов'язувало його очиститися від таких закидів перед спільнотою. Тож схоже, що судові рочки, де збирався чималий шляхетський загаль, були своєрідним форумом для реабілітації, поединком за відновлення доброї слави, однак риторичними засобами. Декрет при цьому ставив крапку у двобої, указував на винного та вимагав задоволення прав потерпілого, тим самим шкодячи честі переможеного, що могло призвести до подальшої ескалації

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.191–197 (1579 р.).

⁸⁵ Звернімо увагу, зокрема, на справу луцьких міщан зі шляхтичем Лукашем Лапою, слугою Станіслава Гравєвського, який був звинувачений у розбої. Уповноважений оскарженого заявив, що той – поштивий шляхтич, і «яко поштивый шляхтич в томъ не естъ винен» (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259 зв. – 261 зв. (1572 р.)). Також: «Згордивши всимъ тымъ, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать» (див.: Там само. – Спр.55. – Арк.666 зв.). Про лицарський етос як підставу шляхетської ідентичності див.: *Baczeowski S. Szlachectwo. Studium z dziejów idei w piśmiennictwie polskim. Druga połowa XVI wieku – XVII wiek.* – Lublin, 2009.

⁸⁶ *Rej M. Żywot człowieka poczciwego.* – Т.І. – Księga II. – Kapitulium IV. – Wrocław, 2003. – S.198 («А так, jeśliśś ślachcic, żywże poczciwie, jako na ślachcica przysłuże»).

⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.108. Утім, таке акцентування на добрій поведінці не стало на заваді конфлікту Михайла Загорівського з рідним братом, який поплатився у цій суперечці життям, а пізніше – затятій судовій тяжбі за маєтність із власною матір'ю.

⁸⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.223 зв.

ворожості. Між тим приятельський суд мав на меті саме залагодження стосунків між супротивниками через добровільну готовність кривдника до врахування потреб скривдженого та певні поступки з боку останнього. При цьому так звана добровільність з обох сторін маскувала тиск на них із боку судової системи та шляхетської спільноти, а також пом'якшувала почуття образи одного контрагента та знімала гостроту урази для честі іншого.

Таким чином, шляхетське судочинство вибудовувалося як конвенційне, засноване на врахуванні інтересів сторін і груп, які стояли за особою, культурних пріоритетів, вразливих місць культивованої честі, що дозволяло б надалі співіснувати шляхтичам, кожної хвилини готовим удатися до зброї. Слабкі місця судової системи були, як видається, необхідними й передбачуваними, адже вона значною мірою творилася з урахуванням особливостей шляхетського стилю життя. Іншими словами, добре функціонування правової системи було неприйнятним для шляхти, якою рухало загострене почуття честі.

Як бачимо, дослідження судових інституцій ранньомодерного соціуму порушує гостру проблему їх аналізу як частини культури у цілому, тобто зсередини шляхетської спільноти з урахуванням її внутрішньої логіки та цінностей.

I have analyzed the effectiveness of judicial proceedings in Volyn' palatinate in the end of XVI century based on two years of Luts'k castle court sessions. I underscore the elements of law procedure that impeded the speedy enactment of decrees, and pinpoint the factors that contributed to conflict settlements. When analyzing the work of castle court, I took into account the particularities of gentry (szlachta) culture.

Я.В.ЗАТИЛЮК*

«СПАДКОЄМЦІ», «ВЛАСНИКИ» ТА «ОХОРОНЦІ» КИЄВО-РУСЬКОЇ СПАДЩИНИ В УЯВЛЕННЯХ МЕШКАНЦІВ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

Києво-руська історія дозволяла козацькій еліті визначити зв'язок Війська Запорозького з новим протектором – московським царем. Після Переяслава у середовищі козацтва намагалися відшукати і свою причетність до «київської спадщини», а також до героїв та минулого давньої Русі загалом. З іншого боку, попри спроби панегіристів гетьманів І.Самойловича й І.Мазепи активно «експлуатувати» києво-руську історію, автори перших козацьких історичних наративів початку XVIII ст. повністю від неї відмовляються.

У посольському звіті московського боярина В.Бутурліна про перебіг Переяславської ради 1654 р. серед іншого зафіксоване ідеологічне тлумачення цієї події сторонами договору. Розпочинаючи зустріч із послами царя (ще перед початком самої ради), гетьман Б.Хмельницький засвідчив повну готовність усього Війська Запорозького «служити и прямити во всемь [...] и головы свои за государское многолетное здоровье складывать»¹. Мотиви цієї вірності гетьман Б.Хмельницький і писар І.Виговський пояснювали як відновлення і виконання давнього «історичного права». Їх слова, за версією автора звіту, звучали так:

«Милость де Божия над нами, яко же древле при великом князе Владимире (тут і далі підкреслення моє – Я.З.), так же и ныне сродник их, великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Руси самодержец, призрил на свою государеву отчину Киев и на всю Малую Русь милостью своею. Яко орел покрывает гнездо свое, тако и он, государь, изволил нас прияти под свою царскаго величества высокую руку, а Киев и вся Малая Русь вечное их государскаго величества»»².

Отже, перехід під владу нового протектора представлено не лише як результат вибору гетьмана, одноголосно (за свідченням автора звіту) підтвердженого козаками на загальній раді в Переяславі, але як повернення московському цареві території, яка нібито колись належала його історичним предкам. Відтак князь Володимир, Київ (як гніздо царської родини) і вся Мала Русь – спадкова власність (отчина) царя.

* *Затилюк Ярослав Володимирович – аспірант сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.*

E-mail: yaroslav.zatyluk@gmail.com

** *Стаття написана в рамках науково-дослідного проекту, підтриманого Фондом Віктора Пінчука.*

¹ Цит. за: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. – Т.3: 1651–1654 гг. – Москва, 1953. – №204. – С.459.

² Там же. – С.460; *Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч.1: 1649–1687 гг. – Москва, 1858. – С.39.*

У Москві, схоже, також «пам'ятали» про «історичне» право власності православного самодержця. У промові, яку виголосив В.Бутурлін «по государеву указу», «сперва как начал объявляти знамя», вказувалося, що й цар: «Поразумеваает же и се [...] яко всемилостивый Бог, хотяи воздвигнути [...] скипетр благовернаго государя нашего [...] яко же во времена благовернаго царя Владимира и прочих его наследников бысть тако»³. Вручаючи від імені царя символічний одяг (фезезію й шапку), В.Бутурлін згадав про Київ і про царський герб, що «яко орел покрыти гнездо свое, и на птенца своя возделе град Киев с протчими грады царского своего орла»⁴. Ідеї, як бачимо, цілком схожі з тими, що їх висловили козацький гетьман та писар. В обох випадках метафоричним уособленням протекції царя над Україною (Малою Руссю) є орел (орлині крила), що був надзвичайно популярним образом у церковних і політичних колах України в добу Переяслава⁵. Однак на чому засновувалося «пригадування» історичних прав царя на Київ козаками і московською стороною? І, зокрема, які права киево-руська історія могла при цьому надати самим козакам?

Нижче спробуємо дослідити ідеї та уявлення представників козацтва про давньоруське минуле та його героїв – від часів Б.Хмельницького й до створення перших козацьких історичних наративів початку XVIII ст. Актуальність питання визначається не лише недостатнім ступенем його студювання⁶, але й важливістю з'ясування іншої проблеми – щодо місця Русі (зокрема, ідей про спадкоємців св. Володимира, Києва і Малої Русі загалом) в офіційному дискурсі, сформованому у взаєминах козаків із Москвою. У зв'язку з цим намагатимемось продемонструвати, чому протягом другої половини XVII ст. представники козацтва виявляли інтерес до історії та героїв стародавньої Русі, яку почали активно пропагувати ще київські церковні автори Могилянської доби. Крім того, варте уваги ще й таке питання: чому попри активне апелювання до киево-руської традиції в риторичі та графіці другої половини XVII ст. автори козацьких історичних наративів початку XVIII ст. (Г.Грабянка і С.Величко) всіляко оминають тему давньої Русі. Дослідження цих питань пов'язане з аналізом риторики козаків про історичне право на «київську спадщину». Відповідно, предметом розгляду є окремі декларації і побіжні згадки в документах, алюзії в панегіриках та гравюри часів гетьмана І.Мазепи – всі можливі «свідчення», в яких виражено ставлення мешканців Гетьманщини до давньоруської історії.

³ Воссоединение Украины с Россией... – Т.3. – С.467; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – С.48.

⁴ Воссоединение Украины с Россией... – Т.3 – С.468; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – С.49.

⁵ *Плохий С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.IV. – К., 1995. – С.83.

⁶ Досліджень, присвячених цій проблематиці, небагато. Можна, зокрема, вказати на праці Ф.Шевченка, що торкаються питань про знання Б.Хмельницького з киево-руської історії: *Шевченко Ф.П.* Історичне минуле в оцінці Б.Хмельницького (до 375-ліття від дня народження Б.Хмельницького) // *Укр. іст. журн.* – 1970. – №12. – С.126–132; *Його ж.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Там само. – 1982. – №2. – С.90–100; *Його ж.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр.* – К., 1995. – С.94–109.

Можна звинувачувати В.Бутурліна в тому, що слова про «царську отчину» він лише приписав гетьманові, або припустити, що промову самого московського боярина написали у гетьманській канцелярії⁷. Хай там як, сумлінність автора звіту зараз нас має турбувати найменше, адже постулати про історичного «власника» Києва й Малої Русі з'явилися раніше.

Ідеї, якими в Переяславі 1654 р. почергово обмінялися Б.Хмельницький та В.Бутурлін, уперше пролунали з подачі київського духівництва, представники якого протягом XVII ст. активно пропагували давньоруську історію у своїх текстах⁸. Конструювання версії про історичне право московського царя на «київську спадщину» зумовлювалося суто прагматичними мотивами. Як відомо, представники нової династії Романових не належали до Рюриковичів – попередніх історичних володарів Києва. Однак, як слушно зауважує С.Плохий, це не завадило Іову Борецькому, а за ним і Петру Могили, називати царя «нащадком князя Володимира»⁹. Таке визнання переслідувало свою мету – московський самодержець щедрими грошовими вкладами мав би подбати про київські святині, заснування яких нібито пов'язане з його історичним предком¹⁰.

Важливо, що версія про прямий генеалогічний зв'язок московського правителя з князем Володимиром уживалася суто при спілкуванні київського духівництва з царським двором. Для всіх інших питань про спадкоємця «київської спадщини» залишалося відкритим. Нетривалий час ним проголошувалося козацтво. Так, у «Протестації» Іова Борецького (1621 р.) козаків названо такими, «що залишки тієї старої Русі бережуть» («со останки оней starey Rusi chowa»)¹¹, а сконструйована у цьому тексті їх генеалогія від часів князя Олега та Володимира

⁷ Ці версії неодноразово висловлювались в історіографії. В одній з останніх міститься припущення про те, що звіт В.Бутурліна походить із канцелярії І.Виговського (див.: *Заборовский И. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования.* – Ч.І: Источники времени гетманства Б.Хмельницкого. – Москва, 1998. – С.312–313). Однак, аналізуючи цю версію, С.Плохий схиляється до думки, що стилістичні відмінності різних промов, наведених у звіті, свідчать про достовірність тексту В.Бутурліна (див.: *Плохий С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.* – К., 2005. – С.408). З іншого боку, відповідно до усталеної практики Посольського приказу, посланець перед відправкою отримував детальні інструкції, серед них – і тексти промов. Якщо це мали бути переговори (як, наприклад, посольські з'їзди Москви і Речі Посполитої перед укладенням «Вічного миру»), готувалися детальні інструкції щодо вірогідного переліку питань із варіантами відповідей на кожне з них. Це ще один аргумент на користь думки С.Плохія. Тим більше, що сам В.Бутурлін наголошував, що він говорить відповідно до царського указу.

⁸ Створені в Києві протягом першої половини XVII ст. історичні тексти, особливо за часів Петра Могили, пропагували ідеї виняткової святості Києва як історичного центру всього православ'я в Речі Посполитій та за її межами. Див. ширше про ці тексти: *Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – К., 1992. – Вып.1. – С.49–79.

⁹ Ідеться про лист Іова Борецького 1624 р., в якому царя названо «отрасль и племя великих всея России самодержців», та про посольство Петра Могили 1640 р. з моцями князя Володимира і з проханнями милостині для оновлення «раки князя» (див.: *Плохий С. Наливайкова віра...* – С.366–367).

¹⁰ У 1640 р. послі від Петра Могили привезли до Москви моцні князя Володимира і просили у царя матеріальної підтримки на те, щоб «окувати раку» його прадіда (див.: *Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА).* – Ф.124. – Оп.1, 1640 г. – Д.1). Друге посольство від митрополита у 1646 р. послуговувалося тією ж риторикою, щоправда вже з апеляцією до авторитету печерських святих Антонія і Феодосія (див.: Там же. – Оп.1, 1646 г. – Д.12). Проте в обох випадках від царя просили милостині на київські храми і святині, будівництво яких приписувалося його вірогідним предкам.

¹¹ Цит. за: Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. // *Статьи по славяноведению / Под ред. В.Ламанского.* – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С.150.

давала підстави для визнання рівності прав козацтва й київського священства вважати себе спадкоємцями давньоруської традиції. Право козаків на києво-руську історію пропагуватиме й жалобний панегірик Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного» (1622 р.; тут, до речі, повторено версію Іова Борецького про давньоруські витоки козацтва)¹². З іншого боку, ще з кінця XVI ст. церковні автори «впізнавали» спадкоємців давніх київських князів також серед прихильних до православної церкви княжих родів Речі Посполитої, що було започатковане авторами панегіриків князям Острозьким¹³. У той час, коли посла Петра Могили в Москві називали Володимира Святославича предком московського царя і дарували останньому часточки мощів святого рівноапостольного князя (посольство 1640 р.), Ігнатій Оксенович-Старушич (наближена до митрополита людина) «знайшов» Володимирового нащадка в особі побожного й відданого православ'ю князя І.Святополка-Четвертинського (панегірик «Штата ясне освецоного княжати [...] Іллі Святополка Четвертинського»; 1641 р.)¹⁴. Схоже, що право стати «нащадком» хрестителя Русі напряду залежало від щедрості потенційного претендента.

Утім, риторика про спадкоємний зв'язок Олексія Михайловича з першими київськими володарями прозвучала у Переяславі в зовсім іншому контексті й мала куди серйозніші наслідки. Б.Хмельницький переніс ідеї православних авторів у цілковито іншу площину – державно-правових відносин. Цар є не просто нащадком Володимира-хрестителя, але власником «давньоруської отчини» – Малої Русі з центром у Києві, де правили наступники рівноапостольного князя. Так легітимізувався перехід гетьмана і всього Війська Запорозького під руку іншого протектора. Давньоруську історію почали «пригадувати» у гетьманській канцелярії, щоби пояснити цареві, чому він має підтримати війну козаків проти Речі Посполитої. Ще у квітні 1649 р. у розмові Б.Хмельницького з царським послом І.Унковським прозвучали такі слова:

«Мы царского величества милости ищем и желаем потому, что от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством, и имели одну власть. А отлучили нас неправдами своими и насиллием лукавые ляхи»¹⁵.

Якщо в перших листах Б.Хмельницького до Олексія Михайловича та його воевод від 1648 р. йшлося про спільну православну віру, то поступово коло аргументів розширювалося: виявляється, козаків із царем єднає не тільки одна віра, але й давньоруська історія, коли і Московія, і вірогідні предки козаків ще за князя Володимира управлялися одним володарем.

¹² Вірші на жалосний погреб ... Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С.221–231.

¹³ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Ії ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.231–270.

¹⁴ Жалобний панегірик Ігнатія Оксеновича-Старушича на смерть кн. Іллі Четвертинського (1641 р.) // Українське літературне барокко. – К., 1987. – С.250–271. Аналіз ідей автора панегірика див.: Яковенко Н. Символ «Богохраненого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки) // *Ії ж.* Паралельний світ... – С.317–320.

¹⁵ Воссоєдинение Украины с Россией... – Т.2: 1648–1651 гг. – Москва, 1953. – №60. – С.152.

Однак козацькі ватажки зверталися до давньоруської історії не лише заради обґрунтування історичних прав свого нового протектора. Є підстави вважати, що перші «конструктори» Гетьманщини (Б.Хмельницький та І.Виговський) могли мати й свої плани на киево-руське минуле та його «спадщину». У перші роки повстання Річчю Посполитою ширилися чутки, ніби гетьман «уже князем київським і руським титулується» («już się książęciem kijowskim i ruskim tytułuje»)¹⁶, або, як читаємо в щоденнику В.М'яковського (учасника переговорів із Б.Хмельницьким у лютому 1649 р.), козацький зверхник називав себе людиною, якій «Бог дав» стати «єдиновладцем і самодержцем руським» («boh dał, że jest jedynowładcą i samodzięrzcą Ruskim»)¹⁷. Утім, із гетьманської канцелярії так і не вийшло жодного «пояснення», в якому ж зв'язку влада гетьмана перебуває із давніми князями, а Військо Запорозьке – з їхньою державою?

Легітимізація здобутої шаблею влади Б.Хмельницького та його становища як *de facto* володаря країни являла собою непросту проблему, і її намагалися вирішувати, наприклад, етимологізуючи ім'я гетьмана – Богдан, – в якому прочитували натяк на божественний промисел у виборі саме цієї людини¹⁸. Однак статус правителя, його місце у колі монархів визначалися насамперед походженням, а саме тут історична традиція не пропонувала ані Війську Запорозькому, ані його гетьманові очевидних шляхів для подолання цієї «генеалогічної проблеми». І це добре усвідомлював сам Б.Хмельницький. У розмові із назаретським митрополитом Гавриїлом він кинув репліку (повідомлену тим у московській Посольській приказ у грудні 1650 р.), що, мовляв,

«ему Хмелницкому на государстве быть непристойно, – не тое природы человек; а великий де государь, его царское величество, издавна государскаго благочестиваго великаго князя Владимира Мономаха, и ими владеть ему, государю, пристойно»¹⁹.

З іншого боку, «козацька отчизна» займала історичну територію Рюриковичів. І про це в гетьманській канцелярії, безумовно, знали. Доречно зауважити, як «пригадували» межі колишньої Русі. Із нагоди переговорів між Росією й Річчю Посполитою у Вільно 1656 р. гетьманові надійшов царський указ стосовно визначення кордонів. У відповідь Б.Хмельницький пропонував апелювати на з'їзді послів до історичного права, тоді кордон мав би

¹⁶ Цит. з листа холмського єпископа поморському підкоморю (писаний 8 червня 1648 р.): Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.43. Див. про інші подібні чутки: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.8. – Ч.3: Хмельниччина в роздвіті. – К., 1995. – С.11–12. У сучасній українській історіографії подібні повідомлення дуже часто кваліфікуються як вияв державотворчої програми Б.Хмельницького. Див., напр.: *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Л., 1993. – С.42.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией... – Т.2. – №47. – С.108.

¹⁸ *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.ІІІ. – К., 1995. – С.86–110. Автор звергає увагу на неодноразові вказівки у джерелах про владу гетьмана, дану Богом (листи, вірш у Зборівському реєстрі 1649 р.) і про можливе освячення гетьманської влади в період перебування в Україні єрусалимського патріарха Паїсія, який, до речі, вітав Б.Хмельницького у Києві, назвавши його у промові «ясновельможним володарем» («illustrissimi principis»).

¹⁹ *Каптерев Н.* Сношения иерусалимских патриархов с московским правительством с половины XVI до конца XVIII столетия // *Православный палестинский сборник.* – Т.ХV. – Вып.1 (43). – Санкт-Петербург, 1895. – С.159.

бути, «как за исконивечных предков вашего царского величества святые памяти блаженных княжат российских было, и ныне будет, чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был аж до венгерские границы»²⁰. Цю межу гетьман установив без якихось додаткових розшуків у стародавніх хроніках та літописах, оскільки, за його ж твердженням, кордон давньої Русі збігався з тереном поширення православної віри, де потім упроваджувалась унія:

«Изволь премудре усмотрять, что православные епископы лвовский, премыский, луцкий и перед тем под православием будучие хелмский, володимерский и весь народ православный, в тех епископиях обретающийся, великое гонение по вся времена терпели и ныне терпят, церкви божия на костелы обращены были»²¹.

Така збіжність «козацької отчизни» з територією давніх київських князів давала гетьманській канцелярії змогу вдаватися до важливих політичних комбінацій. Зокрема, як уже згадувалося, заради московської підтримки до давньої Русі апелював сам Б.Хмельницький. Зрештою, гетьманові треба було пояснити причини бунту проти законного володаря (короля Речі Посполитої) і водночас обґрунтувати вибір нового протектора (царя Московії). Однак киево-руська історія не була єдиним аргументом. Так, аби порозумітися з Москвою, яка явно зволікала зі своєю позицією щодо розпочатої у 1648 р. війни, козацькі ватажки зверталися, наприклад, ще й до релігійної спільності, і до самого поняття Малої Русі. Якщо раніше під останньою малася на увазі територія православної Київської митрополії, то з подачі канцелярії Б.Хмельницького – також терени Війська Запорозького, що переходили під протекцію московського царя²². Недарма саме звідти походить ініціатива нового царського титулу як володаря Малої Русі²³.

Після укладення Віленського перемир'я (1656 р.) представники козацької канцелярії намагалися продемонструвати належність «київської спадщини» виключно козакам, що у цілому означувало тимчасовий поворот політичної орієнтації від Москви в бік Варшави. Уже в 1657 р. І.Виговський вимагатиме від шведського посла Г.Веллінґа уступки права на «всю стародавню Україну або Роксоланію [...] аж до Вісли»²⁴. Ставши гетьманом,

²⁰ Так у листі до царя від 12 (22) червня 1656 р. Цит. за: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – №380. – С.501.

²¹ Документи Богдана Хмельницького... – С.502. На цей фрагмент гетьманового листа до царя звернуто увагу також у: Шевченко Ф.П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького. – С.98.

²² У січні 1651 г. козацькі послы в Москві ще не знали, «якими мерами и как тому быти под государевою высокою рукою [...] там ли в своих городах, или где инде?». Незабаром цю непевність було вирішено трактуванням про царську протекцію над усім Військом Запорозьким – «з городами и з землями». Про це ширше у: Плохий С. Крила протекції... – С.77–79.

²³ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Укр. іст. журн. – 1991. – №2. – С.77–85; Толочко П. Русь – Мала Русь – руський народ в другій половині XIII–XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.3–14.

²⁴ У донесенні Г.Веллінґа про переговори з І.Виговським у лютому 1657 р. це звучить так: «Права на всю стародавню Україну або Роксоланію [...] аж до Вісли» («Jus totius Ucrainae antiquae vel Roxolaniae [...] biss an die Weixel») (див.: Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.6: Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.). – К., 1908. – С.205). Про цю вимогу І.Виговського також у: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.92.

І.Виговський намагався титулуватися «князем України і прилеглих теренів»²⁵. Те, що в результаті воєн 1648–1657 рр. козацька юрисдикція охоплювала терени колишніх давньоруських князів, могло послужити підставою для І.Виговського претендувати на новий титул і домагатися від шведів прав на всю «стародавню Роксоланію». Водночас про проголошене в Переяславі право власності московського царя вже ніхто не згадував. Навпаки, титул, якого жадав І.Виговський, виглядав як прямий виклик правам північного володаря на історичну територію Рюриковичів. Проте претензії козацького гетьмана було складно чимось засвідчити. Це можна було зробити не апелюванням до історичних традицій, а на основі *jus occupatis* – прав на територію воеводств, відвойованих козаками у Речі Посполитої, як це по суті намагались продемонструвати Г.Веллінгу.

Можна було б також думати, що гетьман І.Виговський намагався показати зв'язок із Руссю князя Володимира через ідею «князівства Руського», як це зазвичай і роблять історики²⁶. Утім, у самому Гадяцькому трактаті 1658 р. про нього читаємо: «Три завойовані воеводства – Київське, Брацлавське та Чернігівське, перетворюються на князівство Руське на зразок князівства Литовського, і всі урядники дозволені, як канцлер, маршалю» («Troie woiewodztwa zawoiowane Kiiowska, Braclawskie y Czernihowskie eriguntur in Ducatum Russiae na kształt x. Litewskiego y urzędnicy wszyscy pozwoleni iako kanclerz marszałek»)». У даному випадку «князівство Руське» могло і не мати «історичного виміру», а бути паралеллю до «князівства Литовського». Про можливі на той час апеляції до киево-руської князівської традиції у зв'язку з ідеєю «князівства Руського» за відсутності інших прямих свідчень можемо тільки здогадуватися.

Із появою друкованого «Синописа» (1674 р.) виявилось, що з погляду київських церковних авторів козаки не можуть мати жодної причетності до «києво-руської спадщини». У цій праці при викладі «історії Малої Русі» козацтво навіть не згадується, окрім, як видається, запозиченого з Густинського літопису повідомлення: «Козаки [прозвалися] от славнаго своего дръвняго нъкоєго вожда прозвищѣмъ Козака, побѣдив же с нимъ татаровъ»²⁸. Дослідники неодноразово висловлювали подив, чому автор «Синописа» оминув навіть Б.Хмельницького, завдяки якому, власне, і було повернуто «царську

²⁵ Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С.35.

²⁶ Посилаючись на Гадяцький договір, дослідники твердять, що ця ідея «увінчувала інтелектуальні пошуки часів Богдана Хмельницького в ділянці пов'язання ранньомодерної української державності зі спадщиною Київської Русі» (цит. за передмовою до видання: Гадяцька унія 1658 року. – С.6). Т.Таїрова-Яковлева вважає, що подібні апеляції задумувалися з метою легітимізувати гетьманське правління: Таїрова-Яковлева Т.Г. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков // Украина и Россия: история и образ истории: Мат. рос.-укр. конф. Москва, 3–5 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]: www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel

²⁷ Цит. за виданням тексту угоди: Гадяцька унія 1658 року. – С.11.

²⁸ Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале славяноросийского народа и первоначальных князях Богоспасаемого града Киева ... даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белья России самодержца. – С.7. Використано примірник видання 1674 р., що зберігається у відділі рідкісної книги Російської національної бібліотеки.

отчину»²⁹? Однак це обумовлювалося задекларованою у самій назві метою твору – розповісти біблійну передісторію «словеноросійського народу» та минуле династії, що правила ним від «первоначальних князів» у Києві й править аж до царя Олексія Михайловича. Така історія несла чітке ідеологічне навантаження – довести спільність Малої та Великої Русі, що доти були одна для одної «чужими»³⁰. У цю схему династичної спадкоємності козацтво просто не вписувалося³¹. Утім, у третьому виданні «Синописа» (1681 р.) козаки таки з'явилися – книгу завершують кілька розділів про перемогу над турками у Чигиринських кампаніях 1677–1678 рр. Тут Військо Запорозьке, очолюване гетьманом І.Самойловичем, виступає лише як частина «православного християнського воїнства», що ним керує «православний самодержець». Відтак, в очах кийвських церковних ієрархів – підданих держави, в якій після 1654 р. опинилися і вони, і козаки, – давньоруська історія могла належати тільки московським царям, які мали на це династичне право. Натомість козакам у ній місця не знаходилося.

Пряму реакцію старшинської читацької аудиторії на історичну схему, запропоновану «Синописом», через брак джерел з'ясувати складно. Утім, маємо окремі опосередковані свідчення певного «опору» з боку козацтва церковному погляду на виняткове право московських царів одноосібно володіти територією Малої Русі (а отже, і Війська Запорозького). Упродовж 1677–1681 рр., тобто вже після виходу друком «Синописа», Ю.Хмельницький користуватиметься титулатурою, що виразно опонуватиме «історичним правам» московського царя, а саме: «князь сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії й України», «князь малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь руський», «князь малоросійський», «князь Малої Русі»³². Можна лише здогадуватися, що мав на увазі султанський двір, наділяючи Ю.Хмельницького таким титулом, проте для нас важливіша реакція на нього в Україні. Так, киево-печерський архімандрит Інокентій Гізель писав:

«Подлинно правда, что Хмельницкий воспринял княжество малороссийское и гетманство запорожское сей стороны Днепра [його] подлинной универсал, сказывают, писан по-руску, а печать у него старинных князей русских»³³.

²⁹ *Ерёмин Е.П.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.10. – Москва, 1954. – С.212–222; *Пештич С.Л.* «Синопис» как историческое произведение // Там же. – Т.15. – Москва; Ленинград, 1958. – С.284–298; *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.X, №3/4. – Cambridge, Mass., 1986. – P.279–301.

³⁰ Про взаємосприйняття московитів і русинів Речі Посполитої див.: *Кінан Е.* Російські історичні міфи. – К., 2001.

³¹ Пор.: *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – С.71, 75; *Sysyn F.* History, Culture and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing. – Cambridge, Mass., 1988. – P.308–309; *Pritsak O.* Kiev and All of Rus'... – P.291–292.

³² *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2005. – С.272–273.

³³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.13. – Санкт-Петербург, 1884. – Стб.101.

Свою чергою, на титул ставленика Османської імперії відреагував і гетьман І.Самойлович:

«На поругание Божия чести и помазаннику Божию, православному монарху нашему христианскому, государю и оборонителю нашему христианскому [...] приписали [турки] ему титул княжения Малыя Росии, оплаканныя отчизны нашея Украины [...] родитель его (тобто, Б.Хмельницький – Я.З.), не угоняясь за честьми высокими, токмо самым гетманом над Войском Запорожским был»³⁴.

Як бачимо, Інокентій Гізель та І.Самойлович «прочитали» в титулі Ю.Хмельницького апеляцію до спадщини киево-руських князів, що прямо суперечило обґрунтованому в «Синописі» 1674 р. винятковому праву московських самодержців на територію, де ці князі колись панували.

Між тим, гадані наміри Ю.Хмельницького, схоже, мали продовження. У доносі козацької старшини на І.Самойловича 1687 р. серед інших ознак його «измень» названо й те, що гетьман

«способной имети приступ, когда ни есть, к удельному в Малой Росии владению, и таковым то знатно намерением и печать Юрася Хмельницкаго при себе задержал, не отсылая к великим государем, на которой Погоня, княжество Малороссийское изображено, тому Юрасю от турскаго данное»³⁵.

Утім, такі серйозні звинувачення не відбили бажання «експлуатувати» киево-руське минуле для поточних інтересів козацької еліти. Проте, ці претензії на руську історію та її героїв виражалися непрямо – через алюзії та паралелізми в панегириках.

Апелювання до киево-руських часів і тогочасних звитяжців насамперед використовувалося для прославлення козацьких гетьманів. Одним із приводів стали Чигиринські походи 1677–1678 рр. Церковні автори відзначили козацтво, включивши його до викладу «історії Малої Русі». Так, у третьому виданні «Синописа» (1681 р.), крім опису перемоги «православного воїнства» під Чигирином, було вміщено список козацьких полковників. Однак «чрез панегиристу козарского» О.Бучинського-Яскольда – автора поеми «Чигирин» (1678 р.), що читається у літописі С.Величка³⁶ – пропонується інша схема уславлення запорозького лицарства. Відповідно до неї, звитяга козаків у чигиринських кампаніях представлена як продовження традицій часів князя Володимира, адже вони в тексті виступають нащадками «славної держави Руса [...], що ніколи не мала з турками миру, ще від князя Володимира [...]» («sławnego państwa Russa [...] co nigdy przymierza z

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.13. – Стб.109–110.

³⁵ Цит. за: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники... – С.304.

³⁶ Текст поеми «Чигирин», як відомо, дійшов лише у складі літопису С.Величка.

Turkiem nie miewał, wzięwzy z kniazia Władzimierza[...]»³⁷. Подібне звернення до давніх часів додавало козакам та їхньому гетьманові І.Самойловичу символічного капіталу.

Особливо активно киево-руська історія та її герої «експлуатувалися» в період правління І.Мазепи. І, схоже, саме тоді було пояснено зв'язок козацтва з руською історією – причому в цій версії не зачіпалось обґрунтоване «Синописом» чи Б.Хмельницьким у Переяславі «історичне право» власності московського царя. Однією з підстав для проголошення тягlosti козацтва від киево-руських князів стало наголошування на нібито спадкоємному зв'язку його з давніми русами. Зокрема, у панегірику П.Орлика «Алцид російський» (1695 р.) усі мешканці Гетьманщини виступають «росами» (або «роксоланами»). Так, із татарами й турками воюють не козаки, а всі «роси», а на питання: «З ким Азійський Марс б'є тиранів?» («Z kimże Aziatyckie Mars bije Tygany?») автор відповідає: «З роксоланами» («Z Roxolany»)»³⁸. Козаків, отже, міцно поєднано з руським загалом, себто нащадками давнього руського (роксоланського) народу³⁹, чий ворог плюндрує їхню «руську» землю: «[...] гарцюючи у жалісній руїні – у роській дідици» («[...] harcuiąc w żalosney ruinie, w Rosskiey dziedzinie»)»⁴⁰.

Автор не дає відповіді на питання, чи належність козаків до «роської Вітчизни» забезпечує їм право на киево-руську спадщину? Натомість у написаному тим же П.Орликом кількома роками пізніше панегірику на шлюб І.Обидовського з Анною Кочубеївною («Гіпоменес Сарматський»; 1698 р.) на питання: «Чи той, що в Обидовських у домі пристойний / Син роських монархів пізнав, що трони» («Czy ten co w Obidowskich dom przysposobiony / Syn o Rosskich Monarchow osiera się throny») автор ствердно відповідає: «Саме той» («Ону»)»⁴¹. Із цієї двозначної фрази випливає, що козацькі ватажки або близькі до трону «роських монархів», або й самі можуть бути «припасовані» до парості давньоруських князів, що цілком суперечить концепції «Синописа».

Що таке припущення небезпідставне бачимо з активного звертання до давньоруського минулого у графіці часів гетьманування І.Мазепи. Так, на тогочасних ілюстраціях, що ними оздоблювали тексти посвят панегіриків та могилянських тез, можна бачити святих князів Бориса й Гліба, які тримають герб І.Мазепи⁴², або апостола Андрія Первозванного, котрий ста-

³⁷ Цит. за виданням пам'ятки у: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского 1720 г.* – Т.2. – К., 1851. – С.439.

³⁸ *Alcides Rossiyski Triumfalnym Lawrem ukoronowany Iaśnie Wielmożny Jegomość Pan. Ioan Mazepa Hetman Woysk Ich Carckiego Przeswietnego Maiestatu Zaporozskich...* – Wilno, 1695. – S.21. Використано примірник Російської національної бібліотеки (відділ «Россика», 13.20.2.26).

³⁹ Про вживання назв «роксолани», «Роксоланія» ширше див.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху... – С.62–68.

⁴⁰ *Alcides Rossiyski...* – S.14.

⁴¹ *Hippomenes Sarmacki* (Київ, 1698 р.). Цит. за репринтним перевиданням пам'ятки: *Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори.* – К., 2006. – С.518.

⁴² Ірავюра у книжці А.Стаховського «Дзеркало від писання Божественного», 1705 р.

виль на київських пагорбах герб Курч⁴³, чи й самого гетьмана в оточенні московських монархів, князя Володимира, згаданих святих та інших князів⁴⁴.

І.Мазепу ніде прямо не названо наступником давніх князів, продовжувачем княжих традицій. Однак не дарма шкільна драма Феофана Прокоповича «Володимир» до сьогодні породжує дискусії стосовно паралелізації її ключового героя, князя Володимира Святославича, із гетьманом І.Мазепою⁴⁵. Це й справді було можливо хіба що через алузію в панегірику, або через натяк (як, наприклад, у зображенні разом князя Володимира і Петра Могили, реставратора Володимирових храмів, на фресці 1640-х рр. у церкві Спаса на Берестові). Прикладом такого роду алузій може послужити згадане зображення давньоруських князів-святих Володимира, Бориса і Гліба, над якими на київських пагорбах апостол Андрій ставить не хрест, а Мазепин герб Курч⁴⁶. Промовисту гравюру виконав Д.Галяховський на тезі у честь гетьмана І.Мазепи 1708 р. – тут проілюстровано воєнні успіхи героя в азовських і кримських походах, але, крім того, біля зображення Трійці в лівому верхньому куті над постаттю І.Мазепи з гербом Курч бачимо княжих осіб⁴⁷. Гравюри, отже, «повідомляють» про небесне покровительство давньоруських князів – вони патронують гетьмана, по-перше, за те, що той розбудовує і реставрує храми, а по-друге – захищає «руську землю» від ворогів святого хреста – турків і татар, іншими словами, оберігає їхній «спадок».

Саме через ідею про охорону Києва і оборону землі Рюриковичів козаки могли вважатися причетними до «києво-руської спадщини», власником якої свого часу було проголошено московських царів. Козацькі правителі, хоч і не мали прямих підстав вважатися однією з паростей Рюриковичів, однак разом з усім населенням «козацької Отчизни», як було показано вище, могли прямо виводити своє походження від мешканців князівської держави. Очевидно, уявлення про спадкоємність з'являлися на тій підставі, що межі Війська Запорозького і території давніх руських князів збігалися. Козаки, відтак, могли вважатися захисниками «Отчизни» та історичної «спадщини» московського царя, водночас уважаючи її (територію, героїв та реліквії минулого) «своєю».

Подібним чином формувалось уявлення представників козацтва про Київ як древню святиню, що потребує їх опіки та охорони. Ще в оборонному універсалі Б.Хмельницького (1652 р.) визначено, що гетьман

⁴³ Гравюра Л.Тарасевича «Хрещення Христа».

⁴⁴ Гравюра І.Щирського у посвяті Л.Крщоновича до книжки «Киот среброкованный»; його ж гравюра на тезі І.Обидовського; гравюра І.Мигури на тезі в честь гетьмана І.Мазепи 1706 р.

⁴⁵ Огляд історіографії див.: *Plochy S. The Two Russians of Teofan Prokopovyc // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. A cura di, Giovanna Siedina. – Alessandria, 2004. – P.333–366.*

⁴⁶ Зображення апостола на київських пагорбах із хрестом – ілюстрація відомого пророцтва апостола Андрія про Божу благодать, яка засяє над цим містом, – у XVII ст. було вельми популярним, однак у даному випадку привертає увагу модифікація сюжету: апостол ставить не хрест, а гетьманський герб, відповідно, пророкуючи благодать Києву і покровительство на небесах – гетьманові І.Мазепі. Фрагмент цієї гравюри нещодавно опубліковано: *Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. – Kraków, 2003 (тут її названо «Хрещення Христа»)*. Принагідно висловлюю вдячність Т.Лютій, яка звернула мою увагу на цю гравюру.

⁴⁷ Український портрет XVI–XVIII ст.: Каталог-альбом. – К., 2006. – №413.

«місто наше столечное і церкви божії при вірі нашої православної християнської вцале зоставали, виш менованое місто Киев беремо под оборону нашу і тот універсал наш для вшелякое обори оному даємо»⁴⁸.

І хоч згодом, у 1654 р., той самий гетьман проголосив у Переяславі, що Київ («місто наше») – історична власність московського царя, козацька «місія» від того моменту не змінюється. Недарма після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. (в якому йшлося про передачу Києва Речі Посполитій), у Глухівських статтях 1669 р. між козаками і царем окремо оговорювалося питання про хід подальших переговорів стосовно Києва⁴⁹. Після ради у Глухові посланці гетьмана Д.Многогрішного заявили у Москві:

«В немалой смуте гетман и все Войско Запорожское застаеть, что ваше царское пресветлое величество Киевъ, stolный город царствующий прежде времен, [...] тепер [...] изново отдати и уступити изволили [і через це] слухъ везде былъ, въ немалой смутѣ вся Украина пребываетъ, и Войско Запорожское почало о томъ усумнѣватися и скорбити»⁵⁰.

А вже наступний гетьман – І.Самойлович – у листі до царя 1684 р. з приводу підготовки умов «Вічного миру» писав:

«Докладываем здесь явственно что к целости прародительской Вашей монаршеской державе Малой Росии и к соблюдению Войска Запорожского належит Киев из старовечности, подлинно из своего начала есть stolной малоросийской город, есть гнездом християнского грекоросийского благочестия»⁵¹.

Як бачимо, Київ у сприйнятті гетьмана є царською отчиною і гніздом православ'я, але у «співволодінні» з Військом Запорозьким, що оберігає його «из старовечности», і попри перебування гетьманського двору в Глухові чи Батурині саме за Києвом визнається статус «стольного» міста. Відповідно, доходимо висновку, що територія і функція її охорони в лояльній щодо Москви версії козацької ідеології виступала зв'язковою ланкою між козаками та давньоруським минулим.

Тлумачення цього зв'язку не повинно було суперечити праву московських царів на «києво-руську спадщину». Як відомо, після січня 1654 р. всі гетьмани та їх оточення у листуванні з московським двором раз у раз вживали стандартні звороти про царя як спадкового володаря Малої Русі⁵². Визнаючи його таким, представники козацтва могли при цьому прямо

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького... – №178. – С.265.

⁴⁹ Насамперед йшлося про участь козацьких посланців у переговорах із послами Речі Посполитої (див.: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.465).

⁵⁰ Універсали українських гетьманів... – С.486.

⁵¹ РГАДА. – Ф.79. – Оп.1. – Кн.219 (1684 г.). – Л.10.

⁵² Стандартність в уживанні цієї риторики на конкретних прикладах продемонстровано у: Когут З.Е. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія... – С.231.

називати себе «охоронцями» території давніх Рюриковичів. У даному випадку доцільно згадати про подарунок, піднесений московським царям Івану та Петру Олексійовичам у 1691 р. дітьми козацької старшини (І.Обидовський, А. та Я. Лизогуби) – вихованцями Києво-Могилянської академії, які прибули у Москву з префектом С.Озерським⁵³. Царственим особам було вручено ґравіровані академічні тези з філософії та богослов'я Івана Обидовського – небожа гетьмана І.Мазепи. На зображенні, виконаному І.Щирським⁵⁴, показано історичних предків Івана й Петра та ідею їх двовладдя (доведену через демонстрацію співправління грецьких імператорів Василя і Константина, Аркадія і Гонорія з написом: «Аркадий и Гонорий црствова въдинѣ Василий и Константинъ: а Иоанъ и Петръ ннѣ») ⁵⁵. Загалом у такий спосіб доносила-ся ідея про володіння московськими царями «києво-руською спадщиною», адже у центрі ґравюри, крім зображень співправителів, бачимо київські пагорби з давніми святинями та храмами, над котрими височіє царський двоголовий орел, у серці якого – медальйон із зображенням Володимира, а на крилах – клейма з іменами нащадків рівноапостольного князя (Ярослава, Ізяслава й Святослава, Всеволода і його сина Мономаха та ін.). Орла з небес, відповідно, патронують святі (серед них – Борис і Гліб) і Божественна Трійця. Основний сенс двоголового орла над Києвом виражався у написаній навколо зображення князя Володимира фразі: «Яко орѣль покры гнѣздо свое и на птѣнцы своя вождѣлъ, простѣрь крылѣ свои прїят ихъ и поятъ ихъ на раму свою с равноаплный ве. кн. самодѣржіц Владимир». Ці ідеї – метафора царської протекції з часів Переяслава. У вміщеному під ґравюрою тексті І.Обидовського читаємо, що Київ є спадком московських царів – «сѣго Владимирского гнѣзда яко приходный птенць». Утім, ґравюра «розповідає» не лише про історичних власників Києва і «гніздо» їх спадкоємців. Під

⁵³ Це посольство клопоталося про милостину і підтвердження маєткових прав навчального закладу (ширше див.: *Мухин Н.* Києво-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С.111–112; *Голубев С.* История Киевской духовной академии. – Вып.1: Период домогилянский. – К., 1886. – С.17–18). Утім, результатів воно не мало, тож уже за три роки довелося відправляти до Москви чергових посланців.

⁵⁴ Про цю ґравюру, відому як «теза Обидовського», можемо знайти окремі спорадичні згадки загального характеру: *Степовик Д.* Українська графіка XVI–XVIII ст. – К., 1982. – С.292; *Хижняк З.* Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 1999. – С.399. Найдетальніший її опис див.: *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских гравюров XVI–XIX вв. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1888. – С.1523–1532. Узагалі спершу ґравюра призначалась як панегірик не лише двом царям, але й царівні Софії, що «видає» запис: «Бгъ пръ неба и зьмли единый во Троици блговолит въ троиственной црствующих двоици», а також зображення святих Варвари і Катерини, вірогідних патронів Софії (Іоанн Богослов та Юстин Філософ призначалися для царів Івана та Петра Олексійовичів відповідно). Крім того, Д.Ровинський вказував на подібність ґравюри, опис якої фігурував у т.зв. «справі Шахлового» (по суті – політичний розправ з прихильниками скинутої Софії) і припускав, що з часом ґравюра була перероблена: Софію затерли, а під зображенням додали текст І.Обидовського, і, таким чином, з'явилися академічні тези. Однак ця гіпотеза не пояснює, як могли бути «доклеєні» самі тези з богослов'я та філософії?

⁵⁵ Тут і далі цитування – за примірником академічних тез, що зберігається у відділі естампів Російської національної бібліотеки. Принагідно висловлюю вдячність Д.Боднарчуку та О.Тарасову за допомогу у відшуканні цього екземпляра. Є інформація про ще один примірник ґравюри, що зберігається в Єрусалимі (в монастирі Св. Сави): *Алфёрова Г.В., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII в. – К., 1982. – С.24–25. На жаль, нічого невідомо про причини виготовлення другого екземпляра. Можливо, це і є першопочатковий варіант ґравюри, призначений для Софії, Івана й Петра Олексійовичів. Для подальших досліджень було б важливо порівняти обидва примірники.

київськими пагорбами, з одного боку, бачимо зображення засідання переговорної комісії з участю козацьких старшин, а з іншого – облогу турками Чигирин і козаків, які разом із московськими ратними людьми нападають на ворога⁵⁶. Обидва сюжети прямо стосуються Києва. Перший пов'язаний із переговорами між Річчю Посполитою та Росією щодо належності міста, остаточно вирішеної шляхом укладення «Вічного миру» 1686 р. (на хід подій, як відомо, намагався активно впливати гетьман І.Самойлович)⁵⁷. Другий сюжет – Чигиринські кампанії 1677–1678 рр., в яких брав участь згаданий козацький правитель. В обох випадках діяльну роль відіграють козаки, зрештою, з їх участю вирішується доля «київського спадку». Як бачимо, «смирннопослушнійший столник и ничтожнїйший слуга Іоанн Обѣдовскїй» теж може вважатися причетним до «києво-руської спадщини» московського царя, але як «охоронець/оборонець» давньої території Рюриковичів. У цьому і полягає специфіка руського історичного дискурсу в козацькій ідеології.

Загалом протягом другої половини XVII ст. не було створено якогось історичного нарративу, в якому б визначався зв'язок козацтва з киево-руською історією та її героями. Протягом цілого століття козаки взагалі не мали тексту, що оповідав би їх історію «від давніх часів», а в історичних творах київських церковних авторів козацька історія починалась лише з опису подій XVI ст.⁵⁸ Відсутність викладу про давніх козацьких предків і їх «славні діяння» ставила під сумнів «шляхетські претензії» старшини. Як відомо, на той час уявлення про «шляхетність» народу насамперед засновувалися на апелюванні до «достойних» і «славних» історичних предків, що належало до усталених топосів пізньоренесансного історієписання⁵⁹. Якщо шляхтич Речі Посполитої міг апелювати до своїх давніх предків – «сарматів», то козакам, які бачили себе «новою шляхтою», треба було ще пошукати собі подібних серед славетних народів минулого. Відтак, щоби бодай якимось заповнити брак свідчень про давні звитяжества «козацької нації», а також потішити самоповагу «козацької шляхти»⁶⁰, панегіристи та іравери часів І.Самойловича й І.Мазепи покликалися до киево-руської історії.

Утім, Полтавська катастрофа 1709 р. спровокувала появу козацького історичного нарративу і, зокрема, винайдення версії про їхніх «справжніх» предків. Найперший його варіант читаємо у преамбулі «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» П.Орлика, де козаки проголошуються нащадками не давнього народу руського, а ще давнішого – хозарського. Його історія не має зв'язків із киево-руською, адже предки козаків

⁵⁶ Детальніше про ці зображення з участю козаків див.: *Ровинский Д.* Подробный словарь... – С.1524–1525.

⁵⁷ Див.: *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 гг. Заключение договора о Вечном мире. – Москва, 2008.

⁵⁸ Доречно згадати «Хроніку» Феодосія Софоновича, де запорозьке козацтво починає згадуватися від сюжету про І.Підкову (тобто, місце його в історії сягає не глибше останньої чверті XVI ст.), а також три видання «Синописа».

⁵⁹ *Броджі-Беркофф Дж.* Ренесансні історіографічні міфи в Україні // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – К., 2005. – С.422–423.

⁶⁰ Про шляхетські цінності у середовищі козацтва див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. 2-ге вид., перероб. та розшир. – К., 2005. – С.440–444.

охрестилися не за князя Володимира, як того слід було б очікувати, але за неназваного на ім'я хозарського кагана. Подальша історія – це період втрати свободи за польських королів і постійна боротьба козаків за загублені «права та вольності», яка і є основним сенсом козацького історичного нарративу, доведеного до часів І.Мазепи.

«Віднайдення» історичних предків дозволяло продемонструвати окремішність козаків і підвладної їм території як «політичної нації». Оскільки ж після 1709 р. ішлося про незалежність від Росії, то виведення «початків історії» від хозар дозволяло оминати киево-руський період та його героїв, чийми спадкоємцями тепер уважалися московські самодержці. Більше того, у прагненні якнайдалі відгородитися від Росії, уводився мотив про прямий зв'язок козацтва з Константинополем – через акт прийняття православної віри, «якою яко раз народ валечный козацкий, за владѣнія еще каганов казарских от столицы апостольской Константинопольской просвѣщенный зостал»⁶¹.

Політичний підтекст цієї версії козацької історії видається цілком очевидним. Якщо чверть століття тому автор «Синописа» знаходив зв'язок Малої Русі з Росією в ідеях одновірності, єдиної династії та спільних історичних предків, то в тексті «Пактів і Конституції...» всі вони переіменуються ідеєю «хозарських предків»: козаки походять від інших давніх народів, ніж московити, їхні правителі були іншими, а віру, хоч і єдину православну, вони прийняли раніше. Відповідно, не маючи нічого спільного з предками російських монархів⁶², козаки-хозари не повинні їм і підкорятися.

У текстах козацьких літописів С.Величка та Г.Грабянки «хозарська історія» козацтва буде суттєво доповнена іменами, подіями, датами. Поза тим, «козацька шляхта» нарешті отримала свою історію і могла потішитися читанням про своїх давніх предків, а відтак – і «забути» про киево-руську історію, її героїв та місію з охорони «царського гнізда» у Києві.

Підсумовуючи, можна констатувати, що активно здійснене у першій половині – середині XVII ст. «пригадування» давньоруського минулого київськими церковними авторами не пройшло непоміченим у середовищі козацтва. Гетьмани, починаючи від Переяслава, раз у раз нагадували московським Романовим про їхню київську «отчину» від Рюриковичів. За таких історичних власників у тогочасному дискурсі козаки могли вважатися або спадкоємцями давнього «народу руського і роксоланського» (як, зокрема, у панегіриках П.Орлика), або охоронцями теренів колишніх князів, насамперед Києва, як це бачимо з ідей та графіки часів гетьмана І.Мазепи. Якщо цар володів Києвом за династичним правом, то козаки виступали в ролі

⁶¹ Цит. за списком конституції XVIII ст.: РГАДА. – Ф.13. – Оп.1. – Д.9. – Л.5–5 об. Список опубліковано у додатку до статті О.Пріцака: *Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk. – Cambridge, Mass., 2000. – P.471–497.* Нещодавно повторно опубліковано О.Алфьоровим у виданні «Договори і постанови...» (К., 2010). Упорядник, на жаль, не згадав про публікацію О.Пріцака.

⁶² *Pritsak O. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past and Future. Introduction // The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731) // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol.6. – Cambridge, Mass., 1988. – P.XIX; Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Pre-Modern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, Mass., 2006. – P.339.*

охоронців «святих історичних місць» як його піддані. З іншого боку, козацькі автори зверталися до киево-руської історії та князівської традиції за умов відсутності власного історичного нарративу й, відповідно, щоби компенсувати брак свідчень про давні звитяжества «народу шляхетського». Через це киево-руські герої активно «експлуатовалися» у славослів'ях на честь І.Мазепи як захисника давньоруської «спадщини» від ворогів святого хреста – турків і татар. Разом із конструюванням на початку XVIII ст. нарративу козацької історії з хозарськими предками киево-руське минуле поступово зникає з козацького дискурсу.

Kyiv Rus' history enabled Cossack elite to trace connections between the Zaporozhian Host and Moscow tsar, which was chosen to be its new protector. After the treaty of Pereiaslav, the Cossacks tried to find their own attachment to the "Kyivan heritage", its heroes and generally to the Old Rus' history. However, despite the efforts by the panegyrists of the hetmans I.Samoilovych and I.Mazepa to exploit the heroes of the Old Rus' history, in the beginning of the 18th century, the authors of the first Cossack historical narratives absolutely ignored them.

О.М.ДЗЮБА*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СПІВТОВАРИСТВО УКРАЇНЦІВ У ПЕТЕРБУРЗІ 1760–1780-х рр.: «СВОЇ – ЧУЖІ»

У статті на широкому колі джерел аналізується проблема самоідентифікації українського інтелектуального товариства в Петербурзі, взаємодопомога й підтримка земляків, співпраця з російськими діячами, внесок у формування російської культури.

У 1760–1780-х рр., Катерина II, прагнучи постати перед європейським світом в образі просвіченого монарха, задекларувала реформи, багато вихідців із Лівобережної України стали активними діячами імперського культурного, наукового і суспільного життя. У столицях імперії вони не лише шукали чинів та прагнули зробити кар'єру, але й були захоплені перспективою реформ, уважаючи, що перетворення позитивно вплинуть на їхню Батьківщину – Україну (Малоросію). Як правило, вихованці Києво-Могилянської академії, деякі з яких навчалися в європейських університетах, стали викладачами Петербурзького академічного університету, Академії художеств, кадетських корпусів, медичних шкіл, працювали в адміністративних установах, входили до літературних гуртків, видавали журнали, займалися перекладами, брали участь у діяльності Законодавчої комісії, творили нову імперську культуру, зробивши значний внесок у розвиток науки, зокрема правознавства, медицини тощо.

У вітчизняній історіографії новітнього часу проблема участі вихідців із Лівобережної України в культурному житті Російської імперії розглядалася здебільшого під кутом зору культурного співробітництва українців та росіян¹, або як спільна діяльність представників різночинної інтелігенції². Нині ставиться питання про внесок інтелектуалів із Гетьманщини, зокрема, вихованців Києво-Могилянської академії, у російське Просвітництво³, формування єдиного культурного простору Російської імперії, інтеграції їх у російське соціокультурне середовище та ін.⁴ Попри справедливе твердження про появу в Росії у XVIII ст. такого феномену, як «республіка вчених»⁵, яка об'єднувала інтелектуальною діяльністю, світоглядом представників

---

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Шил Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988.

² Штранге М.М. Демократическая интеллигенция России в XVIII в. – Москва, 1965.

³ Торбаков І.Б. Києво-Могилянська академія і російське Просвітництво. (літературно-видавнича діяльність вихованців Києво-Могилянської академії в Петербурзі та Москві в другій половині XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.

⁴ Див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга пол. XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996; Литвинова Т.Ф. Малорос в російском культурно-історіографическом пространстве второй половины XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2001; Журба О.І. Становлення української археографії – люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003.

⁵ Див.: Литвинова Т.Ф. Малорос в російском культурно-історіографическом пространстве... – С.36.

різних народностей – росіян, німців, українців та інших – виникає питання, чи мотивувався вибір вихідців із Лівобережної України лише бажанням реалізувати себе в різних сферах інтелектуальної діяльності, здобути чини? Чи співпраця їх із росіянами та представниками інших народів у формуванні нової російської культури не була позбавлена елементу вимушеності? Чи зберігали вони в умовах іншого середовища усвідомлення своєї «інакшості»? Як сприймали їх у новому оточенні? Якими були їх особисті взаємини з представниками російської культурної еліти та зі своїми земляками? Якою мірою вони брали участь у політичному і суспільному житті України? На ці питання спробуємо відповісти, залучивши до інших джерел епістолярну спадщину українських інтелектуалів.

Листи, як найбільш поширений засіб комунікації, особистих контактів людей, що належать до певної соціальної групи, дають уявлення про систему ціннісних орієнтацій цих груп чи соціумів, проливають світло на мотивацію дій та вчинків, емоційні переживання тих чи інших ситуацій. Відірвані від свого середовища, родинних зв'язків вихідці з Лівобережної України у Петербурзі утворили свою корпорацію. Визначальними умовами належності до неї було навчання в Києво-Могилянській академії і європейських університетах, інтелектуальні інтереси та усвідомлення етнічної єдності. У сучасній історіографії помітна тенденція українських інтелектуалів, що працювали в Петербурзі та Москві, називати «малоросами» – це, нібито, більш відповідало їх ментальності⁶. Але паралельно з «Малоросією» вживався й термін «Україна», і не лише у документах особового походження (зокрема, щоденниках М.Ханенка, Я.Марковича), а й навіть офіційних. Відтак виникає риторичне питання – чому їх не можна називати також українцями? Проблема самоідентифікації набуває актуальності в іноетнічному середовищі, тож простежити, як називали вихідці з Лівобережної України себе чи землю, з якої прибули, можна за матрикулами європейських університетів, де навчалася значна частина й тих, хто працював у Петербурзі у 1760–1780-х рр.

Якщо у XVI–XVII ст. вихідці з українських земель, записуючись до європейських університетів, називали себе «русинами», «рутенами», вказували, що прибули з «Русі» або ж із «Волині», «Поділля», то у XVIII ст. вихідці з Лівобережної України зазначали, що прибули як із «Малої Русі», так і з «України», часто вказували місто, і де воно розташоване – у «Малій Русі», «Україні». А щодо самовизначення, у даному випадку як похідної від назви території чи землі, то «малорос» не зустрічається, натомість є «українець». Так, Я.Хорошкевич, записуючись 1762 р. у Кенігсберзький університет, назвав себе «ukrainensis». Після навчання він прибув до Петербурга, відомий як перекладач, працював у Законодавчій комісії. І.Хмельницький, який здобув у Кенігсберзі диплом доктора філософії, став відомим діячем, членом-кореспондентом Академії наук, – у 1760 р. записався як «russus»; І.Новицький (пізніше член Російської академії наук) 1763 р. – «russo-Ukrainensis»; І.Данилевський (1778 р.) – «Kiovia – Rus., ex Academia patria» (продовжив

⁶ Там же. – С.28.

навчання в Геттінгенському університеті, записався у 1782 р., а 1784 р. одержав диплом доктора медицини); Федір, Іван та Михайло Туманські в 1772 р. – «equites (воїни, тут – козаки) Ucraina-Russ»; І.Максимович, що став відомим медиком, доктором медицини, записався «ex Mirgorod in parva Russia»⁷. Загалом із кінця 1760-х рр. більшість студентів називали себе або ж українцями, або вказували, звідки вони прибули – «з України-Русі», «Малої Русі». Так, Г.Козицький та М.Мотоніс, записуючись 1749 р. до університету в Ляйпцигу, зазначили, що вони з Києва та Ніжина, із Малої Русі («ex Rossia minore»)». Отже, можна зробити висновок, що перебуваючи у чужому етнічному середовищі студенти самовизначалися більшою мірою як «українці», «русини», аніж як «малороси». Тим більше, що на Заході термін «Україна» був ширше знаний і вживаний, ніж «Мала Русь – Малоросія».

У Петербурзі вихідців із Гетьманщини називали як малоросами, так і українцями. Наприклад, походження деяких співаків придворної капели та петербурзьких церков зазначалося так: Кулишевський Дмитро, Леонтьєв Григорій, Нарушевич Олексій «певчий – украинцы российской соборной церкви»; Сорока Василь – «певчий, вновь прибывший из чужих краев, который поет по-итальянски, малоросс»⁹. Українцями називав співаків придворної капели відомий німецький учений А.Шлецер. У 1764 р. він захоплено писав про виконавчу майстерність придворних півчих, зазначаючи, що «у високі свята вони повним хором співають умисно створені Галлупієм та українцями, які становлять музичний народ у Росії, так само, як богемці в Німеччині, духовні концерти, що містять у собі псалми, церковні пісні та інші богослужбові тексти»¹⁰. З України привозили співаків до П.Б.Шереметева, в якого був свій театр, про що йдеться в його листі до власного управителя в Петербурзі: «Есть у меня привезенный из Украины в пѣвчіе челоуѣкъ, который имѣет изрядный голос тенора»¹¹. Зустрічалася і назва «хохли». Так, князь І.М.Долгорукий в епіграмі на припинення вистав у театрі П.Б.Шереметева писав: «Театр волшебный надломился, хохлы в нём опер не дают»¹².

Простежити, як самоідентифікувалися вихідці з України в петербурзькому соціокультурному середовищі за відсутності прямих джерел надзвичайно складно. Одним із прикладів може бути самовизначення перекладача, поета, вихованця Києво-Могилянської академії Кириака Кондратовича. Небіж Гавриїла Бужинського навчався в Києво-Могилянській академії, далі викладав у школі в Переяславлі-Рязанському, працював певний час із В.Татищевим у Катериненбурзі, перекладав для нього польську хроніку М.Кромера, викладав у школі. Починаючи з 1742 р. працював в академії перекладачем із

⁷ *Oljančyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // *Kyrios.* – Bd.2. – München, 1937. – S.276, 354–356.

⁸ *Ibid.* – S.360.

⁹ *Чудинова І.* Пеніє, звони, ритуал. Топографія церковно-музикальної культури Петербурга. – Санкт-Петербург, 1994. – С.148–149, 151, 158.

¹⁰ *Корній Л.* Історія української музики. – Ч.2: Друга половина XVIII ст. – К.; Х.; Нью-Йорк, 1998. – С.58.

¹¹ Из истории шереметевских певчих // *Русский архив.* – 1911. – №2. – С.112.

¹² *Елизарова Н.А.* Театры Шереметевых. – Москва, 1944. – С.258.

польської та латинської мов (автор перекладів Гомера, Овідія, Цицерона, Плінія та ін.), уклав польсько-російський словник, розробляв академічний словник російської мови. Не знайшов контакту з М.Ломоносовим, який звинувавчував його у кепському знанні російської. Його переклади не видавалися, лежали в бібліотеці академії, а він, як писав у своєму «доношеніи», «переводил для людей, а не для кирпичей библиотечных»¹³. Пристосуватись і вижити у цьому середовищі, де він, як видно з його слів, не був своїм ані для росіян, ані для земляків, було важко. К.Кондратович, описуючи своє нужденне життя (борги, невелике жалування), зазначав: «По судьб я знаю, подле такое планеты я родился, что не жалуют меня русские, думая, что я малороссиян, и не жалуют меня малороссияне, думая, что я русский, и по сему подобен я летучей мышѣ, которая ни звѣр, ни птица, но в обоих своих родах и видах и неприемлется»¹⁴. Себе він уважав росіянином, оскільки батько його був «полковим сотником в Ахтырском слободском полку, кои полки не гетману подчинены, но военной коллегии и слѣдователно я русский человек, а не малороссиянин, толко я тѣм себе испортил, что в Кіевѣ чрез 15 лѣт учась привик к выговору»¹⁵. Як бачимо, в етнічному самовизначенні К.Кондратовича важливу роль відігравала не лише територія, а й підпорядкованість її тим чи іншим інституціям. Фраза про те, що «не жалуют его русские», містить натяк на взаємини з М.Ломоносовим, а відповідне ставлення з боку земляків несе інформацію про певну замкнутість кола вихідців із Лівобережної України, які в російському соціокультурному середовищі чітко виділяли «наших» і «не наших», як про це можна судити з листів С.Гамалії до Я.Сулими.

Листи написано 1767 р. латинською мовою (існують також копії їх у перекладі російською). Судячи з них, Я.Сулиму та С.Гамалію єднали дружні взаємини та інтелектуальні інтереси. Перший склав протекцію другому в одержанні посади у Сухопутному шляхетському кадетському корпусі, спочатку коректора, а потім викладача латини. Він із великим пієтетом називає Я.Сулиму «муж ученнѣйшій», дякує йому за велику «благодарность»: «Все, чѣмъ только обладаю, считаю от тебя полученнымъ, всѣ блага, которыми пользуюсь, отношу к твоимъ обо мнѣ заботамъ и готовъ сознаться передъ всѣмъ міромъ, что я сдѣлался соучасникомъ всѣхъ тихъ благъ помимо моихъ заслугъ»¹⁶. В одержанні цієї посади його підтримував і Г.Полетика. У листі до Я.Сулими С.Гамалія повідомляв, що написав листа й до Г.Полетики: «Не хотѣл бы его утруждать перепискою, но нуждаюсь в совѣте»¹⁷. В іншому листі С.Гамалія повідомляв, що посада коректора дозволить йому вдосконалити «слов'янську мову» та займатися перекладами. Він писав також, що Г.Полетика надав йому та Г.Брайку свою квартиру. Вони разом покинули в 1763 р. Києво-Могилянську академію після конфлікту з префектом

¹³ Российская национальная библиотека им. М.Е.Салтыкова-Щедрина, отдел рукописей. – Ф.ХVІІІ.8. – Л.6 об.

¹⁴ Там же. – Л.4 об.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУ. ІР). – Ф.І. – №58192. – Арк.1.

¹⁷ Там само. – Арк.8.

М.Орловським, який безпідставно звинуватив студентів у крадіжці, прибули в 1764 р. у Петербург і розпочали навчання в академічному університеті. Листи С.Гамалії передають атмосферу як взаємопідтримки, так і глибокої зацікавленості успіхами й просуванням по службі своїх земляків. При цьому він чітко наголошує саме на «наших», тобто, на вихідцях із Лівобережної України. Так, в одному з листів пише, що в Петербурзі прибув «из нашихъ» (тут і далі – підкреслення автора статті) нѣкто докторъ Барановскій¹⁸, кончившій образование в Киѣ. Я давно хочу переслать тебѣ его диссертацию, но пока не представляется къ тому случая. Братъ этого доктора Лаврентій, изъ нашихъ, проживаетъ въ Новгородѣ¹⁹. В іншому листі він просив у Я.Сулими протекцію для «одного бѣдного ученика, хотя не изъ нашихъ, прибывшего из Гамбурга и живущего у насъ уже два мѣсяца, который отлично знаетъ немецкій языкъ»²⁰. Отже, ті інтелектуали, що працювали у Петербурзі, вони і «малороси», і «українці», і «наші» – термін, який уживається для позначення належності до певної етнічної спільності, відмінної від інших етносів. Усі вони мають право на існування, а що більше відповідало ментальності вихідця з Лівобережної України, і як вони самі себе називали – стверджувати однозначно важко. Зрештою, варто брати до уваги існуючий в історіографії погляд про можливість використання щодо певного етносу пізнішої самоназви, яка виникла внаслідок консолідації його в єдину націю²¹.

Розглядаючи діяльність українських інтелектуалів у столицях імперії, необхідно в першу чергу мати на увазі об'єктивні причини відтоку високоосвічених людей, а також особистісні мотивації там, де це можна простежити. Метрополії завжди притягували вихідців із провінції можливістю зробити кар'єру, досягти успіху, добробуту, реалізувати свій таланти. В умовах наступальної політики російського уряду, спрямованої на повне включення Лівобережної України у загальноімперські структури, уповільненого процесу секуляризації культури (козацька старшина так і не домоглася відкриття нового, відповідного часу, університету, а друкарні, що діяли на Лівобережжі, за указами Петра I і Синоду не мали права видавати світську літературу, і, до того ж, книжною українською мовою), інтелектуали з Гетьманщини мігрували у столиці імперії, де зосереджувалося літературне, мистецьке й наукове життя.

Не останню роль у 1740–1760-х рр. відігравала і протекція наближених до елизаветинського двору О. та К. Розумовських. Невипадково Я.Маркович, перебуваючи у Петербурзі й зустрічаючись із О.Розумовським, записав у

¹⁸ Ішлося про М.Барановича, який був придворним співаком, згодом виїхав у Кіль, де став причетником місцевої російської церкви, одночасно навчався в університеті, здобувши 1767 р. диплом доктора медицини. Його брат на той час – архімандрит одного з новгородських монастирів. Пізніше став єпископом в'ятським та великопермським (див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С.60–61).

¹⁹ НБУ. ІР. – Ф.І. – №58192. – Арк.13.

²⁰ Там само. – Арк.14.

²¹ Див.: *Гирич І.* [Рец.] О.І.Журба. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип.8/9. – С.729.

своєму щоденнику про нього не без гордості – «наш патріот»²² (тут у значенні земляк – *О.Д.*). Пізніше президент Академії наук та гетьман Кирило Розумовський також підтримував багатьох земляків в академічних установах, зокрема *С.Дівовича* й *О.Лобисевича*. Характеризуючи діяльність вихідців із Лівобережної України в Петербурзі та Москві, *І.Торбаков* писав: «Їх більш досконала інтелектуальна підготовка і більша свобода дій як чужинців, не пов'язаних попередніми традиціями та забобонами, робила їх особливо ефективними інструментами імперської політики. До того ж клановість, будучи домінуючою рисою системи державного управління, створювала привілейовані умови для групи тісно пов'язаних між собою представників етнічної меншості, що самовизначалася»²³.

Українці у Петербурзі корпоративну солідарність проявляли як у сферах інтелектуальної діяльності, так і у приватному житті. У 1760-х рр. вони гуртувалися навколо *Г.Козицького* та *М.Мотоніса*, які повернувшись із Ляйпцига в 1757 р., де навчалися в університеті на стипендію Академії наук, почали викладати в академічній гімназії грецьку і латинську мови, універсальну історію, логіку. У 1759 р. стали ад'юнктами академії, 1760–1763 рр. *Г.Козицькому* було надане право викладати в академічному університеті латинське і грецьке красномовство²⁴. Паралельно він читав у шляхетському кадетському корпусі російською мовою філософію. *Г.Козицький* і *М.Мотоніс* у 1767 р. були обрані почесними членами академії. *Г.Козицький* брав участь у підготовці «Наказу» Катерини II депутатам Законодавчої комісії, він же переклав цей документ латиною. Імператриця оцінила його вченість – *Г.Козицький* став її статс-секретарем із питань зарубіжної кореспонденції, а далі – з прийому скарг. У «Наказі» Катерина II писала, що для успішного впровадження законів необхідно «умы людские к тому приготовить». Під її егідою було створене так зване «Собрание, старающееся о переводе иностранных книг», яке фактично очолив *Г.Козицький*. Він впливав на відбір книг для перекладу, а це були праці Монтеск'є, Вольтера, Даламбера, статті Дідро з французької «Енциклопедії», пам'ятки античної літератури, праці тогочасних учених. Товариство діяло з 1768 р. На початок 1770-х рр. було перекладено і видано 112 праць (173 томи)²⁵. Завдяки діяльності «Собрания» ідеї французьких просвітників знаходили все більше прихильників у російському суспільстві. Ці видання поширювалися також і в Україні. До перекладацтва *Г.Козицький* залучав своїх земляків, обізнаних у мовах моголянських вихованців, у тому числі свого товариша *М.Мотоніса*, а також *Г.Полетику*, *І.Туманського*, *В.Крамаренкова*, *Л.Січкарьова*, *В.Рубана*, *Я.Костенського*, *Я.Козельського* та ін.

²² Дневныя записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. – Ч.П. – Москва, 1859. – С.162.

²³ Див.: *Торбаков И.Б.* Киево-Могиланская академия и российское Просвещение (литературно-издательская деятельность воспитанников Киево-Могиланской академии в Москве и Петербурге во второй половине XVIII века): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1997. – С.195.

²⁴ *Кулябко Е.С.* Замечательные питомцы академического университета. – Ленинград, 1977. – С.96.

²⁵ *Семенников В.П.* Собрание, старающееся о переводе иностранных книг. – Санкт-Петербург, 1913. – С.10.

У 1760–1780-х рр., коли відбувалося становлення російської журналістики, видавцями багатьох популярних часописів стали вихідці з Лівобережної України. Це – В.Рубан, Г.Брайко, П.Богданович, Ф.Туманський. Вони тісно співпрацювали з російськими інтелектуалами, залучали своїх земляків, друкували їх переклади, огляди. Так, разом із О.Сумароковим Г.Козицький був видавцем одного з найкращих літературних журналів 1760-х рр. «Трудолюбивой пчель» (1769 р.), який виходив під егідою імператриці Катерини II. Тут друкувалися виконані М.Мотоносом і Г.Козицьким, Г.Полетикою й О.Лобисевичем переклади з грецької та латинської мов творів Овідія, Горація, Сапфо, Тита Лівія, а також віршовані твори О.Сумарокова, зокрема, його псалми, оди та ін. Уміщувалися й матеріали політичного спрямування, які привертали увагу читача до питань суспільного життя, засуджувалися такі поширені у суспільстві явища, як хабарництво («О некоторой заразительной болезни»), проповідувався ідеал просвіченого володаря («Сон счастливого общества»). Імовірно, що саме це викликало занепокоєння в імператриці – і вона закрила журнал. В.Рубан, який у 1760–1770-х рр. видавав ряд журналів сатиричного спрямування – «Трудолюбивый муравей», «Старизна и новизна», «Ни то ни се», також залучав до співпраці як своїх земляків, так і товаришів по Московському університету – С.Домашнева, М.Чулкова, Д.Фонвізіна. Він підтримував тісні контакти з М.Новиковим, у його журналах «Трутень», «Живописец» уміщував свої переклади та літературні твори.

У 1778 р. Г.Брайко започаткував видання журналу «Санкт-Петербургский вестник» (виходив до 1781 рр. щомісяця), який мав, «за задумом його редактора, стати вісником російського Просвітництва»²⁶. Тут публікувалися літературні твори, переклади, огляди нових видань, інформація про наукові відкриття та винаходи, листування відомих учених, документи з давньої та нової історії Російської імперії, а також офіційна й світська хроніка. Журнал відбивав світогляд його видавця, людини, захопленої ідеями верховенства закону та рівності всіх перед ним. Подавав замітки про випадки звільнення за ініціативою поміщиків своїх селян від кріпосної залежності, історії, зміст яких прозоро натякав, що народ є сувереном влади. Г.Брайко вважав, що основу держави повинні становити дрібне дворянство, служилі люди, купці, які по суті є предтечами так званого третього стану – буржуазії. У журналі друкувалися Г.Державін, М.Львов, І.Хемніцер. Г.Брайко залучав до співпраці і своїх земляків – В.Капніста, відомого перекладача Л.Січкарьова. У числі 3 (1779 р.) було опубліковано уривок його перекладу з грецької мови «Бесід» Іоанна Златоуста. Редакція писала, що переклад його «чист, ясен и верен»²⁷, що, очевидно, мало б бути запорукою дальшої співпраці з часописом. Уміщена у числі 6 (1780 р.) ода («Преложение 81 псалма») Г.Державіна «Властителем и судиям», де гостро засуджувалися «царі земні», була вирізана цензурою, і це, зрештою, призвело до закриття журналу. Серед його

²⁶ Мартынов И.Ф. Журналист, историк и дипломат XVIII века Григорий Леонтьевич Брайко // XVIII век. – Сб.12: А.Н.Радищев и литература его времени. – Ленинград, 1977. – С.230.

²⁷ Санкт-Петербургский вестник. – 1779. – Ч.3. – С.46.

передплатників були бургомістр Чернігова І.Єнко, бригадир і чернігівський полковник П.Милорадович, архімандрит Троїце-Іллінського монастиря Паїсій, чернігівський єпископ Феофіл, Кирило Розумовський у Петербурзі, бунчуковий товариш Осип Маркович у Ромнах та ін.

Популярністю користувалися і видання уродженця Полтави П.Богдановича. Навчався він у Ляйпцизькому університеті, із 1777 р. працював в Академії наук як перекладач, упорядник бібліотеки, кунсткамери. Протягом 1779–1781 рр. редагував науковий журнал «Академические известия», де друкувалися праці академіків, повідомлення про нові наукові відкриття та винаходи, академічне життя та видання. Епіграфом часопису могла бути сентенція, наведена в редакційній статті: «Слава государства совокупна из достижениями в науке»²⁸. П.Богданович писав, що він «не токмо чрез целый год порядок держал, корректуру и исправлял вообще штиль во всех переводных статтях», але й сам займався перекладами. До співпраці залучав також своїх земляків – І.Богаєвського, Ф.Туманського. Тут П.Богданович надрукував і свій вірш «Послание к деньгам», в якому у сатиричній формі виклав залежність усього сущого від грошей: «Божественный метал, красящий истуканов / Животворящая душа пустых карманов / Подпора стариков, утеха молодых / Награда добрых дел, нередко и худых / Предмет воюющих, покой живущих мирно / [...] Магнит торгующих и Бог ростовщиков / Разумных добрый вождь, и гибель дураков»²⁹. Далі П.Богданович пише, що служіння музам ще нікому не принесло багатства. Так, Геродот, Овідій залишили світу лише славу, але «хоть слава шумная имеет много уст, но слава, как и я, карман имеет пуст»³⁰. П.Богданович засуджував «злато і сребролюбство», навколо яких обертається весь світ: «О деньги, деньги, вас достойно любит свет / Вы дурны лишь тогда, когда вас в карманах нет»³¹. «Академические известия» припинили виходити в 1781 р.

П.Богданович мав власну друкарню, видав близько 150 книг, серед них твори Вольтера, Руссо, Мерсьє, наукові праці, збірки билин, казок, пісень, а також естампи, картографічні матеріали. Складав анотовані каталоги всіх книг, які продавалися при Академії наук, вони також друкувалися в «Санкт-Петербургских ведомостях». Разом із Ф.Туманським видавав журнал «Зеркало света», 1786 р. заснував новий часопис – «Новый Санкт-Петербургский вестник». Тут П.Богданович уперше опублікував переклад праці Еразма Роттердамського – «Похвала глупости»³².

У 1780-х рр. у Петербурзі видавничу діяльність розгорнув і Ф.Туманський. Він видавав літературні журнали «Зеркало света», «Лекарство от скуки и забот», а також один із перших історичних часописів – «Российский

²⁸ Академические известия. – 1779. – Ч.1. – С.22.

²⁹ Там же. – 1779. – Ч.7. – С.279.

³⁰ Там же. – С.281.

³¹ Там же. – С.285.

³² Інші твори Еразма Роттердамського перекладали М.Мотоніс, Г.Брайко (див.: *Светлов Л.Б.* Первое издание русского перевода «Похвалы глупости» Эразма Роттердамского // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. – Москва; Ленинград, 1966. – С.145–146).

магазин»³³. До співпраці залучав своїх земляків. Так, у листі в Обухівку до В.Капніста (1786 р.) писав: «Давно мы с вами не виделись, но, однако ж, время не изгладило во мне того почтения, кое я к дарованиям вашим имею»³⁴. Просив надіслати для журналу «Зеркало света» твори «из произведений пера вашего». У відповідь В.Капніст писав, що пам'ятає його і «время, которое препровождал с вами», дякував за запрошення друкуватися в журналі й не без іронії нагадував про свою віддаленість від столичного інтелектуального та літературного життя: «Скажите, как вам на мысль взошло искать любимца муз посреди Обуховки? Пflugаторы, жнецы, косари, молотники – вот музы наши. Я знаю, что кладется в копну по шестьдесят снопов, и вовсе позабыл, в какую сколько строфу повелено вмещать стихов»³⁵. Та все ж пропонував узяти у його приятеля М.Львова «Оду на истребление в России названия раба» і надрукувати в журналі. Але був опублікований інший твір – «Стихи на перевод Иллиады Костровым»³⁶.

Поза співпрацею українці в Петербурзі допомагали і підтримували один одного, виконували замовлення рідних та знайомих, зберігали дружні почуття протягом усього свого життя, що простежується в епістолярній спадщині М.Мотоноса, Г.Полетики, Я.Сулими, С.Гамалії. Коли Г.Козицький одружувався, М.Мотоніс супроводжував його до міста Симбірська, звідки була його наречена, дочка колезького асесора І.М'ясникова, як про це він писав у листі до Г.Полетики (1771 р.). Повідомляв про великий посаг нареченої: «Тысяча душъ в Пензенскомъ уѣздъ да пять тысячъ денгами и на пять тысячъ вещей [...] ея императорское величество пожаловала ему на свадьбу десять тысяч руб.»³⁷. Імовірно, інтелектуальні інтереси та приязнь еднали М.Мотоноса і Г.Полетику, що так яскраво видно з листа першого до свого друга. Уже перебуваючи у відставці й живучи на своєму хуторі Липовий Ріг поблизу Ніжина М.Мотоніс, відповідаючи на прохання Г.Полетики взяти його дочок на виховання разом зі своїми дітьми (11 листопада 1782 р.), писав, що він і його дружина будуть раді, коли «наши дѣти вмѣстѣ съ дѣтьми таких друзей, котрых мы между рѣдкими почитаемъ»³⁸ навчатимуться разом. Учитель мав вчити їх читати, писати, історії, географії, арифметиці, а дружина його «разным женскому полу приличным рукодѣліямъ». Цікавий у цьому розумінні також лист М.Мотоноса до Якіма Сулими (1770 р.). Живучи у Петербурзі він дякував Я.Сулимі за те, що той, будучи у Ніжині, провідав його матір, вибачався, що затримався з подякою, оскільки не знав, куди йому писати. Просив переказати вітання приятелю П.Погорецькому, також вихованцеві Києво-Могилянської академії, який завершив навчання у Лейдені, де здобув диплом доктора медицини. П.Погорецький викладав у Московській медико-хірургічній школі, займався практичною діяльністю,

³³ Про видавничу діяльність Ф.Туманського див.: *Журба О.І.* Становлення української археографії...

³⁴ *Капнист В.В.* Собрание сочинений в двух томах. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1960. – С.573.

³⁵ Там же. – С.286.

³⁶ Там же. – С.20.

³⁷ Киевская старина. – 1901. – №7/8. – 134.

³⁸ Там же. – 1895. – №5. – С.248.

а також перекладами медичної літератури, популяризуючи відповідні знання серед народу. М.Мотоніс замовляв для нього літературу в Ляйпцигу й через Я.Сулиму просив передати, що книги ще не одержані, а коли «на первыхъ корабляхъ не получу», то замовлятиме через агента Вейтбрехта, «хотя сіе и не весьма мнѣ приятно. Ибо вы сами знаете, как здесь книгами торгуют»³⁹, імовірно натякаючи на ціни чи тривале виконання замовлень (Вейтбрехт був академічним книгопродавцем).

Водночас вихідці з Лівобережної України не лише співпрацювали, але й підтримували дружні контакти з відомими представниками петербурзького інтелектуального середовища – росіянами, німцями. Так, Г.Козицький і М.Мотоніс приятелювали з російським поетом і театральним діячем О.Сумароковим, особливо Г.Козицький, який, будучи статс-секретарем Катерини II, допомагав йому в постановці нових вистав, через нього О.Сумароков передавав оди, написані на честь Катерини II. У листах того до Г.Козицького видно глибоку повагу до людини, освіченість, літературними вподобаннями якої поет захоплювався. О.Сумароков у листі до Катерини II скаржився на директора придворного театру І.Єлагіна, якому надіслав комедію і трагедію, але той відповів, що «стиха с четыре в трагедии его нежному слуху противны, а в комедии – противу Священного писания»⁴⁰. Судженню І.Єлагіна, якому поет ставив у провину некомпетентність, незнання французької мови та відсутність поетичного хисту, протиставив відгуки про його твори Г.Козицького й М.Мотоніса, «которые не только мои драмы читали, но по желанию моему, как мои друзья, строжайше рассматривали»⁴¹, і запитував, хто має «более знания и вкуса в красноречии, Козицкий, или он Елагин». Моральна підтримка Г.Козицького та М.Мотоніса багато значила для поета, він пишався їх дружбою: «А я в честь себе то почитаю, что меня любит и почитает Гр.Вас.Козицкий, котрого есмь покорнейший слуга и верный друг»⁴². В іншому листі до Г.Козицького переказував вітання М.Мотонісу і писав: «Любите меня столько, сколько я вас люблю, а сколько я вас люблю, вы это знаете»⁴³. Ознайомившись із виконаним Г.Козицьким перекладом першої частини «Метаморфоз» Овідія, О.Сумароков писав йому, що прочитав переклад «с крайним удовольствием. Кто не удивится из наших потомков, что вы и я в одно время жили с несмысленными авторами и переводчиками»⁴⁴, натякаючи на свої та друга великі таланти, які не знайшли гідного визнання. Із вдячністю згадував про переймання Г.Козицького його долею і в листах до інших своїх адресатів.

Г.Козицький та М.Мотоніс підтримували дружні відносини з відомим російським художником Є.Чемесовим, який був конференц-секретарем Академії художеств, професором по класу гравюри. Він відзначався демократизмом і незалежністю характеру. Є.Чемесов заповідав їм портрет

³⁹ НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.57482. – Арк.126 зв.

⁴⁰ Письма русских писателей XVIII века. – Ленинград, 1980. – С.111.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – С.123.

⁴³ Там же. – С.121.

⁴⁴ Там же. – С.160.

засновника російського театру Ф.Волкова свого пензля, з яким усі троє товаришували⁴⁵. Коли в 1765 р. Є.Чемесова було звільнено з академії, Г.Козицький узяв його на роботу до кабінету імператриці.

У 1780-х рр. вихідці з України, зокрема В.Капніст, входили до літературного гуртка Г.Державіна, М.Львова, І.Хемніцера, до них приєдналися композитор Д.Бортнянський, художники В.Боровиковський, Д.Левицький. У літературному житті Петербурга В.Капніст займав помітне місце. Він приятелював із Г.Державіним, підтримував тривалі дружні відносини з поетом М.Львовим (вони були ще й свояками, одруженими із сестрами Дьяковими). М.Львов відігравав велику роль у літературному гуртку, був критиком творів своїх друзів. Коли в 1783 р. В.Капніст остаточно переїхав в Україну, між ним, Г.Державіним та М.Львовим зав'язалося активне листування. У листах розповідається про літературне життя в Петербурзі, нові твори спільних друзів, зокрема Г.Державіна. М.Львов високо цінував хист В.Капніста, уважав, що з його талантом можна писати поеми, а не лише оди⁴⁶. Відносини між поетами і однодумцями не заперечували критицизму, а інколи й іронії в оцінці творчості один одного. Так, В.Капніст критикував хвалебні оди Г.Державіна, зокрема присвячену Катерині II «На взятие Варшавы», яка не сподобалася імператриці. Його підтримав і М.Львов, котрий писав йому: «Посылаю к тебе, мой друг, целый груз стихов – посредственных, дурноватых и дурных, между прочим по старшинству следует «Песнь Екатерине II», которую намахал наш искренний приятель. И я накануне ему предсказал, что ему вымоют голову – и вымыли. Не пиши дурных стихов, а слушайся приятелей»⁴⁷. Саме в В.Капніста з'являється, незважаючи на його органічну присутність у петербурзькому літературному оточенні, означення цього міста як «ужасного лабиринта»⁴⁸.

П.Богданович підтримував тісну дружбу з Д.Фонвізіним, який до самої смерті зберігав приятельські почуття до нього та залишив йому всі свої твори й переклади для публікування⁴⁹, але цей задум не був здійснений. Захоплення ідеями масонства пов'язало С.Гамалію і М.Новикова, який наприкінці 1780-х рр. переїхав у його маєток Авдотьїне під Москвою, де жив до смерті (1822 р.). С.Гамалія листувався з багатьма прихильниками масонства. У листах викладав свої роздуми про Бога, уявлення про божественність, свободу волі людини: «Пора нам внутри храма работать, пора хранить сердце свое и наблюдать, чтоб зло не входило ни в мысль, ни в хотения, ни в слова, ни в дѣла. [...] А все оное зависит от воли человека: куда он ее наклоняет, в том она и утверждается»⁵⁰.

Українці в Петербурзі, зокрема Г.Полетика, В.Рубан, Ф.Туманський, спілкувалися і співпрацювали з німецьким ученим, істориком і російським академіком І.Ф.Міллером. Він цікавився історією України, зокрема козацтвом, і

⁴⁵ Штрэнге М.М. Демократическая интеллигенция России... – С.238.

⁴⁶ Письма русских писателей XVIII века. – С.392.

⁴⁷ Там же. – С.389.

⁴⁸ Капнист В.В. Собрание сочинений в двух томах. – Т.1. – Москва, Ленинград, 1960. – С.24.

⁴⁹ Словарь русских писателей XVIII века. – Вып.1 (А–И). – Ленинград, 1988. – С.112.

⁵⁰ Письма С.И.Г. – Кн.І. – Москва, 1832. – С.64–65.

звертався у листі до Г.Полетики (1761 р.) з проханням надати йому матеріали про полково-сотенний устрій Лівобережної України, кількість сотень у полку, де живуть сотники, поселення сербів, про найбільші монастирі, кількість ченців. Запитував, чи не можна вказати час заснування найбільших міст та обителів, в яких місцях бувають ярмарки і скільки днів вони тривають, звідки прибувають купці. Висловлював сподівання, що праця не буде марною, цим Г.Полетика принесе користь своїй Вітчизні, про яку знатиме вся Європа⁵¹. Г.Полетика вітав його із призначенням директором архіву Колегії іноземних справ і писав: «Это истинно Ваша должность, которую Вы можете выполнить с честью»⁵². І.Ф.Міллер опублікував ряд праць з історії козацтва і цим «поклав початок науковій розробці історії України в російській історіографії»⁵³.

Із І.Ф.Міллером підтримував зв'язки і В.Рубан. Він звертався до вченого з проханням надати йому матеріали, зокрема щодо послужних списків генерала Апраксина, історії Преображенського гвардійського полку, яку мав намір писати князь Г.Потьомкін. Надсилав йому свої видання, цікавився його думкою, відзначав його високий авторитет у науковому світі: «Весь ученый свѣт почитает вас из первейших истории писателей нашего века, достойным безконечного прославления и безсмертіем вѣнчан»⁵⁴. В.Рубан запевняв І.Ф.Міллера, що вважає за щастя «видѣть и бесѣдовать столь знаменитим мужем»⁵⁵. В іншому листі від 28 квітня 1777 р. дякував йому за намір підібрати для нього матеріали, які він просив, повідомляв про свої видання: «У меня отпечатываются еще двѣ книги: 1. Моя опись Малая Россіи с 1506 по 1777 год (ідеться про «Краткую летопись Малой Россіи» – О.Д.) и 2: Описание Санкт-Петербурга [...] как скоро оныя из тисненія выдутъ, за первой вмѣняю долг доставить оныя вам, яко первѣйшему нашего вѣка историографу в залог моего того высокопочитания и преданости, с каковым по жизнь мою пребуду»⁵⁶. Ще в одному листі, виконуючи прохання князя Г.Потьомкіна, В.Рубан просив І.Ф.Міллера надіслати матеріал про стрільців, скільки їх було, яке мали озброєння та одяг, обіцяв прислати йому нещодавно видану ним книгу «Ратный устав», а до опису Петербурга додати перший план Невського монастиря. І.Ф.Міллер виконував усі прохання, надіслав матеріал про родину Апраксиних, відомості про стрільців.

Із відомим істориком князем М.Щербатовим майже шість років співпрацював Г.Брайко. У 1773 р., коли М.Щербатов розпочав видавати документи з архіву Петра І, він одержав при ньому посаду перекладача з латинської та польської мов, розбирав архів першого російського імператора. Історик писав про Г.Брайка, що він проявляв «в должности великое трудолюбие и прилежность, и вел себя так, как должно честному человеку»⁵⁷.

⁵¹ Лист без зазначення отримувача; вважається, що адресований Г.Полетіці (див.: Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. – Ф.21. – Оп.3. – Д.310. – Л.23–24).

⁵² *Белковец Л.П.* Россия в немецкой исторической журналистике XVIII века. Г.Ф.Міллер и А.Ф.Бюшинг. – Томск, 1988. – С.163.

⁵³ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження... – С.66.

⁵⁴ Российский государственный архив древних актов. – Ф.199. – Д.546. – Ч.8. – Д.27. – Л.1 об.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же. – Л.2.

⁵⁷ *Мартынов И.Ф.* Журналист, историк и дипломат XVIII века... – С.228.

Українці, що працювали у Петербурзі, зажили слави не лише високоосвічених і талановитих людей, але через свої радикальні погляди чимало з них були в немилості у влади, вислані зі столиці, позбавлені можливості займатися творчою діяльністю. Імовірно, розчарування Г.Козицького в намірах імператриці реформувати самодержавний лад коштувало йому життя. Із вересня 1774 р., посилаючись на хвороби, він просив відставки з посади статс-секретаря Катерини II. У середині 1775 р. його прохання було задоволене і Г.Козицький навіть покинув Петербург та переїхав до Москви, сподіваючись, можливо, розпочати діяльність у місцевому університеті. Проте того ж року він покінчив життя самогубством.

Г.Брайко перейшов на службу в Колегію іноземних справ і 1783 р. був призначений радником російського посольства у Венеції, яке очолював С.Воронцов. Із листа брата посла – О.Воронцова⁵⁸, видно, що призначення Г.Брайка мало на меті висилку його з Росії з тим, щоби він не міг займатися літературною та видавничою діяльністю. У своїх листах у Венецію О.Воронцов попереджав брата про те, що коли влада довідається про наміри посла залучити до перекладів радника Г.Брайко, то «оно столько может повредить, что Вы и представитъ себе не можете, ибо о нем и теперь бывають напоминания неприятные»⁵⁹. У цьому своєму підлеглому посол С.Воронцов, без сумніву, бачив близьку за своїми поглядами і моральними нормами людину. Відтак не дивно, що одержавши призначення в Англію, він неодноразово звертався до канцлера О.Безбородька із проханням перевести у цю країну й Г.Брайка: «Я столько имею причин быть довольным Григорием Леонтьевичем Брайко, что мне весьма прискорбно будет с ним расстаться. Затем прошу Вас сделать мне действительно одолжение не разлучать меня, если меня переведут в другое место. Как он по именному указу определен в Венецию, то Коллегия перевести его не может, затем то и прошу Вас: Вы одни мне можете помочь в сем деле, которое мне весьма нужно, и коим меня паче всего обяжете»⁶⁰. Після від'їзду С.Воронцова з Венеції в 1784 р. Г.Брайко виконував обов'язки повіреного у справах. Він прагнув повернутися в Росію, у цьому йому допоміг О.Воронцов. І в листі до С.Воронцова той щиро дякував за допомогу: «Я имею, милостивый государь, сердце и душу, умеющие истинно ценить ваши ко мне благодеяния [...] хотя нищ и сир, но стяжал благородный образ мыслей, которым не устыжусь хвалиться перед целым светом»⁶¹. 1789 р., після смерті радника посольства у Відні Г.І.Полетики, з яким дружив і листувався Г.Брайко, останнього було призначено на його місце. У 1793 р. він помер у Відні, залишивши дружину і чотирьох дітей «в сущем сиротстве»⁶².

М.Мотоніс 1764 р. з Академії наук перейшов на роботу у Сенат – секретарем Герольдмейстерської контори. Тут він працював разом зі своїми

⁵⁸ Брати Воронцови перебували в негласній опозиції до влади (див.: *Мартынов И.Ф. Журналист, историк и дипломат XVIII века...* – С.236).

⁵⁹ *Мартынов И.Ф. Журналист, историк и дипломат XVIII века...* – С.236.

⁶⁰ Там же. – С.237.

⁶¹ Там же. – С.239.

⁶² Там же. – С.240.

земляками, вихованцями Києво-Могилянської академії та академічного університету І.Туманським, В.Крамаренковим та Я.Козельським. У 1775 р. був звільнений із посади у зв'язку з безпідставним звинуваченням його у відстоюванні інтересів Ніжинського братства, для якого нібито домігся привілеїв. Ця справа набула широкого розголосу, його було позбавлено всіх чинів, звільнено з Сенату й заборонено займати державні посади. Проте очевидність фальсифікації була такою, що навіть Катерина II скасувала свій указ, знявши всі звинувачення з М.Мотоноса та повернувши йому попередній чин, проте з умовою «определить к делам в другое место»⁶³. М.Мотоніс не шукав більше служби в Петербурзі, повернувся на Батьківщину у свій маєток на хуторі Липовий Ріг поблизу Ніжина, і там помер 1783 р.

Перекладач та видавець П.Богданович мав репутацію незалежної, мислячої людини, «беспокойного и упорного нравом человека, не повинующимся власти». Під час слідства у справі О.Радищева був згаданий серед тих, хто цікавився його книгою «Путешествие из Петербурга в Москву» і навіть мав намір її перевидати. Це було однією з основних причин переслідування його, а приводом до арешту стала невіплата грошей за квартиру, непоштиво ставлення до пристава та ін. П.Богдановича заарештували й відправили в Полтаву, куди він прибув 1797 р. Тут за ним було встановлено негласний нагляд, який тривав до 1801 р., коли Олександр I звільнив його від такої «опіки». П.Богданович одержав право виїхати, куди він бажає, за винятком Петербурга⁶⁴. Він помер у Полтаві 1803 р.

Для українців у північній столиці, незважаючи на органічну присутність у російському соціокультурному середовищі, «отчизною» залишалася Україна і це простежується в листуванні. У цьому плані цікавий лист до свого вчителя Георгія Кониського О.Лобисевича. Після Києво-Могилянської академії він продовжив навчання в академічному університеті, став довірною людиною гетьмана К.Розумовського, був його секретарем, ад'ютантом. Супроводжував уже екс-гетьмана та його сина Олексія в подорожі по Європі 1765 р., керував його канцелярією. Поза службовими обов'язками О.Лобисевича і К.Розумовського, без сумніву, єднали любов до Батьківщини, імовірно – літературні вподобання. Цікавий факт: для К.Розумовського, коли той у 1753 р. перебував у Москві, Г.Теплов просив надіслати книги Горация, Вергілія, Овідія, Валерія Максима, Ювеналія⁶⁵. О.Лобисевич виїшов у відставку 1774 р. та оселився в Новгород-Сіверському намісництві, був прихильником ідей автономізму⁶⁶. Його любов до Батьківщини, як і освіченість, до певної міри – душевний склад людини сентиментальної, приязної і вдячної, відданої у дружбі проглядають з листа до Георгія Кониського, написаного вже на схилі літ, майже через 50 років після закінчення академії. Він скромно писав про себе, що «невисоко в жизни сижу», але пишався своєю освітою та вчителями, хоча й вважав себе «малим колосом [...]

⁶³ Штранге М.М. Демократическая интеллигенция России... – С.267.

⁶⁴ Словарь русских писателей XVIII века. – С.113.

⁶⁵ Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. – Ф.3. – Оп.1. – Д.183. – Л.239.

⁶⁶ Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.38.

жатви, яка визрівала під начальством вашого преосвященства». Із великою теплою згадував своїх учителів – Т.Щербацького (грецька мова), Д.Нащинського (поетика), М.Максимовича (риторика), «мужів двухъ свѣтов и великой учености – смиренномудренный Гирчичъ и Ярошевскій»⁶⁷. Він повідомляв своєму вчителю про себе, розповідав, що служив при гетьмані К.Розумовському, приятелював із Г.Полетикою, з яким вони часто згадували Георгія Кониського. О.Лобисевич писав, що в нього є трагедія вчителя «Воскресіння з мертвих», але хотів би мати інтермедії, які супроводжували виставу, самого Г.Кониського, чи «славного Танського», сподіваючись, що вони є в його бібліотеці. Ці твори приваблювали його рідною мовою: «Какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ во всякомъ нарѣчїи языковъ есть своя красота, а къ тому, когда и дымъ отечества сладокъ, то сія вона благоуханія мыслей отечественныхъ есть найсладчайшая»⁶⁸. Без сумніву, він був патріотом, пишався своєю мовою, культурою, ученими людьми, які вийшли зі стін Києво-Могилянської академії, писав, що вони становлять честь «нації, матери нашей, всегда у себя природою и ученостію великихъ людей имѣвшей, столько свѣтиль выпустившей для любителей своего отечества»⁶⁹. Він надсилав Г.Кониському свій переклад «Вергилиевихъ пастуховъ, мною в малороссійскій кобенякъ переодетыхъ»⁷⁰, просив прийняти його як «двѣ лѣпты вдовицѣнь». Цей переклад втрачено, проте, як уважають дослідники, це була спроба написання літературного твору українською мовою до виходу «Енеїди» І.Котляревського.

Ці ж українські інтелектуали збирали документи, літописи, книги, маючи намір писати «історію Малоросії» – як Ф.Туманський, про що повідомляв у листі до академіка Л.Ейлера після обрання його членом-кореспондентом академії (1779 р.)⁷¹. У своєму журналі «Российский магазин» він започаткував публікування документів з історії України⁷², зібрав велику бібліотеку. Відомо й про чималу колекцію книг і документів Г.Полетики. Він замовляв друки своєму двоюрідному брату – Г.І.Полетиці, раднику російського посольства у Відні, а також Георгієві Кониському, своєму вчителю, архієпископові могильовському. Із київським митрополитом Арсенієм Могилянським листувався з приводу розшуку стародруків та літописів⁷³. На хуторі, де жив М.Мотоніс, О.Шафонський 1784 р. зробив копію універсалу Б.Хмельницького від 31 липня 1650 р. з оригіналу. В.Рубан поряд із «Кратким описанием Малороссии» та «Краткой летописью Малороссии» видав і першу етнографічну працю – «Описание свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ» (1777 р.) Г.Калиновського. Поза історичними студіями він видавав популярні місяцеслови, в яких містилося чимало

⁶⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. II (1721–1795). – Т. I (1721–1750). – Ч. I. – К., 1904. – С. 385.

⁶⁸ Там же. – С. 387.

⁶⁹ Там же. – С. 388.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Журба О.І. Становлення української археографії... – С. 55.

⁷² Там само. – С. 77–78.

⁷³ Див.: Литвинова Т. Малорос в российском культурно-историографическом пространстве... – С. 52–60.

історичного і статистичного матеріалу, а також «Роспись митрополитов киевских», опис подорожі В.Григоровича-Барського, «Роспись ректоров Академии Киевской» та ін.

В.Капніст уславився не лише своїми поетичними творами, серед яких відома «Ода на рабство», написана з приводу ліквідації полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні в 1783 р. Він також збирав матеріали і документи з історії України. У родинному архіві Капністів, який 1924 р. член Археографічної комісії М.Ткаченко привіз із Кременчука в Українську академію наук, зберігалося поряд із листуванням В.Капніста, його родини та спадкоємців, багато історичних документів і літописів. Зокрема, список літопису Г.Грабянки, статті гетьманів Б. та Ю. Хмельницьких, І.Самойловича, І.Мазепи, Д.Апостола, універсали К.Розумовського, укази Малоросійської колегії, грамоти Єлизавети та Катерини II, розпорядження П.Румянцева про утворення карабінерних полків (1785 р.) та ін. На думку М.Ткаченка, збірку було укладено наприкінці XVIII – на початку XIX ст.⁷⁴ В.Капніст виношував плани відновлення козацьких формувань, із цим їздив до Петербурга. Як уважав О.Оглоблин, через відновлення козацьких полків, які хоча й ставали б складовою частиною російських військ, можна було провадити пропаганду ідеї відновлення гетьманської форми правління. Це розуміли й царські сановники. Відтак не дивна реакція на цей проєкт канцлера О.Безбородька, який пізніше у листі до графа О.Воронцова писав (1794 р.), що запровадження козацьких полків було б доцільним під час війни з турками та шведами, очікуючи війни з Англією та Пруссією, але «теперь мы не в таком крайнем положении. Украина, Подолія и Волинь наши. Слѣдовательно было бы возмутить свой собственный народъ, помнящій времена Хмельницького и склонный к козачеству. Тутъ сдѣлалася бы военная нація и тѣмъ опаснѣе, что и Малороссия заразилася бы тот час тѣмъ же духом [...]. От чего бы вышла нового рода революція, в которой по крайній мѣрѣ принуждены будем восстановить гетьманство»⁷⁵. Існує чимала література з приводу так званої місії В.Капніста 1791 р.⁷⁶ до двору прусського імператора Фрідріха II. Канцлер Е.Ф.Герцберг писав йому що «вони не хотіли нічого іншого, як відновити давній козацький лад»⁷⁷.

Частина української інтелектуальної еліти в Петербурзі, імовірно, переживши розчарування щодо реформ, відійшла від активної діяльності та, вийшовши у відставку, повернулася на Батьківщину у свої маєтності. Це – Г.Полетика, О.Лобисевич, Ф.Туманський, М.Мотоніс. І хоча в листах Г.Полетики з Петербурга, як пише Т.Литвинова, «не зустрічаються мотиви ностальгії або антитези «вони – ми», немає неприйняття південцем «болотного, низкооблачного, сумрачного Петербурга»⁷⁸, усе ж той самий Г.Полетика

⁷⁴ Ткаченко М. Архів Капністів // Україна. – 1925. – Кн. VI. – С. 172.

⁷⁵ Оглоблин О. Люди старої України. – С. 89.

⁷⁶ Найновішим дослідженням місії В.Капніста в Берлін 1791 р. з критичним аналізом попередніх є праця Я.Дашкевича «Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія» (опубл.: Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 220–260).

⁷⁷ Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія. – С. 225.

⁷⁸ Литвинова Т. Малоросс в российском культурно-историкографическом пространстве... – С. 54.

з нетерпінням чекав відставки, повідомляючи дружині, що відразу ж покине Петербург. І вже пізніше, вирішуючи у столиці спірні майнові проблеми, маючи там приятелів і широке коло знайомих, так писав про своє та земляків там життя: «Как мы весело здесь живем, что ни дай Бог ни кому изъ добрыхъ людей такой веселости». Протиставляв розв'язання різних майнових тяжб у Глухові та Петербурзі, писав, що справи «не по нашему желанію производятся, и съ здѣшними большими боярами не можна такъ говорить, как въ Глухове, а должно кланяются и просятъ»⁷⁹. Звичайно, ці листи передають настрої людини, яка тяжко хворіла, тоді і «воздух здѣшний и другія обстоятельства не весьма мнѣ благопріятсвуютъ»⁸⁰. Він жив у Петербурзі, де пройшла його молодість і зрілість (Г.Полетика прибув сюди в 1746 р., а вийшов у відставку в 1773 р.), як у чужому місті «в великой скукѣ и печали». Так і В.Капніст, перебуваючи у Петербурзі, у листах до дружини неодноразово підкреслював, що не любить цього міста. Один зі своїх листів закінчував словами: «Сколь я страдаю от нашей разлуки и сколь мне ненавистна столица»⁸¹, в іншому листі він писав: «Ты не поверишь, как мне противен город сей. Но должно потерпеть и сие будет не долго»⁸². Він підтримував зв'язки з літературним колом, спілкувався з багатьма, але сумував за родиною. Його вже не тішили театральні спектаклі, в одному з листів із Петербурга (1788 р.) зазначив, що бачив лише «дурно сиграющую» «Женитьбу Фигаро», і з подивом робив висновок: «Это я-то, не пропускавший ни одной пьесы!»⁸³. Можливо, причиною цього була туга за дружиною і сім'єю, «тяжке випробування, яке Бог надсилає йому», як писав він у одному з листів до дружини.

Отже, українські інтелектуали зробили свій внесок у формування російської культури, і ця культура поширювалася на провінції Російської імперії. Водночас, незважаючи на інтеграцію в російський соціокультурний простір, можна твердити, що найбільш яскраві постаті українців у Петербурзі зберігали свою ідентичність, сприяли й підтримували один одного, несли у собі відчуття належності до власної «Отчизни» – України. На думку Ф.Сисина, «українська концепція “отчизни” цілком могла витримати до самого кінця Гетьманщини і послужити ґрунтом для українського національного відродження початку ХІХ ст.»⁸⁴.

⁷⁹ Киевская старина. – 1893. – №3. – С.524.

⁸⁰ Там же. – С.510.

⁸¹ Капнист В.В. Собрание сочинений в двух томах. – Т.2. – С.361.

⁸² Там же. – С.362.

⁸³ Там же. – С.339.

⁸⁴ Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку ХVІІІ ст. // Україна модерна. – 2006. – Ч.10. – С.18.

The article analyses the problem of intellectual self-identification of Ukrainian intellectual society in St. Petersburg and also disclosing the mutual assistance and countrymen support, cooperation with Russian public figures, the formation contribution of Russian culture.

Р.Я.ПИРИГ*

ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА ЛИЗОГУБА ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ТРАВЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 р.)

У статті висвітлюється діяльність голови Ради Міністрів Української Держави Федора Лизогуба з організації функціонування урядового апарату, удосконалення інституту державної служби, налагодження законотворчої роботи, кадрового забезпечення вищих управлінських ланок.

Федорові Андрійовичу Лизогубу належить провідне місце серед державно-управлінської еліти гетьманату 1918 р. Із семи з половиною місяців існування Української Держави він півроку очолював Раду Міністрів, формально й фактично будучи другою особою у владній ієрархії. Значною мірою це обумовлювалося особливим статусом та функціями уряду. «Законами про тимчасовий державний устрій України» він конституювався як головний інститут управління. Однак в умовах відсутності вищого представницького органу на нього покладался «напрямок і об'єднання праці окремих секцій по предметах як законодавства, так і вищого державного управління»¹. Тобто, Рада Міністрів виконувала одночасно функції вищого органу законодавчої й виконавчої влади.

Голову уряду і за його поданням міністрів затверджував гетьман П.Скоропадський. Він же мав право відправити кабінет у відставку. Уряд загалом та кожен міністр були відповідальними перед главою держави «за загальний хід державного управління», «за свою діяльність і розпорядження». За посадові злочини голова й члени уряду підлягали громадській та карній відповідальності у порядку, встановленому законом².

У складних і динамічних умовах підготовки державного перевороту 29 квітня 1918 р., отримавши згоду німецького командування лише напередодні цієї акції, П.Скоропадський устиг намітити лише кілька кандидатур до складу майбутнього уряду. Переважно це були активні діячі очолюваної ним організації консервативно-ліберального спрямування – Української народної громади (УНГ), котра й стала інструментом повалення Центральної Ради.

Кандидатуру отамана (голови) Ради Міністрів П.Скоропадський, імовірно, погодив із керівництвом штабу німецького командування у Києві (оберкомандо). Ним став Микола Устимович – виходець з українського старшинського роду, поміщик і конезаводчик, один із фундаторів УНГ. Він разом із гетьманом підписав «Законои про тимчасовий державний устрій України» – невеликий звід нормативних актів, який упродовж усього функціонування гетьманату служив його фактичною конституцією. 29 квітня М.Устимович зробив спробу формування уряду, запропонувавши портфелі

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

² Там само.

в новому кабінеті провідним діячам Української партії соціалістів-федералістів – найпоміркованішої серед вітчизняних соціалістичних партій. Однак провід УПСФ, налаштований різко проти нової влади, заборонив своїм членам входити до Ради Міністрів.

Наступного дня зранку М.Устимовича з питань формування уряду викликав начальник штабу оберкомандо В.Ґренер. У присутності німецьких та австрійських дипломатів обговорювалися кандидатури майбутніх міністрів. При цьому М.Устимович поступливо погоджувався з пропозиціями союзників. Очевидно, він не справив на них достатнього враження, оскільки австрійський посланник Р.Принциг у доповіді зовнішньополітичному відомству охарактеризував останнього як постать «не особливо презентабельну»³. Того ж дня група громадсько-політичних діячів із Полтавщини, до якої входив колишній член Державної думи граф О.Капніст, відвідала П.Скоропадського і переконала його, що М.Устимович не підходить для ролі голови уряду⁴. Не виключено, що саме вони запропонували на цю посаду кандидатуру Ф.Лизогуба.

Під приводом хвороби М.Устимович відійшов від справ, а формування кабінету гетьман доручив М.Василенку – відомому українському громадському діячеві, членові ЦК партії кадетів, колишньому заступникові міністра освіти Тимчасового уряду. На той час він уже дав згоду прийняти портфель міністра освіти. Незважаючи на обструкцію з боку українських соціалістичних партій, до кінця дня 2 травня кістяк кабінету було сформовано. Його перше засідання проходило під головуванням П.Скоропадського. Тимчасово обов'язки голови Ради Міністрів кілька днів виконував М.Василенко⁵.

Того ж дня гетьман офіційними листами повідомив головнокомандувача кайзерівських військ Г.Ейхгорна, послів Німеччини й Австро-Угорщини про те, що сформований ним уряд приступає до виконання своїх обов'язків. До листів додавався список членів кабінету⁶. У спогадах П.Скоропадський щиро зізнавався, що на посаді прем'єр-міністра хотів бачити близьку йому людину, відомого чернігівського діяча П.Дорошенка. Однак з огляду на вік та стан здоров'я той відмовився від пропозиції.

Обставини запрошення до праці в уряді Ф.Лизогуба гетьман описав так: «Нарешті, я згадав про Федора Андрійовича Лизогуба, відомого земського діяча, згодом начальника канцелярії намісника на Кавказі великого князя Миколи Миколайовича, здається, товариша (заступника – Р.П.) міністра при Тимчасовому уряді (насправді Ф.Лизогуб завідував відділом іноземних підданих у міністерстві внутрішніх справ – Р.П.). Особисто я його не знав, але його репутація говорила за себе. Після деякої телеграфної заминки він приїхав і зайняв пропоноване йому місце»⁷.

³ Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – С.77.

⁴ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.161.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.29–31.

⁶ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

⁷ *Скоропадський П.* Спогади... – С.161–162.

В українській історичній літературі діяльність Ф.Лизогуба висвітлюється в контексті оцінки місця та сутності гетьманату в революційних процесах 1917–1921 рр. Здебільшого політичні оцінки П.Скоропадського екстраполюються й на голову уряду як у негативному, так і позитивному плані. На нашу думку, прем'єрство Ф.Лизогуба було найкраще висвітлено у відомій праці Д.Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.». Поєднання в його особі члена уряду і дослідника подій, активним учасником котрих він був, дозволили подати один із найоб'єктивніших в історіографії міжвоєнної доби нарисів щодо праці голови уряду, хоча він є неповним та доволі схематичним.

У новітніх дослідженнях з історії Української Держави Ф.Лизогуб присутній, хоч незмінно перебуває «в тіні» постаті П.Скоропадського. А розлогі характеристики у спогадах гетьмана щодо прем'єра залишаються потужним каналом впливу на оцінки діяльності керівника уряду. І все ж йому ще не приділено достатньої уваги. Немає жодної спеціальної монографії, дисертації, біографічного нарису чи навіть ґрунтовної статті, присвячених прем'єрові. Очевидно, це пояснюється причинами джерелознавчого характеру: по-перше, протоколи засідань Ради Міністрів досі не опубліковано; по-друге, він не залишив спогадів про свою діяльність; по-третє, складністю виявлення даних про емігрантський період його життя.

Ф.Лизогуб народився в жовтні 1851 р. у місті Седневі, поблизу Чернігова, був нащадком досить відомого козацько-старшинського роду, людиною з великим досвідом адміністративної роботи – близько 15 років очолював Полтавське губернське земство й чимало зробив для розвитку самоврядування. Рід Лизогубів – приклад складної долі української шляхти, інкорпорованої в російську імперську систему. Його предки знали царську ласку та гоніння. Батько приятелював з Т.Шевченком, рідний брат Дмитро – один із засновників «Народної волі» – був страчений за підготовку замаху на царя Олександра II. Сам же Федір Андрійович у 1915–1917 рр. служив радником намісника на Кавказі з питань впровадження у краї земської реформи, за часів Тимчасового уряду працював начальником відділу в міністерстві внутрішніх справ. Після жовтневого перевороту у Петрограді він повернувся в Україну, належав до партії октябристів, яка на виборах до Установчих зборів передала свій електорат кадетам.

Підписаний П.Скоропадським наказ про призначення Ф.Лизогуба датовано 3 травня, проте перше засідання Ради Міністрів Української Держави під його головуванням відбулося лише 7 травня⁸. На той час до її складу входили вісім міністрів. Так, освітнє відомство очолював випускник Дерптського університету, відомий історик права і публіцист, член ЦК партії кадетів Микола Прокопович Василенко. За часів Тимчасового уряду був попечителем Київського шкільного округу, заступником міністра народної освіти. Міністром юстиції став Михайло Павлович Чубинський – син видатного українського етнографа й фольклориста, автора слів гімну «Ще не вмерла Україна» П.Чубинського. Був фахівцем у галузі кримінального

⁸ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.30; Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.31–32.

права, професором Харківського університету, також член партії кадетів. Міністерство шляхів сполучень очолив досвідчений інженер-залізничник, активний діяч Української народної громади Борис Аполлонович Бутенко. Міністром фінансів став Антон Карлович Ржепецький – фахівець у галузі кредитно-фінансових відносин, кадет. Справами торгівлі й промисловості опікувався голова Одеського біржового комітету, член кадетської партії Сергій Миколайович Гутник. Міністром продовольства став також кадет Юрій Юрійович Соколовський – завідуючий агрономічним відділом Полтавського губернського земства. Натомість відомство здоров'я та опіки очолив діяльний член УНГ, лікар-фармаколог Всеволод Юрійович Любинський. Міністерством праці порядкував професор Київського політехнічного інституту кадет Юлій Михайлович Вагнер. Державним секретарем був призначений один з організаторів Української народної громади Михайло Лукич Гіжицький – діяч правих політичних поглядів. У зв'язку з бойкотом зі сторони соціалістичних партій процес формування уряду дещо затягнувся. Залишалися вакантними ключові посади міністрів закордонних, військових, земельних та внутрішніх справ. Тимчасове виконання обов'язків глави МЗС доручили М.Василенкові, а керівництво МВС узяв на себе Ф.Лизогуб.

Слід відзначити, що прем'єр не мав визначального впливу на формування першого кабінету. Це була прерогатива глави держави. Утім, навіть запропоновані ним кандидатури погоджувалися ще й з оберкомандою та очолюваним бароном А.Муммом посольством Німеччини. Природно, що керівника військового відомства добирав сам гетьман. Чимало відомих генералів (В.Кирей, А.Кільчевський, А.Драгомиров, П.Врангель) відмовилися йти на українську службу. Військовим міністром став Олександр Францович Рогоза – виходець з українського козацько-старшинського роду, Генерального штабу генерал-лейтенант, колишній командуючий армією. Міністром земельних справ було призначено Василя Васильовича Колокольцева – ученого, агронома, харківського поміщика, відомого земського діяча, кадета. За свідченням П.Скоропадського, це був особистий вибір голови уряду⁹. Портфель міністра сповідань (культів) отримав Василь Васильович Зеньковський – відомий громадсько-церковний діяч, професор Університету св. Володимира¹⁰. Вступивши до уряду як безпартійний, він незабаром стане переконаним кадетом. Посаду державного контролера обійняв Григорій Омелянович Афанасьєв – доцент, історик, керуючий Державним банком у Києві, кадет.

Під час призначення на посаду міністра закордонних справ Дмитра Івановича Дорошенка – нащадка гетьманського роду, відомого українського діяча, колишнього комісара Галичини й Буковини – глава держави наразився на суттєві заперечення німецької сторони, що запідозрила кандидата в австрофільських настроях. Тільки після особистих письмових заповідей

⁹ Скоропадський П. Спогади... – С.162.

¹⁰ Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – Москва, 1995. – С.11.

у лояльності до Німеччини 20 травня його було призначено керуючим МЗС¹¹. У цьому не зовсім визначеному статусі Д.Дорошенко перебував до 2 вересня, хоча фактично вважався повноправним міністром. Це був єдиний в уряді соціаліст-федераліст (утім, увійшовши до складу Ради Міністрів він призупинив членство в УПСФ). Слід відзначити, що саме представників цієї політичної сили прагнув бачити в кабінеті П.Скоропадський. Через поміркованість її політичної програми він кваліфікував українських соціалістів-федералістів як «кадетів 3-го сорту»¹². Посада державного секретаря виявилася М.Гіжицькому не до снаги. Його замінив Ігор Олександрович Кістяковський – представник родини київських інтелігентів, відомий учений, популярний адвокат. До революції він був близький до одного з лідерів кадетів – С.Муромцева, і одночасно співпрацював з українськими громадсько-політичними діячами.

Отже, станом на 20 травня персональний склад Ради Міністрів було сформовано. В основному до неї входили фахівці з певних галузей державного будівництва, переважно етнічні українці, члени партії кадетів. Такий уряд улаштував П.Скоропадського, оскільки відповідав його уявленням про державно-політичну модель гетьманату та першочергові завдання ліберальних соціально-економічних реформ і, насамперед, аграрної. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею селян, що її потребували, у тому числі й за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

Процес формування Ради Міністрів супроводжувався активними спробами соціалістичних партій, об'єднаних в Український національно-державний союз, шляхом тиску на оберкомандо домогтися введення до уряду своїх представників за умови, що вони займуть ключові посади, а в державі буде встановлено президентсько-парламентську форму правління. Природно, що генерал В.Гренер під різними приводами відхилив ці спроби – адже задля чого було усувати від влади Центральну Раду, якщо в уряді знову домінуватимуть українські есери та соціал-демократи?!

Ф.Лизогуб очолив Раду Міністрів у час, коли пристрасті, викликані державним переворотом, ще не вщухли. Гетьманство підтримали власницькі консервативно-ліберальні кола. Вітчизняні політичні партії стали на шлях обструкції нової влади, звинувачуючи її в неукраїнському, буржуазно-поміщицькому характері. Ці закиди знаходили підтримку у суспільстві, оскільки в уряді переважали російські кадети, а П.Скоропадський, М.Устимович і Ф.Лизогуб були великими землевласниками. Виникла нагальна потреба роз'яснювальної роботи з боку нової влади. 9 травня кабінет міністрів ухвалив постанову про необхідність видання урядового повідомлення, котре б стало «розвитком засад, встановлених грамотою гетьмана». Підготувати такий документ Ф.Лизогуб доручив міністрові торгівлі й промисловості С.Гутнику¹³.

¹¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – С.121.

¹² *Скоропадський П.* Спогади... – С.205.

¹³ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10 зв.

Оприлюднена декларація уряду ставила за мету донести до широкої громадськості основоположні принципи державної політики та спростувати звинувачення на його адресу. Наголошувалося, що встановлення гетьманату – це не повернення до самодержавства, а втілення в історичній національній формі ідеї незалежної й вільної України. Містилися запевнення, що уряд твердо проводитиме у життя ідею дальшого розвитку вітчизняної культури, забезпечить функціонування української мови в школах, державних і громадських організаціях. Ішлося про вибори народного представництва, яке й вирішить питання про форму державності. Досить популярно пояснювалися положення аграрної реформи: уряд викупить землю у приватних власників та «за не обтяжуючі ціни передасть потребуючим хліборобам». Засвідчувалися наміри дбати про інтереси робітників, земського самоврядування тощо. Заяву підписали голова Ради Міністрів і затверджені на той час члени кабінету¹⁴.

Положення декларації Ф.Лизогуб розвинув в інтерв'ю німецькій газеті «*Verliner Tageblatt*». Він пояснив легкість захоплення влади П.Скоропадським відсутністю справжніх прихильників попереднього уряду. Прем'єр підкреслив суто діловий характер кабінету: «Наше гасло – робота, а не політика». Щодо форми державності (гетьманат, монархія чи республіка) – з цим має визначитися сам народ через національне зібрання¹⁵.

Очевидно, якийсь вплив на населення ці заяви таки справили. Позиція селянства була вичікувальною. Однак Український національно-державний союз посилив критику уряду. Зокрема, 21 травня він оприлюднив меморандум, де однозначно стверджувалося: «Кабінет міністрів не є українським ні за своїм складом, ні за своєю політичною орієнтацією». Наголошувалося, що в уряді немає членів вітчизняних партій, до нього ввійшли російські кадети, октябристи й взагалі представники тих неукраїнських груп, котрі завжди вороже ставилися до національної державності. Документ містив і персональні звинувачення на адресу окремих міністрів. Так, М.Чубинському закидалося введення у судочинстві двомовності, призначення на посади негромадян України. М.Василенко був охарактеризований як «українець за походженням, але російський кадет», а ця партія – ворог української державності. Були й голослівні персональні звинувачення: А.Ржепецький – «свідомий ворог української ідеї», а С.Гутник – «добре відомий ворог української державності»¹⁶. Незважаючи на те, що меморандум був направлений гетьману, німецькому командуванню та райхстагу, суттєвого впливу на діяльність Ради Міністрів він не справив.

Ф.Лизогуб у той час вживав заходів щодо вдосконалення структури органів виконавчої влади, зміцнення інституту державної служби, налагодження роботи урядового апарату, упорядкування оплати праці співробітників тощо. Схема органів управління гетьманату за своїми складовими залишалася близькою до започаткованої ще УНР функціональної структури. Було

¹⁴ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.69.

¹⁶ Там само. – С.73–75.

лише ліквідовано національні (російське, польське, єврейське) і поштово-телеграфне міністерства, а також засновано нові – сповідань, здоров'я й опіки. Внутрішня схема їх зазнала певних змін. Так, з'явилися департаменти загальних справ, які охоплювали основні функціональні напрямки галузево-управлінської діяльності. У складі МВС, зокрема, було сформовано департамент преси. Ще однією новацією стало запровадження в урядових установах інституту радників. Ці групи фахівців офіційно визначалися як «ради міністерств». Головним їх завданням була розробка пропозицій з кардинальних питань діяльності у певній галузі. Наприклад, радником Міністерства фінансів був відомий учений М.Туган-Барановський, чиї напрацювання забезпечили стабільність української грошової системи.

Усвідомлюючи доцільність впровадження державної служби, Рада Міністрів визнала за необхідне створення насамперед відповідної законодавчої бази. Суттєвих напрацювань у цій сфері уряд УНР зробити не встиг; тому при підготовці нових нормативних документів правники Державної канцелярії та Міністерства судочинства змушені були звертатися до імперського Статуту цивільної служби та відповідних актів Тимчасового уряду. 30 травня міністр юстиції М.Чубинський вніс на розгляд кабінету проекти текстів урочистої обітниць службовців цивільних відомств, суддів та присяги військових. Схваливши їх, уряд постановив, «щоб урочиста обіцянка бралася від усіх осіб, які знаходяться у відомстві»¹⁷.

Та обставина, що закон про присягу державних службовців було прийнято одним із перших, мала досить вагому політичну аргументацію. В апараті колишніх міністерств УНР переважали представники донедавна правлячих соціалістичних партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої присяги було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Тих, хто відмовлявся її скласти, звільняли або ж не зараховували на службу.

Текст урочистої обітниць цивільних державних службовців був досить лаконічним: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут»¹⁸. Як бачимо, наголос зроблено на вірності державі. Однак це фундаментальне положення поглиблене наступною вимогою визнання державної влади. Тобто, нового політичного ладу, що за своєю консервативно-ліберальною сутністю відрізнявся від демократично-соціалістичних постулатів Центральної Ради.

Незважаючи на винятковість влади гетьмана в межах України, держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме їй присягали на вірність цивільні службовці та суддівський корпус. Примітно, що й обітниця військових мала відповідну ієрархію пріоритетів – «щиро служити Українській Державі та ясновельможному панові гетьманові»,

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.92.

¹⁸ Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. – К., 2008. – С.104.

беззастережно слухатися начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю¹⁹.

Протягом червня урочисту присягу в основному склали службовці органів державної влади, працівники судових установ і військові. Найсуттєвіший опір цій акції вчинили працівники апарату Міністерства земельних справ, де був досить високим відсоток українських есерів. Вони звинуватили міністра В.Колокольцева у русифікаторській політиці²⁰. Ситуація у відомстві розглядалася на засіданнях уряду, який підтримав рішучі дії його керівника. Значну частину співробітників було звільнено й лише згодом деякі з них повернулися на свої попередні посади, але вже з дозволу міністра.

В організації ефективної роботи апарату відомств важливу роль відігравала законодавчо оформлена посадово-кваліфікаційна схема, що забезпечувала правове регулювання відносин держави з працівником, внутрішньовідомчі владні прерогативи та пріоритети, визначала такі соціальні аспекти, як оплата праці, пенсії, пільги тощо. За цих умов неабиякої ваги набувало законодавство про примірні (типові) штатні розписи установ і відомств. Цей складний законопроект із кінця травня й до середини червня опрацьовувала Мала Рада Міністрів (детальніше про неї див. нижче – *Р.П.*). Було кілька спроб провести його через кабінет. Нарешті, закон «Про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільного відомства» 26 червня було затверджено гетьманом²¹. У преамбулі документа вказувалося на його правового попередника – Статут цивільної служби Російської імперії. Типовий розпис мав набути чинності з 1 червня. Відповідні класи посад, кваліфікаційні розряди, а також оклади працюючим службовцям запроваджувалися наказами керівників відомств. Закон чітко визначав структуру, клас посад, оклади в річному вимірі (включаючи й тринадцяту зарплату).

Слід наголосити, що перший законодавчий акт із цього питання було ухвалено Радою Міністрів ще 7 травня, у перший день головування Ф.Лизогуба, та стосувався він лише вищих посадових осіб держави: гетьмана, прем'єр-міністра, міністрів і їх заступників. Особисте утримання гетьмана визначили у 8 тис. крб на місяць, а також 10 тис. крб на – представницькі витрати. Згодом уряд збільшив суму посадового окладу глави держави до 23 тис. крб. Що ж до членів кабінету, то відправною точкою для визначення розмірів посадових окладів міністрів і їх товаришів (заступників) у червневому законопроекті було обрано найнижчу межу річної зарплати міністрів Тимчасового уряду. Таким чином, члени Ради Міністрів Української Держави з травня отримували 18 тис., а заступники – 15 тис. крб. Оклад голови уряду визначили у 24 тис. крб на рік²².

¹⁹ Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. – С.104.

²⁰ Нова Рада – 1918. – 29 травня.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.47–50 зв; Державний вістник. – 1918. – 5 липня.

²² ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5–8.

За законом від 26 червня посадові оклади було переглянуто в бік збільшення: прем'єр – 30 тис., міністр – 24 тис., його заступник – 18 тис., директор департаменту – 15 тис., віце-директор та радник міністра – 12 тис., начальник відділу – 10 тис. крб. Далі йшли урядовці різних розрядів із діапазоном окладів від 9 до 3 тис. крб. Найнижчий щабель міністерської ієрархічної драбини становила посада практиканта з окладом у 1800 крб.²³ Слід відзначити, що впродовж майже всього часу функціонування гетьманського режиму посадові оклади працівників урядових установ не підвищувалися.

Усі службовці міністерств поділялися на 10 посадових класів: I – лише голова уряду, II – міністри, III – їх заступники, IV – директори департаментів. I так до X класу, який присвоювався практикантам. Цим законом встановлювалося й пенсійне забезпечення державних службовців. Пенсію першого рангу могли отримати прем'єр, міністри та їх заступники²⁴. Однак це питання на законодавчому рівні до кінця врегульоване не було, оскільки відрахування у «пенсійний та інвалідний капітали (фонди – Р.П.)» не велося. З огляду на складність проблеми вирішили застосувати попереднє імперське законодавство, зокрема Пенсійний статут. Через таку невизначеність Рада Міністрів була змушена періодично розглядати призначення пенсій окремим службовцям²⁵.

Закон від 26 червня також встановлював умови матеріально-побутового забезпечення вищих урядовців. Голова Ради Міністрів мав право на казенне помешкання, його опалення, освітлення, а також щорічно 24 тис. крб представницьких. Міністрам і їх заступникам надавалися квартири або грошова компенсація у розмірі чверті посадового окладу. Передбачалися також підйомні в разі переїзду останніх до місця служби (і вагони для їхнього майна)²⁶. Процес затвердження штатних розписів урядових відомств розтягнувся до кінця осені 1918 р. але так і не завершився. На розгляд Малої Ради Міністрів подавалися розписи окремих департаментів та міністерств у цілому. Намагання уряду добитися у цій справі уніфікації не давали бажаних наслідків, оскільки вони розглядалися як тимчасові.

Від самого початку Ф.Лизогубу довелося вирішувати невідкладні проблеми організації функціонування державного апарату. Уже на першому під його головуванням засіданні було заслухано звіти міністрів про стан діловодства й звітності в установах колишнього уряду. Наголошувалося на значних порушеннях, особливо у фінансовій сфері. Було також розглянуто подану гетьманом записку (очевидно, підготовлену О.Палтовим) про порядок складання законопроектів та ведення справ у Раді Міністрів. Після обговорення державному секретареві було доручено на базі цього документа виробити тимчасові правила, тобто регламент діяльності уряду. Окремо було ухвалене рішення про невідкладність налагодження роботи Державної

²³ Державний вістник. – 1918. – 5 липня.

²⁴ Там само.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.103 зв.

²⁶ Державний вістник. – 1918. – 5 липня.

канцелярії²⁷. Ця структура мала забезпечувати функціонування Ради Міністрів. До її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ із термінологічною комісією, архівом та бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат уряду й друкарня. Державний секретар на засіданнях Ради Міністрів мав право дорадчого голосу. На юридичну раду покладалося опрацювання особливо складних законопроектів. Із погляду організації державної служби відповідна канцелярія виступала вищим органом виконавчої влади у цій сфері, формувала законодавчу базу, вела реєстр службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо²⁸. Очолювали Державну канцелярію відомі правники, вправні адміністратори, сенатори І.Кістяковський (травень – липень) і С.Завадський (липень – жовтень).

За наполяганням П.Скоропадського засідання уряду проводилися в резиденції гетьмана. У перші місяці глава держави, за свідченням сучасників, був на них присутній досить часто, хоча у протоколах зафіксовано лише один випадок зібрання під його головуванням – на першому засіданні 2 травня. У зв'язку з необхідністю присутності міністрів на місці впродовж робочого дня було ухвалено регламент, за яким із 3 червня засідання Ради Міністрів мали проводитися щодня, окрім неділі, з 21-ї години до 1-ї ночі наступного дня. Журнали засідань свідчать, що досить часто дебати затягувалися до ранку. Згодом виступи міністрів було обмежено десятьма хвилинами. Однак це не стосувалося доповідачів. У такому напруженому та виснажливому режимі уряд Ф.Лизогуба працював ціле літо. І лише наприкінці вересня частотність засідань скоротили до чотирьох на тиждень²⁹. За відсутності прем'єра їх вели М.Чубинський або М.Василенко. На початку липня останній отримав статус офіційного заступника голови Ради Міністрів.

Важливу роль в організації роботи уряду відіграв закон від 2 червня про порядок підготовки, проходження й оприлюднення документів в Українській Державі. За цим нормативним актом розробка відповідних проектів покладалася на міністерства. Право законодавчої ініціативи мала також і Державна канцелярія. Ці проекти вносилися до Ради Міністрів, як правило, через неї. Проте у виняткових випадках міністр міг подати документ безпосередньо на засіданнях уряду. Проекти надходили до Державної канцелярії у двадцяти примірниках. Кожен міністр повинен був отримати його не пізніше, ніж за добу. Закони ухвалювалися простою більшістю голосів. Правники Державної канцелярії працювали над їх кінцевою редакцією. За підписами голови кабінету, профільного міністра та державного секретаря законопроект подавався на затвердження гетьмана. Цей день вважався і датою виходу закону, який потім публікувався у «Державному вістнику»³⁰. Було відпрацьовано й процедуру подачі супровідних документів

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5–8.

²⁸ Державний вістник. – 1918. – 22 червня.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.37; Спр.7. – Арк.14.

³⁰ Державний вістник. – 1918. – 9 червня.

до законопроектів – пояснювальних записок, статистичних матеріалів тощо. Їх підписували заступники міністрів, директори департаментів, а копії завірялися діловодами³¹.

Уряд Ф.Лизогуба змушений був приймати до розгляду велику кількість питань – як значних та нагальних, так і дрібних. Із метою розвантаження засідань було створено Малу Раду Міністрів. За статутом цього органу, терміново затвердженим уже 18 травня, до його складу кожне міністерство делегувало свого представника у ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту. Порядок денний засідань Малої Ради Міністрів формувався за дорученням уряду, а також із питань, ініційованих головою даної установи чи відповідними заступниками міністрів. На цей орган покладался прелімінарний розгляд тих законодавчих та адміністративних питань, що за своєю нескладністю не вимагали взаємної письмової згоди міністрів і відомств. Зокрема, попереднє обговорення проектів штатів та кошторисів, подань установ про надпланові асигнування тощо. При розгляді висновків Малої Ради Міністрів в уряді мав бути присутнім її голова. Технічне обслуговування цього органу покладалося на Державну канцелярію. Головою його було затверджено заступника державного секретаря правника С.Завадського, а пізніше – заступника міністра продовольчих справ досвідченого урядовця М.Гаврилова³².

На початку липня виповнилося два місяці діяльності Ради Міністрів, очолюваної Ф.Лизогубом. Із цього приводу гетьман звернувся до прем'єра з особистим листом, в якому загалом позитивно оцінив роботу уряду. Подякувавши його членам «за працю на користь і процвітання українського народу», глава держави вказав на повільне вирішення деяких питань «першостепенної державної важливості». Вони стосувалися діяльності трьох міністерств – внутрішніх, земельних та продовольчих справ. На думку гетьмана, головною причиною слабого впливу МВС на місцях були прорахунки в доборі кадрів. Міністерство земельних справ недостатньо роз'яснювало широким колам населення мету аграрної реформи. Результати діяльності Мінпроду також визнавалися незадовільними. Глава держави відзначав і слабку роботу з роз'яснення громадськості діяльності уряду, котра спрямована на добробут українського народу, але «зостається невідомою не тільки масі селянства, але навіть міському населенню». Це створювало ґрунт для агітації проти кабінету. Ф.Лизогуб офіційно від імені Ради Міністрів висловив вдячність за слушні зауваження й запевнив, що вони будуть узяті до виконання³³.

Слід зауважити, що критика гетьмана на адресу МВС була цілком слушною. Справді, у діяльності цього відомства, особливо в кадровому питанні, було чимало прорахунків. Ситуація ускладнювалася тим, що Ф.Лизогуб, очолюючи уряд, залишався ще і міністром внутрішніх справ. Саме наказами цього органу влади було призупинено випуск низки газет, заборонене проведення з'їздів політичних партій та зібрань представників селянських спілок і міст. Водночас з'їзди провладних Всеукраїнського союзу земельних

³¹ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.30–30 зв.

³² Державний вістник. – 1918. – 5 червня.

³³ Там само. – 16 липня.

власників та Союзу промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства (Протофіс) проходили цілком легально, та ще й за участю членів уряду (зокрема, Ф.Лизогуб виступив із промовою на зібранні Протофісу). Розуміючи, що прем'єр не може приділяти достатньо уваги МВС як міністр, П.Скоропадський пропонував йому залишити цю посаду, але Ф.Лизогуб уперто відмовлявся, мотивуючи це необхідністю мати безпосередній вплив на питання безпеки.

За цих умов реальне керівництво міністерством опинилося в руках заступника голови відомства – переконаного монархіста, великого землевласника, колишнього царського губернатора Бессарабії М.Вороновича. Саме він головував на Хліборобському конгресі під час проголошення П.Скоропадського гетьманом. Очевидно, це й було суттєвим мотивом при призначенні його на посаду. М. Воронович відзначався українофобством. Кредо своєї кадрової політики він сформулював так: «Російські люди, вступаючи у центральні й місцеві установи України, придали б і російську фізіономію цим установам, не довелося б тримати в них недоуків-самостійників»³⁴. Невипадково на посади губернських старост було призначено «істинно російських людей» – колишнього царського губернатора І.Чарторизького (Київщина), генералів П.Залеського (Харківщина), І.Черникова (Катеринославщина) й ін. Через деякий час їх довелося замінити, однак сам М.Воронович залишався на посаді, а в останньому уряді гетьманату навіть став міністром сповідань. Результатом публічного незадоволення гетьмана діяльністю МВС, а відтак і міністром Ф.Лизогубом, стала його відставка з цієї посади. Наступником став державний секретар І.Кістяковський.

Критика П.Скоропадським аграрної реформи стосувалася лише її слабкої популяризації, адже у справі її впровадження Рада Міністрів на початок липня мала вже суттєві напрацювання. Зокрема, 27 травня було ухвалено закон про право на врожай 1918 р., котрий врегульовував наслідки складних правовідносин між власниками, орендарями та селянами. 14 червня затверджено закон про право продажу й купівлі землі, який визначив принципову позицію майбутньої аграрної реформи – норму землеволодіння до 25 десятин³⁵. В уряді також розроблявся законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій³⁶. У сукупності вони становили законодавчу базу для проведення ліберальної аграрної реформи. Урешті, гетьман пізніше визнавав, що Ф.Лизогуб поділяв його погляди: «В аграрному питанні він навіть лівіше за мене. Відчуження (землі у великих власників – Р.П.) він вважав безумовною необхідністю»³⁷. Водночас публічне роз'яснення цілей аграрної реформи та й державної політики загалом налагодити не вдалося. Крім «Державного вістника» уряд не мав жодного масового офіційного друкованого органу. Матеріали ж Українського телеграфного агентства преса соціалістичних партій і власницько-корпоративних об'єднань нерідко ігнорувала.

³⁴ Гражданская война в России. События, мнения, оценки. – Москва, 2002. – С.462.

³⁵ Державний вістник. – 1918. – 16 червня; 19 липня.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.61.

³⁷ Скоропадський П. Спогади... – С.164.

Також цілком умотивованим було невдоволення П.Скоропадського діяльністю Міністерства продовольчих справ. Реалізація відповідної політики істотно стримувалася неефективною роботою величезного апарату відомства, причетністю його співробітників до спекуляцій, що їх гетьман кваліфікував як «огидне, злочинне явище, котре підточує економічні засоби держави». У червні П.Скоропадський надіслав Ф.Лизогубу спеціального листа, звернувши увагу уряду на подальше розширення масштабів спекуляцій, та доручив розробити відповідні заходи щодо протидії цьому явищу³⁸. Турбувало главу держави й дуже повільне виконання брестських зобов'язань щодо поставок до Центральних держав продовольства й сировини. Зокрема, затягувався процес створення Державного хлібного бюро як органу з концентрації та розподілу продовольчих ресурсів для внутрішніх і експортних потреб.

Незважаючи на вагання Ф.Лизогуба, гетьман наполіг на відставці міністра продовольчих справ Ю.Соколовського, з котрим голову уряду пов'язувала тривала співпраця по Полтавському губернському земству. На цю посаду було призначено великого херсонського поміщика, гофмейстера, визнаного організатора продовольчого постачання в роки Першої світової війни С.Гербеля. Новий міністр енергійно взявся за роботу, скоротив близько 350 працівників апарату відомства, призначив слідчу комісію, яка порушила понад 100 кримінальних справ за фактами зловживань у продовольчій справі³⁹.

Попри тісні службові стосунки між П.Скоропадським та Ф.Лизогубом, публічну подяку прем'єру за підсумками двомісячної праці, гетьман внутрішньо залишався незадоволеним діяльністю голови Ради Міністрів. Уже ретроспективно, у спогадах, він намагався обґрунтувати свої претензії. Насамперед П.Скоропадський уважав, що в Ф.Лизогуба «розмаху, вільної творчості, сміливості не було, і в цьому відношенні він при всьому своєму бажанні бути мені корисним не був на необхідній висоті»⁴⁰. Пояснював це гетьман наслідками тривалої земської роботи, де голова мав оглядатися на рішення відповідного зібрання. До того ж Ф.Лизогуб намагався все зробити сам, не мав здатності відділяти справи суттєві, широкого державного значення, від другорядних. І нарешті, П.Скоропадський назвав чи не найголовнішу причину невдоволення Ф.Лизогубом як прем'єром: «Не було тієї неофіційної взаємності, того взаємного розуміння, яке було б так бажане для справи між гетьманом та головою Ради Міністрів»⁴¹.

Невипадково вже на початку липня П.Скоропадський дав міністрові Д.Дорошенку дуже делікатне й конфіденційне доручення переговорити на предмет прем'єрства з відомими громадськими діячами: Д.Багалієм – колишнім членом Державної ради, харківським міським головою, знаним ученим-істориком; І.Шрагом – колишнім депутатом Державної думи, членом

³⁸ Державний вістник. – 1918. – 26 червня.

³⁹ *Скоропадський П.* Спогади... – С.221.

⁴⁰ Там само. – С.163.

⁴¹ Там само.

УПСФ, до речі, товаришем Ф.Лизогуба в молодості; П.Дорошенком – чернігівським земським діячем та педагогом, людиною, близькою до гетьмана. Переговори велися тривалий час і завершилися безрезультатно⁴². Правда, П.Дорошенко погодився зайняти посаду начальника Головного управління культури й мистецтв, котре лише формально підпорядковувалося Міністерству освіти, оскільки мало окреме державне фінансування, а його керівник – статус заступника міністра.

Удатися до зміни прем'єра та перестановок в уряді П.Скоропадський міг, тільки заручившись підтримкою німецьких військових і дипломатичних кіл. Підтвердженням цього була, зокрема, секретна телеграма посла А.Мумма до зовнішньополітичного відомства Німеччини, в якій ішлося, що гетьман конфіденційно повідомив йому про наміри реорганізації кабінету: «Виходом зі становища він вважає призначення українця Петра Дорошенка прем'єр-міністром, а генерального (державного – *Р.П.*) секретаря Кістяковського – міністром внутрішніх справ»⁴³. Ішлося також про відставку міністра праці Ю.Вагнера й передачу його функцій міністрові торгівлі С.Гутнику. Ніяких заперечень такі пропозиції з боку А.Мумма не зустріли.

Справою реорганізації українського уряду зайнявся радник посольства Німеччини граф Берхем. Спочатку пропонувалася відставка Ради Міністрів майже в повному складі (за винятком М.Василенка, Д.Дорошенка та А.Ржепецького). До уряду мали запросити відомих українських діячів – Д.Донцова, С.Єфремова, М.Порша й ін. Проте відмова бажаного для гетьмана П.Дорошенка від посади прем'єра затягнула цю справу. 25 липня А.Мумм, від'їжджаючи на якийсь час із Києва, попередив П.Скоропадського, щоби той ніяких перестановок в уряді не робив⁴⁴.

А тим часом серйозні невдачі німців у кінці липня – на початку серпня 1918 р. на Західному фронті, можлива передислокація їхніх військових контингентів з України викликали стан непевності серед кайзерівських дипломатів і на деякий час відсунули проблему реорганізації уряду Української Держави. Усі зміни звелися до призначення главою МВС І.Кістяковського та відставки міністра юстиції М.Чубинського, якого змінив переконаний русофіл О.Романов.

Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб у серпні здійснив офіційний візит до Німеччини. Його необхідність мотивувалася доцільністю вирішувати справи внутрішнього і зовнішнього характеру не з кайзерівськими представниками в Києві, а безпосередньо з центральним урядом у Берліні. Ф.Лизогуб провів переговори з державним секретарем МЗС П.Гінце. За свідченням прем'єра, вони торкалися питань «про границі, про затяжку наших мирних переговорів з большевиками, про Холмщину, Крим та інше. Всі питання рішено в самому корисному для нас розумінні». П.Скоропадський також вважав, що поїздка Ф.Лизогуба до Берліна принесла багато користі, але справи залишалися не до кінця з'ясованими.

⁴² *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.ІІ. – С.262–263.

⁴³ Крах германской оккупации на Украине. – С.128.

⁴⁴ *Федюшин О.* Украинская революция.1917–1918. – Москва, 2007. – С.188.

Зокрема, це стосувалося Криму, Чорноморського флоту, української армії тощо. Крім того, під час візиту в одному з інтерв'ю Ф.Лизогуб висловився про можливість створення оборонно-наступального союзу України з Росією на засадах Переяславської ради⁴⁵. В Україні ця заява викликала бурхливу реакцію з боку соціалістичних партій. Голова делегації на переговорах з РСФРР С.Шелухин готовий був на знак протесту подати у відставку. Гострі публікації на тему інтерв'ю з'явилися у пресі. МЗС поспішило пояснити це як неточну передачу німецькими журналістами сказаного прем'єром. До спростувань удався й сам Ф.Лизогуб.

На нашу думку, оцінка результатів візиту урядової делегації до Німеччини з боку гетьмана була дещо перебільшеною. Діаспорний дослідник О.Федишин, який працював із матеріалами німецького МЗС, дійшов висновку, що українська делегація «не домоглася скільки-небудь визначних поступок»⁴⁶. Дійсно, коли б поїздка Ф.Лизогуба мала досить вагомий наслідок, то який сенс було по слідах прем'єра організувати візит до Німеччини П.Скоропадського? Незважаючи на покvapливу підготовку, вояж гетьмана 4–15 вересня виявився досить вдалим. Його прийняли всі вищі посадовці цієї країни, включаючи імператора Вільгельма II. Головним підсумком поїздки стали істотні поступки Берліна українській стороні у справі організації власної армії, передача їй Чорноморського флоту та приєднання Криму⁴⁷.

Після повернення з Німеччини П.Скоропадський визначив пріоритети державного будівництва: активізація аграрної реформи, розбудова збройних сил, урегулювання відносин із Кримом. Планував він провести й деякі зміни в уряді у бік посилення його складу представниками українських партій. Міністр внутрішніх справ І.Кістяковський 23 вересня зібрав нараду впливових політичних діячів, переважно членів УПСФ, і просив підготувати список можливих кандидатур до кабінету. Проте, гетьман насторожено ставився до поповнення Ради Міністрів членами лівих соціалістичних партій, хоча посилення їх впливу на суспільне життя, оберкомандо та лівих депутатів райхстагу ставало дедалі помітнішим. У вересні Український національний союз (УНС) подав розлогий меморандум державам Четверного союзу й німецькому командуванню в Україні. Автори документа негативно оцінювали діяльність уряду Ф.Лизогуба. На їхню думку, «ідея самостійної державності стоїть під знаком величезної непевності і тяжких сумнівів народних мас». Виходом із такої ситуації може бути лише зміна політичного курсу, наближення влади до інтересів народу, реорганізація кабінету на основі ознак національного й коаліційного складу. Цього разу апеляція знайшла відгук у німецьких соціалістів⁴⁸.

П.Скоропадський у спогадах відзначав, що з «початком жовтня на нього почався тиск про більшу націоналізацію кабінету», а він, як і раніше, хотів лише часткових змін у бік українства. Це бажання було обумовлене тим, що

⁴⁵ Neue Freie Presse. – 1918. – 9 August.

⁴⁶ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – С.191.

⁴⁷ Скоропадський П. Спогади... – С.273–282.

⁴⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.137–138.

гетьман «не бачив дійсно державних людей серед українців (соціалістичних партій – Р.П.)», а тільки партійних діячів, котрі у більшості непридатні для вищих державних посад⁴⁹. І все ж він змушений був піти на переговори з УНС. 5 жовтня відбувся перший раунд. В.Винниченко, А.Ніковський та Ф.Швець від імені української демократії вимагали майже повної зміни складу уряду. Зокрема, на посаду прем'єра було запропоновано чотири кандидатури – І.Шраг, С.Шелухин, Д.Маркович і П.Стебницький. Обговорювалися й кандидати на міністерські портфелі. Після досягнення домовленості про залишення головою уряду Ф.Лизогуба гетьман саме йому доручив вести формування кабінету. У середині жовтня Ф.Лизогуб вів складні переговори з В.Винниченком. П.Скоропадський згадував, що дебати навколо нового уряду затяглися на дев'ять днів. Тиск ішов зусібіч. Протофіс і Союз земельних власників вимагали не змінювати міністрів, а УНС, навпаки, наполягав на радикальній українізації кабінету. Німці також обстоювали цю позицію, але не так ревно. За цих умов Ф.Лизогуб навіть відмовився від формування уряду, однак гетьман умовив його продовжити роботу⁵⁰.

За відсутності посла А.Мумма, а також у зв'язку з хворобою радника Берхема контроль за формуванням нового складу Ради Міністрів здійснював генеральний консул Німеччини в Києві генерал Е.Тіль (Тілле) 17 жовтня за підсумками переговорів з одним із лідерів УНС А.Ніковським він склав список нового кабінету міністрів, який потім обговорював зі П.Скоропадським. Гетьман власноруч німецькою мовою поставив прізвища своїх кандидатів. Якщо у першому варіанті значилося десять представників українських партій, переважно соціалістів-федералістів, то у проекті П.Скоропадського – лише п'ять. Е.Тіль уважав, що прем'єр-міністром можуть бути П.Стебницький або О.Шелухин. Гетьман як кандидатів на цю посаду бачив М.Славинського чи Ф.Лизогуба, сподіваючись відстояти перед німцями саме останнього⁵¹. Очевидно, Е.Тіль пристав на думку П.Скоропадського, оскільки за підсумками наради із главою держави, Ф.Лизогубом і О.Палтовим він погодився на варіант складу Ради Міністрів, до якого було включено трьох представників партії соціалістів-федералістів, а щодо кандидатури міністра юстиції, то з УПСФ ще велися переговори. Урешті, гетьманові вдалося залишити портфелі за прем'єром та половиною старих міністрів.

Коли з'ясувалося, що П.Скоропадський погоджується на українізацію уряду, десять міністрів-кадетів виступили з декларацією своїх поглядів на тогочасну політичну ситуацію й майбутнє держави. Квінтесенцією цього документа було твердження, що інтереси України полягають у сприянні звільненню уярмлених більшовиками частин Росії та «зміцненні державності на всій протяжності колишньої Російської імперії». Під цією промовистою декларацією першим стояв підпис віце-прем'єра, міністра освіти і сенатора М.Василенка, за ним – А.Ржепецького, С.Гербея, С.Гутника,

⁴⁹ *Скоропадський П.* Спогади... – С.295.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Крах германской оккупации на Украине. – С.180–181.

В. Колокольцева й ін. Політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було необхідним етапом до федеративної парламентської чи монархічної Росії. У кризовій ситуації гору взяв русофільський вектор.

17 жовтня Ф. Лизогуб зібрав неофіційну нараду членів кабінету. У вступній промові він наголосив, що з огляду на надзвичайні обставини, котрі в даний момент переживає Україна, уряд має подати у відставку, аби дати можливість «його світлості пану гетьману» сформувати новий кабінет відповідно до зміни як зовнішнього, так і внутрішнього становища Української Держави. Під час обговорення цього питання висловлювалися побоювання, що такі зміни можуть бути згубними для України. Зрештою Ф. Лизогубу було доручено вручити гетьману подання про відставку. Увечері П. Скоропадський її прийняв. Він звернувся до міністрів зі словами подяки за роботу й просив залишатися на посадах до затвердження нового складу кабінету⁵².

Та обставина, що Ф. Лизогуб – колишній земський діяч, поміщик-октябрист – не підтримав демарш міністрів-кадетів, свідчила про усвідомлення ним власної відповідальності за становлення української державності. Як і гетьман, він був людиною роздвоєної українсько-російської лояльності. П. Скоропадський писав: «Сам Лизогуб був українець, любив Україну і цілковито віддався створенню України, звичайно, без будь-якої ненависті до Росії». Водночас гетьман дивувався, як той, перебуваючи у Полтаві, прогледів національний рух. Коли П. Скоропадський указував прем'єрові на необхідність контактів з українськими партіями, той зазвичай відповідав: «Та я сам українець кращий за них (рос. «почище их»), нащо мені з ними говорити? Мій предок – полковник Лизогуб, а це що за панове?»⁵³.

Незважаючи на всі домагання лідерів УНС та позицію німців, гетьман домігся реалізації власного бачення складу Ради Міністрів. Наказ про призначення було датовано 24 жовтня. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, зберегли свої портфелі міністри фінансів, закордонних, військових, продовольчих справ, шляхів. Представництво кадетів в уряді зменшилося, до нього ввійшли соціалісти-федералісти: О. Лотоцький – міністр сповідань, М. Славинський – праці, П. Стебницький – освіти, А. В'язлов – юстиції, В. Леонтович – земельних справ (формально безпартійний, але за поглядами близький до УПСФ). Гетьман уважав, що й цього забагато, підкреслюючи, що «новий кабінет був буржуазним, але з сильним українським забарвленням»⁵⁴. Міністром торгівлі та промисловості став протеже Протофісу цукрозаводчик С. Мерінг, а МВС очолив заступник міністра, колишній голова Петроградського окружного суду В. Рейнбот⁵⁵.

29 жовтня, у день півріччя проголошення гетьманства, П. Скоропадський видав грамоту, в якій підбив підсумки діяльності «обраного нами

⁵² Киевская мысль. – 1918. – 18 октября.

⁵³ Скоропадський П. Спогади... – С.165.

⁵⁴ Там само. – С.296.

⁵⁵ Державний вістник. – 1918. – 26 жовтня.

правительства, що працювало по наших вказівках». Він перелічив низку ухвалених законів – про громадянство, Державний сенат, відкриття українських університетів, вибори земського і міського самоврядування, Державний земельний банк й ін. Примітно, що у цьому офіційному документі глава держави не висловив подяки на адресу Ради Міністрів, обмежившись констатацією того, що нею «зроблено дуже багато для зміцнення нашої держави, як самостійної і незалежної». Водночас П.Скоропадський визначив невідкладні завдання нового уряду. Найголовнішим із них він уважав розв'язання земельного питання, фактично визнавши незадовільним проведення аграрної реформи. Із цією метою мала бути скликана особлива нарада, «в котрій ми особисто будемо головувати». Кабінет міністрів мав також підготувати проект закону про Український сейм⁵⁶.

Нова каденція уряду Ф.Лизогуба розпочалася в дуже складній внутрішньо- та зовнішньополітичній ситуації. Опозиція, очолювана Українським національним союзом, нарощувала пропагандистську і організаційну потужність; консервативно-власницькі кола дедалі відвертіше демонстрували наміри щодо відродження Росії; у цьому ж напрямку чинили тиск на уряд й російські монархічні організації. Близилася перемога Антанти у світовій війні, Четвертий союз розпався, у Німеччині військові кола втратили свій вплив, а уряд очолив ліберал М.Баденський. Виведення військ союзників ставало очевидним. Фактично зірвані російською стороною мирні переговори несли загрозу новій більшовицької експансії проти України.

Оновлена Рада Міністрів запрацювала у попередньому регламентному режимі, завершуючи засідання далеко за північ. Головував на них особисто Ф.Лизогуб. Він встановив попереднє планування порядку денного на кожен день наступного тижня, зокрема з чіткою фіксацією звітів міністрів. Слід відзначити, що серед обговорюваних питань домінували фінансові та кадрові. До найбільш вагомих рішень уряду слід віднести підтримку запропонованого міністром сповідань О.Лотоцьким запровадження автокефалії української церкви, а також постанову Ради Міністрів про затвердження статуту Української академії наук⁵⁷.

Упродовж п'яти місяців функціонування – з 20 травня по 20 жовтня, – за свідченням Д.Дорошенка, уряд обговорив та ухвалив близько 300 законів⁵⁸. П.Скоропадський, за станом на 29 жовтня, називав цифру 400⁵⁹. Зрозуміло, що поєднуючи законодавчі та виконавчі функції, кабінет був змушений ухвалювати велику кількість розпорядчих актів у формі законів. Левову частку їх становили тривіальні рішення про виділення коштів, і тільки деякі були класичними законодавчими актами, покликаними регулювати правовідносини у найважливіших сферах життєдіяльності держави. Безперечно, за ними стояла напружена й складна праця Ф.Лизогуба як голови уряду.

⁵⁶ Державний вістник. – 1918. – 2 листопада.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.29.

⁵⁸ Дорошенко Д. Історія України. – Т.ІІ. – С.48.

⁵⁹ Державний вістник. – 1918. – 2 листопада.

В історичній і довідковій літературі вказано, що Ф.Лизогуб подав у відставку після проголошення гетьманом грамоти про федерацію з найбільшо-вицькою Росією 14 листопада. Однак вивчення журналу протоколів уряду чітко засвідчує, що останнім днем прем'єрства Ф.Лизогуба стало 7 листопада. Виконувати обов'язки голови Ради Міністрів гетьман доручив міністрові фінансів А.Ржепецькому. Він і головував на засіданнях з 8 до 14 листопада, тобто до відставки другого складу уряду.

Документів чи інших джерел про обставини раптового й водночас малопомітного відходу Ф.Лизогуба від керма Ради Міністрів виявити не вдалося. Нічого про це не згадав і гетьман. Один із найбільш поінформованих сучасників – Є.Чикаленко, у щоденниковому запису від 11 листопада зафіксував чутки про те, що Лизогуб, Ржепецький та Рогоза вийшли з кабінету міністрів. Щодо першого вони виявилися вірними, а останні два брали участь у засіданнях до 14 листопада.

На нашу думку, «тиху» відставку прем'єра ініціював П.Скоропадський. У зв'язку з поразкою кайзерівської імперії вже з жовтня він почав шукати контакти з представниками Антанти. З цією метою до Німеччини, а потім Швейцарії виїздив Д.Дорошенко. Досвідчений дипломат царських часів І.Коростовець був направлений до Ясс, де перебували командування й місії держав-союзниць. Гетьман усвідомлював, що для здобуття їх прихильності треба продемонструвати зміну політичного курсу, досі орієнтованого на Центральні країни. Першим таким жестом і мало стати усунення з уряду осіб, тісно пов'язаних співробітництвом із Німеччиною. Безперечно, до їх кола в першу чергу належав голова Ради Міністрів, нагороджений імператором Вільгельмом II орденом Залізної корони. Наступним кроком було звільнення людини з найближчого оточення гетьмана, заступника міністра закордонних справ, відвертого германофіла О.Палтова. Контакти українських дипломатів із представниками країн-переможниць підтвердили їх рішучу налаштованість відродити єдину Росію. За цих умов П.Скоропадський проголосив 14 листопада курс на федерацію з найбільшовицькою Росією та сформував новий склад уряду на чолі з С.Гербелем – колишнім харківським губернатором, членом Державної ради, палким адептом відродження «великої Росії».

Цілком зрозуміло, що участь у ньому Ф.Лизогуба була виключена. Після повалення гетьманської влади йому вдалося уникнути переслідувань із боку Верховної слідчої комісії, створеної Директорією УНР 21 грудня для розслідування «злочинів П.Скоропадського». Він виїхав за кордон, жив в Югославії, де й помер у 1928 р.

Отже, Ф.Лизогуб виніс основний тягар керівництва урядом Української Держави з 7 травня по 7 листопада 1918 р., хоча майже весь цей час над ним тяжів «дамоклів меч» відставки. Йому вдалося організувати злагоджену роботу членів кабінету міністрів, функціонування урядового апарату, удосконалення інституту державної служби, структур місцевої адміністрації. Прем'єр поділяв ідеологію ліберальних реформ П.Скоропадського, намагався втілити їх у життя, черпаючи методи реалізації з арсеналу

дореволюційного законодавства, управлінської практики та власного досвіду земської праці. Ф.Лизогуб був типовим представником української родової шляхти, людиною роздвоєної лояльності, виразником територіального патріотизму. Він сумлінно й відповідально працював на ниві будівництва держави, усвідомлюючи її тимчасовий характер і невизначеність структури.

В умовах жовтневої урядової кризи, незважаючи на октябристське партійне минуле, прем'єр не підтримав федералістський демарш десяти міністрів-кадетів, погодився очолити кабінет, посилений національно орієнтованими міністрами. Природно, що він не міг бути переконаним українським патріотом, проте йому вдавалося вести урядовий корабель у поміркованому державницькому руслі, переповненому безліччю внутрішніх та зовнішніх політичних рифів.

The article highlights the activity of the Council of Ministers of the Ukrainian State Fedir Lyzohub concerning of organization of governmental establishment functioning, the government service improvement, setting legislative work and staffing higher administrative branches.

Є.П.КАБАНЕЦЬ*

РУЙНАЦІЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ 3 ЛИСТОПАДА 1941 р.

Стаття присвячена одній із найбільш суперечливих проблем історії України ХХ ст. – руйнації Успенського собору Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни. На підставі архівних джерел, спогадів сучасників та оглядів преси розглянуто версії про причетність до цього злочину німецької й радянської сторін.

Варварське руйнування під час Великої Вітчизняної війни Києво-Печерської лаври та її головного храму – Успенського кафедрального собору, – одна з найзагадковіших сторінок недавньої історії України. Її обставини внаслідок тривалого замовчування і табування цієї теми оповиті густим шлейфом домислів та міфів. В останні десятиліття у популярній літературі і спеціалізованих виданнях переважали різноманітні конспірологічні теорії, згідно з якими за цим злочиним стояли агенти радянських спецслужб, що здійснили підриг храму дистанційно за допомогою радіокерованого фугасу, а всі сліди їхніх діянь старанно приховано у спецховищах¹. Подібні припущення об'єднує одна загальна риса – бездоказовість у поєднанні з нестримною фантазією та надмірною емоційністю їх авторів. Навряд чи є потреба детально розглядати вказані версії, оскільки вони, з одного боку, спираються переважно на анонімі джерела або свідчення, отримані з третіх рук, а з іншого, – сповнені кричущих суперечностей і недомовок.

Головна вада всіх пропонованих версій – повна розбіжність у поглядах на обставини події, її учасників, хронологію, загальну канву і навіть найдрібніші подробиці. Зокрема, безпосередніми виконавцями диверсії названо абсолютно різних осіб, які мали різні військові звання і належали до різних відомств – інженерних підрозділів армії, фронтових розвідувальних груп, спецформувань НКВС. Так само відрізняються й описи руйнації храму: в одному випадку говорять про використання запалювальних шнурів, в іншому – електро- або радіодетонаторів. Повідомляються суперечливі відомості про наслідки вибуху: в одних версіях ідеться про те, що безпосередні виконавці загинули під руїнами храму чи були застрелені німецькою охороною, в інших – що вони вціліли та здійснили ще кілька відплатних акцій узимку 1941–1942 рр. Таким чином, у публікаціях наводиться щонайменше кілька відмінних сценаріїв розвитку подій, що вказує на повну розбіжність уявлень їхніх творців, а точніше – на відсутність у них достовірної інформації.

---

* Кабанець Євген Павлович – провідний науковий співробітник відділу історії Києво-Печерської лаври та вивчення її мистецької спадщини Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

E-mail: siagr@ukr.net

¹ Ідеться про публікації Д.Кулиняка, П.Василевського, І.Ольховського, Д.Малакова та інших авторів.

Крім того, запропоновані реконструкції того, що сталося в лаврі восени 1941 р., вражають нагромадженням нереальних, навіть гротескових ситуацій, або цілковито суперечать історичним фактам. Наведемо найбільш характерні приклади: 1) мінування Успенського собору було нібито доручене 15-річному (!) лейтенанту, який пройшов місячні курси саперів²; 2) радіоміну намагалися підірвати за допомогою умовного сигналу «666»³; 3) коли вибуховий пристрій не спрацював, диверсанти начебто проникли до собору підземним ходом⁴; 4) одразу після вибуху спалахнула сильна пожежа, яка вщент знищила лавру з усіма розташованими тут музеями тощо⁵.

Жодне з цих тверджень не відповідає дійсності. Насправді, мінування лаври не могло бути дилетантською імпровізацією, фахівців відповідного профілю готували в Ульяновській школі особливої техніки (нині – Вище військово інженерне училище зв'язку, філіал Санкт-Петербурзького військового університету зв'язку) на трирічних курсах. Детонатори радіоміну активували не морзянкою, а за допомогою довоєнних паузових музичних мелодій Харківської та Мінської радіомовних станцій. Ніяких підземних тунелів, що вели до Успенського собору, не існує – під храмом прокладено лише інженерні комунікації (локальна колекторна мережа – канали опалювальної системи), потрапити до яких з-за меж культурної споруди неможливо. Ніякої катастрофічної пожежі 3 листопада 1941 р. не було, а всі руйнування ансамблю Верхньої лаври – це наслідки німецького господарювання. Із наведеного випливає, що «радянська» версія настільки дискредитована аматорськими реконструкціями, що її складно розглядати навіть як робочу гіпотезу. Тим часом нещодавно було виявлено документальні свідчення, які дозволяють назвати імена справжніх злочинців.

Зокрема, з'ясувалося, що до мінування військових і цивільних об'єктів у прифронтовому Києві були причетні підрозділи Головного військово-інженерного управління Червоної армії. Насамперед мінувалися військові об'єкти, транспортні розв'язки, мости, комунікації... Проте, такої ж долі не unikнули й окремі комунальні установи та заклади культури. Зокрема, у спогадах лейтенанта М.Татарського, командира одного зі взводів спецмінування⁶, згадується, що його підрозділ заклав вибухівку в Історичному музеї, який із 1935 р. розташовувався в кількох корпусах на території «Всеукраїнського музейного містечка» у Верхній лаврі⁷.

² *Ольховський І.* Хроніка знищення Успенського собору [Електронний ресурс]: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=1522>

³ *Немчинський О.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор? / Публ. Д.Малакова // *Петров С.С.* Київ: погляд крізь століття: Нариси з історії Києва. – Вип.1. – К., 2001. – С.88; *Малаков Д.В.* Київ. 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.303.

⁴ *Василевський П.* Хто знищив Успенський собор у Києві? // *За вільну Україну.* – 1991. – №228. – 14 грудня. – С.2.

⁵ *Кузнецов А.* Бабий яр. Роман-документ. – К., 1991. – С.147–148.

⁶ «Хто висадив у повітря Успенський собор?»: Відлуння теми. Два листи з приводу статті Ігоря Гуркова («ЛУ», №31 від 1 серпня ц.р.) // *Літературна Україна.* – 1991. – №36. – 5 вересня. – С.4.

⁷ *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // *Київська старовина.* – 1999. – №4. – С.75. Див. також. постанову РНК УРСР від 11 липня 1939 р. №720 «Про Український історико-культурний заповідник «Музейне містечко» у Києві» // *Законодавство про пам'ятники історії та культури (збірник нормативних документів)* / Під ред О.Н.Якименка. – К., 1970. – С.238–239.

За свідченнями музейних працівників, вибухівка була схована в підвалах експозиційних приміщень (корпуси №8 і №9; нині тут розміщуються дирекція заповідника і Музей книги та друкарства України), у Трапезній церкві і на Оглядовому майданчику⁸. Водночас жодних достовірних свідчень про мінування Успенського собору радянськими саперами досі ніхто не надав, натомість, як буде показано нижче, існують дані, що вибухівка була перенесена туди пізніше самими німцями. Розрахунок явно робився на те, що окупанти почнуть «інспектувати» залишені тут колекції або захочуть помилуватися панорамою Дніпра. Очікування справдилися одразу після зайняття німцями Києва, коли вони обладнали на Оглядовому майданчику свою артилерійську позицію. Проте вже вранці 20 вересня 1941 р. вона злетіла у повітря від вибуху потужного заряду. Найстаршим за званням офіцером серед загиблих виявився командир артилерійського підрозділу полковник Г.-Г. фон Зейдліц-унд-Голау, якому невдовзі посмертно буде присвоєне звання генерала⁹. У середині жовтня з Верхньої лаври виселили всіх жителів, а в монастирських корпусах розташувалися есесівські підрозділи та допоміжна поліцейська залага¹⁰. Усі будівлі Музейного містечка ретельно обшукали. Проте жодних слідів мінування Успенського собору німці не виявили. Утім, якби міни й справді були заховані у храмі, то все одно вибухнути вони вже не могли.

Згідно з нещодавно розсекреченими даними, радянська об'єктна міна Ф-10 (радіоміна)¹¹ мала низку серйозних конструктивних вад. Її автономного електроживлення теоретично вистачало лише на 40 днів¹², відтак у польових умовах спроби активації міни зазвичай припинялися вже за 30 діб¹³. Вона була чутливою до температурних перепадів та вологості, потребувала дуже довгої антени, що її демаскувала, і головне, була уразливою для станцій радіоглушіння. Більше того, німцям уже на початку вересня 1941 р. вдалося отримати трофейний зразок цієї міни і список радіочастот, на яких працював її приймач, після чого вони створили надійну службу радіопротидії. Єдиний успіх радянських саперів під час вибуху на Оглядовому майданчику в лаврі було досягнуто лише завдяки фактору несподіваності та

⁸ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2356. – Оп.6. – Спр.171. – Арк.27.

⁹ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К.: Л., 2003. – С.205–206. Докладніше про генерал-майора Г.-Г. фон Зейдліца-унд-Голау див.: [Електронний ресурс]: <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=5&t=28878&p=125695>

¹⁰ ДАКО. – Ф.Р-2356. – Оп.6. – Спр.171. – Арк.22–24; Ф.Р-2412. – Оп.2. – Спр.226. – Арк.1.

¹¹ Унікальні матеріали про перипетії мінної війни влітку – восени 1941 р. і тактико-технічні характеристики окремих видів озброєння, що супроводжуються докладним ілюстративним матеріалом і вичерпними посиланнями на спеціальні джерела, зібрано на сайті Ю.Веремєєва й Ю.Мартиненка «Інженерне забезпечення Червоної Армії» (див.: [Електронний ресурс]: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>; <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>; <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr-2.html>). Там же зазначено, що ця інформація отримана значною мірою на підставі німецьких джерел, оскільки радянські матеріали й досі залишаються засекреченими.

¹² [Електронний ресурс]: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10.html>

¹³ Установка радіомін у Харкові розпочалася 13 жовтня, перші вибухи пролунали одразу після залишення міста радянськими військами 25 жовтня, а останні – 14 листопада. Таким чином, максимальний термін використання цих інженерних боєприпасів у бойових умовах не перевищував одного місяця (див.: [Електронний ресурс]: <http://tewton.narod.ru/mines-4/radiomina-f-10-pr.html>).

надходженню дуже потужного сигналу з радіотрансляційної станції РУС-3, захованої на близькій відстані в Бориспільському лісі¹⁴. Гранична дальність зв'язку, яку забезпечувала ця станція, становила всього 150 км, відтак із переміщенням фронту далі на схід її використання стало неможливим.

Таким чином, ефективність радянських радіофугасів надто перебільшена, і ще до кінця жовтня вони перетворилися на військовий брухт. Слід зазначити, що через неможливість передбачити точний момент диверсії, в Успенському соборі навряд чи могли використовуватися й простіші за конструкцією міни вповільненої дії, розраховані на жорстко визначений інтервал часу. А отже, і версія про спостерігачів, які терпляче чекали впродовж кількох місяців слушної нагоди для теракту, є вигадкою. Остаточо всі суперечки навколо радіоміни в лаврі спростовують німецькі донесення про те, що їм удалося успішно нейтралізувати «розривні заряди з дальнім займанням», тобто радіофугаси, у будинку Червоної армії та флоту, на території монастиря, а також у частині Цитаделі¹⁵. Що ж у такому разі відбулося в лаврі?

***

У службовому календарі райхсфюрера СС Г.Гімmlера вже 9 жовтня 1941 р. з'явилася відмітка, що він мав тривалу бесіду тет-а-тет із фюрером про «долю монастиря в Києві»¹⁶. Слід підкреслити, що один із головних політичних функціонерів Третього Райху завжди з фанатичною відданістю, без зайвих розумувань виконував будь-які доручення свого вождя. Сучасники відзначали, що це іноді доходило до відвертого плазування. Так, А.Айхман на судовому процесі описував Г.Гімmlера як «завжди ладного прислужитися фюреру, аж до найменшої дрібнички»¹⁷. Згідно зі спогадами Ф.Керстена, який був особистим лікарем райхсфюрера СС, «сліпа педантичність глибоко вкоренилася в тій частині його характеру, котра була неприступна жодним іншим емоціям»¹⁸. Завдяки цьому він мимоволі уподібнювався бездушному, запрограмованому на рефлексивну дію механізму, плутаючи старанність чиновника з фанатичністю охоронця¹⁹.

Відтак аж ніяк не дивно, що бесіда в райхсканцелярії мала свої наслідки. За розпорядженням Г.Гімmlера того самого дня з Берліна було відправлено секретну радіограму, адресовану вищому начальнику СС і поліції Південної Росії Ф.Еккельну:

«Тамно. Фюрер наказав, щоби священники, ченці, тобто місцеві віряни або служителі культу, не могли мати доступу в монастир, що

¹⁴ Станція РУС фігурує у спогадах М.Татарського і О.Немчинського (див.: «Хто висадив у повітря Успенський собор?»: Відлуння теми // Літературна Україна. – 1991. – №36. – 5 вересня. – С.4; *Немчинський О.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор? – С.84, 87).

¹⁵ Bundesarchiv-Militararchiv (Freiburg; далі – BA-MA). – RH 26-113/8. Цит. за: *Arnold K.J.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // *Militär-geschichtliche Mitteilungen* – Potsdam, 1999. – Bd.58. – S.52.

¹⁶ *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942* / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P.Witte, M.Wildt, M.Voigt, D.Pohl, P.Klein, C.Gerlach, C.Dieckmann, A.Angrick. – Göttingen, 1999. – S.230.

¹⁷ *Мэнвэлл Р., Франкель Г.* Генрих Гиммлер. – Ростов-на-Дону, 2000. – С.343.

¹⁸ Там же. – С.260.

¹⁹ Там же. – С.258.

розміщувався на цитаделі Києва. Монастир у жодному разі не може бути чимось на зразок місця паломництва або релігійної святині. Охорону [монастиря] слід передати поліції і після передачі зруйнувати його²⁰. Верховне головнокомандування вермахту, штаб оперативного керівництва, відділ оборони країни (4-QU) №02316-41, підписав шеф орпо²¹ з комендатури G2 (01) №526-41 (G)»²².

Наведений наказ зберігся лише у вигляді запису радіоперехоплення, розшифрованого британськими спеціалістами з урядової школи дешифрування у Блетчлі-Парку (графство Бакінгем). Текст наказу разом із великим масивом інших перехоплених поліцейських донесень був розсекречений у Великобританії лише 1997 р., і тільки після цього уведений до наукового обігу німецькими дослідниками Другої світової війни. В Україні цей документ уперше було оприлюднено в телевізійному проєкті Ю.Макарова наприкінці 1990-х рр., але тоді він чомусь не викликав зацікавленості істориків, і лише згодом, у 2005 р., був передрукований у фотоальбомі, присвяченому повсякденному життю окупованого Києва²³. Причому текст наказу подавався у спотвореній редакції, що знецінювало його викривальний зміст: «Монастир має бути переданий до поліції та СС, а потім знищений або залишений на їх розсуд».

Насправді, в оригіналі не було жодних натяків на зволікання з вирішенням долі обителі – фраза «Zerstörung anheim zu stellen» буквально перекладається «піддати (надати) руйнуванню» (рос. еквівалент «предать разрушению»). Наведемо весь автентичний текст документа:

«Geheim. Der Führer hat angeordnet, zu dem auf der Zitadelle von Kiew befindlichen Kloster dürfen Priester, Mönche oder sonst einheimische Gläubige bzw. Kirchendiener keinen Zutritt erhalten. Das Kloster darf keinesfalls eine Art Wallfahrtsort oder religiöses Heiligtum werden. Bewachung ist an Polizei zu übergeben und dieser nach Übergabe Zerstörung anheim zu stellen. OKW WFSt Abtlg. L (4-QU) Nr.02316-41, gez. Chef Orpo von Kdo G2 (01) Nr.526-41 (G)»²⁴.

Згадане розпорядження щодо київської святині не можна розглядати лише як примху диктатора, яку начебто ніхто не збирався виконувати. Після військових перемог німецької армії на початку Другої світової війни авторитет А.Гітлера в очах командирів вермахту й пересічних громадян зріс настільки, що горезвісні «накази фюрера» набули майже магічної сили, а протидія або просто пасивний опір їм розглядалися в Райху як політичний злочин²⁵. Це підтверджує, зокрема, і райхсфюрер СС Г.Гімmlер:

²⁰ Тут і далі курсив у цитатах – автора статті.

²¹ Радіограма була підписана підлеглим Г.Гімmlера, керівником орпо (Ordnungspolizei; імперської поліції громадського порядку) оберстгрупенфюрером СС К.Далюге, оскільки він відповідав за охорону А.Гітлера і найвищих керівників нацистського Райху, а відтак і виконання їхніх найсекретніших і найделікатніших доручень.

²² Der Dienstkalender Heinrich Himmlers. – S.230. Висловлюю щире вдячність кандидату історичних наук Тетяні Себті за уточнення джерела публікації вказаного документа.

²³ Малаков Д. Київ. 1939–1945. – С. 302.

²⁴ Public Record Office (London; далі – PRO). – HW16/32. – Nr.31 v.9.10.1941 Add.

²⁵ Wendt B.J. Deutschland 1933–1945. Das «Dritte Reich». Handbuch zur Geschichte. – Hannover, 1995. – S.574–575.

«Накази фюрера мають у Німеччині повноту закону»²⁶. У такому ж сенсі висловлювався і сам А.Гітлер: «Я зовсім не вимагаю, щоби генерали розуміли приховане значення моїх наказів, я вимагаю беззастережної покор»²⁷. Жодних інших офіційних розпоряджень щодо Успенського собору поки що не знайдено. Можливо, це пояснюється існуванням секретного наказу А.Гітлера від 11 січня 1940 р. щодо справ, які становили державну таємницю: «1. Ніхто, жодна інстанція, жоден офіцер не мають права отримувати відомості про секретні справи, якщо їм це не потрібно з суто службових міркувань. 2. Жодна інстанція і жоден офіцер не повинні знати про будь-яку секретну справу більше, аніж це необхідно для виконання їх власного завдання»²⁸.

Що саме спровокувало появу наказу А.Гітлера – залишається загадкою. Проте, на це питання можна відповісти, якщо вдатися до історичних екстраполяцій. Наруга над Успенським собором цілком вписується у систему примітивних уявлень про помсту як відплатну дію у душі середньовічного принципу «Vergeltung», широко культивованих у нацистському Райху. Тим більше, що, на думку самих окупантів, інцидент у лаврі 20 вересня й заповідяні ним жертви виявилися прелюдією до справжньої «мінної війни», що спалахнула в Києві наприкінці того ж місяця. Унаслідок диверсії німецька сторона зазнала нищівного морально-психологічного удару, який похитнув її впевненість у своїй невразливості. Вибух на Оглядовому майданчику розцінювався в Берліні як демонстративний виклик супротивника у «вже поверженій більшовицькій цитаделі». Саме так ця подія трактувалася у зведених інформаційних повідомленнях про діяльність оперативних груп і команд СД на окупованій території СРСР («Ereignismeldungen UdSSR») ²⁹ від 28 вересня і 7 жовтня 1941 р.³⁰

Реакція нацистських очільників не забарилася. Уже 29 вересня, на другий день після того, як подробиці «тракту в лаврі» стали відомі в Берліні, А.Гітлер мав довірчу бесіду з М.Борманом і А.Розенбергом, в якій заявив, що Німеччина не може бути зацікавлена в існуванні в Україні єдиної сильної церкви³¹. Цілком імовірно, що вплив цієї рекомендації пізніше відбився в інструкції міністерства східних окупованих територій про методи нацистської політики на Сході: «Слід завадити, щоб давніші місця релігійного культу не стали місцями паломництва і, отже, центрами руху за автономію»³². Тут

²⁶ Цит. за: *Мэнвэлл Р., Франкель Г.* Генрих Гиммлер. – С.228.

²⁷ Цит. за: *Кейтель В.* 12 ступеней на эшафот. – Ростов-на-Дону, 2000. – С.271.

²⁸ *Бухгейт Г.* Абвер – щит и меч III рейха. – Москва, 2005. – С.209.

²⁹ Такі доповідні записки складались особисто шефом 4-го управління (Geheime Staatspolizei; державна таємна поліція, гестапо) РСГА (RSHA, Reichssicherheitshauptamt – Головне управління імперської безпеки) Г.Мюллером на підставі регулярних рапортів айнзатцгруп за місцем їх дислокації (див.: *Зегер А.* «Гестапо-Мюллер». Кар'єра кабинетного преступника. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.229–230).

³⁰ Донесення про події в СРСР №97 від 28.09.41 р. і №106 від 07.10.1941 р. (див.: Bundesarchiv (Berlin; далі – BAV). – R 58. – Bd.217. – Bl.436; R 58. – Bd.218. – Bl.62.

³¹ Ibid. – R 6. – Bd.4. – Bl.8. Цит. за: *Шкаровский М.В.* Крест и свастика. Нацистская Германия и православная церковь. – Москва, 2007. – С.436–437.

³² ВА-МА. – RH 22 – Bd.171. Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; К., 1993. – С.530.

містився натяк на розвиток національно-визвольного опору під релігійно-патріотичними гаслами. За тиждень з'ясувалося, що смерть від вибуху в лаврі другорядного німецького оберста Г.-Г. фон Зейдліца-унд-Голау, якому посмертно присвоїли звання генерала, стала найсерйознішою втратою вермахту за весь час облоги Києва. Ця обставина була спеціально підкреслена в «донесенні про події у СРСР» від 7 жовтня 1941 р.³³

Оскільки ж безпосередні «винуватці» замаху залишалися поза досяжністю, то як відплатні дії нацисти застосували вже апробовану тактику перенесення агресії на матеріальні або символічні об'єкти, у даному випадку – безцінні пам'ятки культури. Саме на таку мотивацію німецької сторони вказує один із безпосередніх очевидців скоєного – співробітник Айнзатцштабу Розенберга, член «зондерштабу декоративного мистецтва» (листопад 1941 – серпень 1942 рр.), що восени 1941 р. займався вилученням із музейного містечка ікон, О.Кляйн. Він стверджував, що справжнім підґрунтям руйнації Успенського собору було паталогічне прагнення помсти. Трохи плутаючись у хронології (свої свідчення він давав у 85-річному віці навесні 1989 р., через півстоліття після згаданих подій), О.Кляйн, проте, пов'язував знищення храму з обставинами теракту на Оглядовому майданчику:

«Це трапилося 2 листопада 1941 р. Лавра була переповнена німецькими вояками. Від одного солдата я дізнався, що ціла рота німців була висаджена в повітря росіянами і як відплата за це було заплановано підірвати Успенський кафедральний собор у Лаврі. [...] У найближчий день, понеділок, 3 листопада 1941 р., зненацька близько 15-ї години сильний вибух сколихнув місто. Над Києвом простяглася щільна чорна хмара. Це старовинна церква, старша за 900 років, древній кафедральний собор Київської лаври разом зі своїм начинням і всіма художніми скарбами, що містилися там, була висаджена в повітря німцями, баня і стіни вляглися разом в одне звалище. [...] Поширювали чутку, що кафедральний собор висадили українські партизани. Це не відповідало дійсності. [...] Це була справжнісінька чортівня. Нацисти хотіли зруйнувати все історичне в Києві»³⁴.

Далі О.Кляйн описав спробу окупантів повторити акт вандалізму у Софійському соборі, якій йому вдалося запобігти, звернувши увагу свого командування на зображення свастики в мозаїчному декорі вітваря храму.

На існування зловісних намірів щодо лаври вказує і складена в той час аналітична довідка, що містила прогностичну оцінку наслідків руйнування собору та рекомендації для пропагандистського прикриття цієї акції. Уже 13 жовтня 1941 р. такий собі «доктор Бр.» (можливо, співробітник

³³ «20.09.1941 р. через міну з дистанційним підривною стався вибух у розташуванні артилерійського штабу в Цитаделі. При цьому серед інших загинув генерал артилерії Зейдліц» (див.: ВАР. – R 58. – Bd.218. – Bl.62).

³⁴ *Bentchev I. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche «Kunstschutz» in Kiev 1941–1943 // Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. – 1997. – Heft 1. – S.31.*

Айнзатцштабу Розенберга – К.Бретгауер³⁵) підготував у Берліні меморандум, в якому застерігав від руйнації:

«Під монастирем у київській Цитаделі, який підлягає руйнуванню, очевидно, маєтся на увазі знаменита «лавра» – найдавніший монастир Росії та України.

«Лавра» є однією з найстаріших пам'яток України, і для кожного українця має виняткове значення. Золоті куполи монастирських церков, що високо здіймаються, сяють далеко над землею і надають неповторний вигляд місту Києву. Із нею зник би найцінніший і найцікавіший архітектурний пам'ятник України. [...]

Руйнування території монастиря неабияк вразило б як національні, так і релігійні почуття, і тим самим завдало б найтяжчого удару нашій політиці в Україні. Оскільки там поховано безліч ченців, такі дії могли б розцінюватись як блюзнірське осквернення кладовища. Комуністи не наважилися зачепити лавру, і навіть десь до 1935 р. пускали туди ченців. Світова громадськість, напевно, дуже різко відреагувала б на руйнування лаври. Тому варто було б замислитися над тим, щоб зберегти лавру як пам'ятку архітектури великої культурно-історичної цінності, але не відроджувати її як монастир. Берлін, 13.10.1941»³⁶.

Звичайно, дотримуватися цих рекомендацій ніхто не збирався. Натомість очільник Головного управління імперської безпеки Р.Гайдріх ще 31 жовтня 1941 р. розіслав секретну директиву, яка містила настанови стосовно діяльності православної церкви на окупованих територіях. У ній, зокрема, підкреслювалося, що сильне прагнення до відновлення церковного життя серед місцевого населення може з часом викликати негативну політичну реакцію, шкідливу для німецької влади. Тому церковне питання на окупованих землях пропонувалося вирішувати із застосуванням «певних умінь», що припускають «закриття заражених єврейськими догматами церков, які знаходяться у східних областях»³⁷. Цілком очевидно, що використані тут евфемізми («закриття», «певні уміння») мали на увазі черговий різновид «остаточного вирішення», але цього разу щодо монументальних пам'яток. Таким чином, доля лаври як найбільш впливового духовного центру Східної Європи була вирішена наперед. Показово, що пізніше високопоставлені гітлерівські чини висловлювали вдовolenня, що «монастир Києво-Печерська лавра був знищений, тому що, на їхню думку, зникнення цієї пам'ятки ослабить національну свідомість українців»³⁸.

Здійснити задумане було неможливе без санкції й прямої участі вищих чинів репресивних органів та місцевих партійних функціонерів нацистського Райху. І справді, їх причетність підтверджується архівними документами.

³⁵ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – К., 2006. – С.434.

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.97–98.

³⁷ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. – Ф.17. – Оп.125. – Д.92. – Л.23–25. Цит. за: *Шкарковский М.В.* Крест и свастика... – С.144–145.

³⁸ ВАР. – Р 6. – Вд.85. – Ф.20–27. Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина... – С.262.

Вище уже згадувалося про перемовини райхсфюрера СС Г.Гімmlера з А.Гітлером про «долю монастиря в Києві». Зміст бесіди залишився невідомим, проте з подальших подій випливає, що главі поліцейського відомства було доручено роль керівника і координатора секретної операції в лаврі. Наприкінці жовтня 1941 р. британські спецслужби перехопили чергову німецьку радіограму, адресовану обергрупенфюреру СС Ф.Еккельну й підписану Г.Гімmlером³⁹. У ній йшлося про проведення наради, на яку Ф.Еккельн мав особисто доставити «плани мінування міста Києва». Ця нарада повинна була відбутися за безпосередньої участі райхскомісара України Е.Коха, якому підпорядковувались усі місцеві поліцейські підрозділи в Києві, та співробітника особистого штабу Г.Гімmlера – Г.Дернера, котрий виконував функції офіцера зв'язку.

Специфічні питання, якими цікавилися на цій зустрічі (аспекти мінування Києва), та представницький склад її учасників дозволяє запідозрити, що на ній обговорювалися технічні деталі майбутньої «оборудки» в лаврі, які стосувалися передусім часу проведення «відплатних заходів» та розподілу ролей. За матеріалами повоєнних судових процесів над нацистськими злочинцями з'ясується, що члени айнзатцгрупи С, які раніше «відзначилися» в Бабиному Яру, пізніше були залучені до виконання спеціального завдання в лаврі. Один зі співробітників зондеркоманди 4а на власні очі бачив, як незадовго до вибуху вони заносили в Успенський собор важкі ящики, імовірно, з вибуховою речовиною. У будь-якому разі шеф зондеркоманди П.Блобель натякав на це після вибуху⁴⁰.

Руйнацію Успенського собору традиційно пов'язують із невдалим замачом радянських підпільників на президента Словаччини Й.Тісо, який відвідав Київ на початку листопада в рамках інспекційної поїздки у словацькі частини на Східному фронті⁴¹. Диверсанти нібито прийняли його за одного з нацистських ватажків, але не змогли вчасно активувати вибухівку. На користь цієї версії часто цитують так зване «секретне німецьке комюніке», яке насправді є черговим «донесенням про події у СРСР» від 7 листопада 1941 р.:

«Президент [Словаччини] Й.Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 р. і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря близько 11 год. 40 хв. і відбув із монастирської площі близько 12 год. 30 хв. За кілька хвилин перед 14 год. 30 хв. усередині собору стався невеличкий вибух. Один вартовий помітив три постаті, які втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, що зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, імовірно, була закладена задалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном і дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо у них не було ніяких паперів»⁴².

³⁹ PRO. – HW16/32. – Nr.446.

⁴⁰ Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942. – S.230.

⁴¹ Д-р Тісо на фронті. На могилах словацьких героїв // Львівські вісті. – 1941. – №80. – 9/10 листопада. – С.2; Короткі вісті // Рідна земля (Львів). – 1941. – №6. – 16 листопада. – С.8.

⁴² ВАР. – R 58. – Bd.219. – Bl.22. Пор.: *Femtex H.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С.35.

Попри підкреслено неупереджений зміст це повідомлення, насправді, є лише набором суперечливих силогізмів. «Досконале оточення кордоном» і «дбайлива охорона всієї будівлі» (Успенського собору) чомусь не перешкодили руйнації храму. Твердження про повну необізнаність охорони («вибухова речовина, імовірно, була закладена заздалегідь») не лише вступає у суперечність із даними про ступінь поінформованості німців, але й відверто суперечить заяві про їх «компетентність». Яка вже тут «ретельна охорона», якщо прогледіли тонни вибухівки! Водночас перебіг подій не дає жодних переконливих підстав пов'язувати вибух зі спробою вбивства Й.Тісо, оскільки він буцімто стався з двогодинним запізненням. Згідно з елементарною логікою («post hoc, non propter hoc»), узагалі недоречно робити якісь попередні висновки про підґрунтя та обставини диверсії, доки не будуть знайдені документальні підтвердження цієї версії.

Більше того, «німецьке комюніке» взагалі можна вважати примітивною підробкою, оскільки, згідно зі свідченнями очевидців, Успенський собор був підірваний усього через 20–30 хвилин після від'їзду Й.Тісо⁴³. Крім того, тіла загиблих «диверсантів» біля трапезної лаври були сфотографовані співробітником Айнзатцштабу Розенберга – угорським археологом Н.Феттіхом 19 грудня 1941 р., і з його світлин видно, що «партизани» мали дивне маскування та екіпіровку – вони були одягнуті у солдатські гімнастерки, мали короткі зачіски, а в одного з них навіть знайшли сховану за халявою чобота ложку⁴⁴. Усе це дозволяє припустити, що роль «офірних жертв» під час вибуху в лаврі випала радянським військовополоненим, яких утримували в одному з розташованих на Печерську концтаборів⁴⁵.

Що ж насправді сталося в лаврі 3 листопада 1941 р.? За свідченнями очевидців, у день візиту Й.Тісо в околицях монастиря з'явилися оголошення, в яких місцевим жителям наказувалося терміново залишити свої помешкання через проведення робіт з розмінування (!) Успенського собору⁴⁶. Водночас німці навмисно дезінформували словацьку делегацію про причини й характер руйнувань у Києві, повідомивши, що це наслідки «великого бомбардування» («vel'keho

⁴³ Покази одного з «шефів» лаврських музеїв О.Кляйна (див.: *Fetmich H.* Київський щоденник... – С.38), обергрупенфюрера СС Ф.Еккельна (див.: *Краснощок Ю.* Диявольська гра (досє важливого, але небажаного свідка): Документальний детектив. – К., 2002. – С.265, 432), а також словацького кінооператора, який фільмував візит Й.Тісо (цей репортаж див.: [Електронний ресурс]: http://ie.youtube.com/watch?v=dZWGg5C_8-U). У словацькій хроніці сцена руйнувань Успенського собору супроводжується дикторським коментарем: «Печерська лавра через 20 хвилин після відбуття пана президента та його супроводу» («Lavra Pečerska 20 minut po odchode pana prezidenta a jeho sprievoda»).

⁴⁴ Див.: *Fetmich H.* Київський щоденник... – С.128. – Іл.ХІІ. Подобиці огляду тіл наведено у заяві уповноваженого Кіровського (Печерського) райвиконкому по Печерській лаврі В.Тверського та намісника лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові урядової комісії з розслідування злочинів німецьких окупантів, складеній 29 листопада 1943 р. (див.: *Пам'ятки України: Історія та культура.* – 2003. – Ч.1/2. – С.41).

⁴⁵ За архівними матеріалами, у лаврі і на прилеглій території в 1941–1942 рр. розташовувалося принаймні три концтабори: у дворі артекладу, тобто, у Старому арсеналі, у приміщенні робітничого гуртожитку на Гостинному дворі та в яру біля Близьких печер (див.: *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г.Дубик.* – К., 2000. – С.88). Концтабір «за лаврською стіною біля колодязів Антонія і Феодосія Печерських» згадується у заяві В.Тверського та намісника лаври архімандрита Валерія (Устименка) (див.: *Пам'ятки України: Історія та культура.* – 2003. – Ч.1/2. – С.43).

⁴⁶ Спогади Євгена Ніколюка (архів автора) та Ю.С.Асеева (див.: *Міляева Л.* Спогади про мандрівку до Німеччини // *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури.* – Вип.19. – К., 2007. – С.172).

bombardovania)»⁴⁷. Поеднання одразу двох версій знищення храму, що заперечували одна одну – «замах диверсантів» і «вибух через небачність» – доводить провокаційний характер інциденту. Це впливає також і з того, що німці цілковито замовчували «прикрий випадок» із Й.Тісо та навіть не повідомили киянам про перебування президента Словацької Республіки в місті! До початку весни 1942 р. детонація радянської вибухівки в Успенському соборі описувалася в окупаційній пресі здебільшого без жодних пояснень, що ж саме її спричинило. Подібна «фігура замовчування», між іншим, дозволяла приховати широку практику використання трофейної техніки й озброєння самими нацистами⁴⁸. Перші прямі інвективи на адресу радянської сторони пролунали з боку німців лише 15 березня 1942 р.⁴⁹, після трансляції у Великобританії пастирського послання московського митрополита Сергія, в якому йшлося про утиски православної церкви на окупованих територіях. Із того часу гітлерівці почали використовувати руйнацію Успенського собору як розмінну карту у своїй пропаганді⁵⁰.

Показово, що поміж собою німці абсолютно не крилися про справжні обставини й справжніх призвідців вибуху в лаврі. Так, міністр озброєнь Райху А.Шпеер дізнався про обставини знищення храму під час свого перебування в Києві влітку 1942 р.:

«На місці однієї з найзнаменитіших церков Києва я виявив грудю руїн. Мені розповіли, що за рад тут розміщувався склад боеприпасів, який потім із невідомої причини злетів у повітря. Пізніше Гіббельс розповів мені, що насправді райхскомісар України Еріх Кох вирішив знищити символ її національної гордості й наказав висадити церкву»⁵¹.

Ще одним поінформованим свідком високого рангу був чиновник міністерства східних окупованих територій К.Розенфельдер, який стверджував:

«Щодо вибуху церкви серед німців панує загальна думка, що він був проведений за наказом райхскомісаріату України (тобто, його очільника Е.Коха – *Є.К.*). Наступні обставини дають підстави для цього припущення: 1) Перед вибухом собор часто надавався для огляду. 2) Численні жителі сусідніх будівель були повністю евакуйовані перед тим, як стався вибух. 3) Розташована на монастирській території поліцейська частина під час вибуху перебувала на тренуванні поза територією. [...] Серед місцевих жителів також панує думка, що монастир підірвали німці»⁵².

⁴⁷ Ремарка диктора у словацькій кінохроніці візиту Й.Тісо (див. прим.43).

⁴⁸ Зокрема, так сталося внаслідок прорахунків радянського командування під час оперативного планування оборонних боїв під Харковом восени 1941 р. Німецьким саперам тоді вдалося знешкодити значну частину вибухових засобів, які пізніше були повторно використані частинами вермахту для мінування оборонних рубежів міста в 1942 і 1943 рр. (див.: [Електронний ресурс]: <http://army.armor.kiev.ua/enginear/xarkov.shtml>).

⁴⁹ Нове українське слово. – 1942. – №59. – 15 березня. – С.3.

⁵⁰ *Кабанець Є.П.* Замах на Йозефа Тісо (Знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник: 2010 рік: Мат. XIX Міжнар. конф. «Історія релігій в Україні» 12–15 травня 2010 р. – Кн.П. – Л., 2010. – С.415–423.

⁵¹ *Шпеер А.* Воспоминания. – Смоленск; Москва, 1997. – С.328.

⁵² ВАР. – Р 6. – Bd.179. – Vl.81. Цит. за: *Шкаровский М.В.* Крест и свастика... – С.435.

Офіцер вермахту у сані євангелічного священика Ф.Гаер зі слів співробітників київського відділення військової розвідки (абверштелле) дізнався наступне:

«Швидше за все, за акцією стояли керівник партійної канцелярії Мартін Борман і райхскомісар Еріх Кох, які переслідували мету позбавити Україну її ідеологічного центру, щоб, якщо церква і буде знову відбудована, то вже не пробуджуватиме історичних спогадів. [...] У київському підрозділі абверу панувала думка, що вибух здійснили частини СС під командуванням вищого керівника поліції і СС «Росія-Південь» обергрупенфюрера СС Прютцмана, який зайняв лавру як свою резиденцію і нікому не дозволяв прохід на її територію. Вибух стався після відвідин цієї церкви президентом словацької держави д-ром Тісо. Із німецького боку була поширена версія, що тут ідеться про радянський замах на д-ра Тісо»⁵³.

Єдина неточність цього повідомлення полягає в тому, що Г.-А.Прютцман був наступником Ф.Еккельна на посаді вищого керівника поліції в Україні й почав «підтримувати порядок» у лаврі лише з кінця 1941 р.

Про причетність СС до провокації свідчив також технічний інспектор військового управління однієї з дислокованих в окупованому Києві частин – Е.Грюцнер, який устиг побувати в лаврі до вибуху та знову опинився там невдовзі після нього:

«Кількома днями пізніше до нас дійшли чутки, що в Лаврському монастирі злетів у повітря пороховий льох. Але як? Лише недавно Гардер і я побували там, ми оглянули мумії у гробницях, а також ушлявлену церкву. Для гранати, вибухових речовин тут просто не було місця. Та все ж, коли ми прийшли туди знову, зрозуміли, що там було місце і для вибухівки. Ми виглядали присоромленими перед уламками пам'ятки культури. Есесівці знов довели німецьку непохитність. Набагато пізніше ми дізналися, що церква була підірвана за наказом райхскомісара України Еріха Коха. Символ української національної гордості мав бути знищений»⁵⁴.

Серед самих киян (які, щоправда, не мали доступу до правдивої інформації) ширилися чутки про обопільну причетність до руйнування Успенського собору комуністичної й нацистської влад. Зокрема, українська письменниця Д.Гуменна в написаній на еміграції книзі «Хрещатий Яр», глузуючи з виставки про знищення культурних цінностей у СРСР, відкритій у Музеї-архіві переходнової доби, вустами своєї героїні запитувала: «А на цій виставці не буде показано руйн лаври, що висадили в повітря німці?». І трохи нижче відповідала їй: «Але про лавру ви не маєте рації – Лавру підмінували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішили, що не варт возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря»⁵⁵.

⁵³ *Heyer F.* Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln; Braunsfeld, 1953. – S.202–203.

⁵⁴ ВА-МА. – МSg 2/2795. Цит. за: Muller R.-D. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. – Boppard am Rhein, 1991. – S.613. Пор.: [Електронний ресурс]: <http://www.schulprojekt-kiew-rendsburg.de/lavra1.htm>

⁵⁵ *Гуменна Д.* Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. – К., 2001. – С.260–261.

Такої ж думки дотримувався й майбутній патріарх Української автокефальної православної церкви Мстислав (Скрипник), який восени 1941 р. намагався дізнатися про мотиви злочину. У листі до свого знайомого, даною 30 листопада 1973 р., він передавав свої тодішні враження: «Всі старожили і свідки київських вибухів свідчили, що викликали їх заложені більшовиками міни. Положили вони їх і під головну лаврську церкву. Оповідали, що німці знали про це та виключили на деякий час струм до тих мін, а пізніше, забравши з церкви, в якій був музей, безцінні скарби, довели до вибуху»⁵⁶. Суттєва похибка в цих свідченнях полягає лише в тому, що вибухівку до собору занесли все ж таки німці.

Причетність німецької сторони до руйнувань у лаврі встановили радянські спецслужби невдовзі після завершення війни, коли до їх рук потрапив один зі співучасників злочину – обергрупенфюрер СС Ф.Еккельн, який дав вичерпні свідчення з цього приводу слідчим «Смерш». У Росії ці матеріали не отримали публічного розголосу, проте нещодавно їх використав в документальному есе історик-архівіст А.Прокопенко⁵⁷. Наприкінці 1980-х рр. він очолював закриту для дослідників, секретну установу, перша згадка про яку у відкритій пресі датується лютим 1990 р. – Центральний державний особливий архів СРСР, де зберігалися документи, пов'язані з дізнанням у справі німецьких військовополонених та інтернованих осіб. У 1999 р. його фонди передано до Російського державного військового архіву. Саме їх, вочевидь, і використав А.Прокопенко у своєму розслідуванні нацистських злочинів проти культурних надбань на окупованих територіях.

Архівіст зі слів обергрупенфюрера СС Ф.Еккельна описує все, що відбувалося в лаврі напередодні вибуху. Ще у середині жовтня 1941 р. до начальника поліції з'явився штабіст Г.Гімлера Г.Дернер із мандатом, підписаним самим райхсфюрером СС. Цим документом підтверджувалися його повноваження для підготовки підризу Києво-Печерської лаври. Ф.Еккельн не здивувався, адже ще раніше, зі слів Г.Гімлера, знав, що фюрер бажав цілковитого знищення і Києва, і Києво-Печерської лаври як релігійного та національного символу українців, сподіваючись, що наступні покоління «українського бидла» повністю позбудуться своєї культури й традицій. Проте, Ф.Еккельн, не бажаючи брати на себе відповідальність, вимагав додаткових повноважень. Справа полягала у тому, що для виконання наказу необхідно було передати лавру в підпорядкування поліції СС, усунувши від її охорони армійські частини. Наступного дня після його запиту таке розпорядження було отримане по радіо: «Згідно з наказом фюрера, військовий караул у Києво-Печерській лаврі зняти і лавру передати СС та поліції. Г.Гімлер». Як бачимо, цитований Ф.Еккельном із пам'яті текст майже дослівно відповідає змісту радіограми, що збереглася у британських архівах. Готувалися до вибуху ґрунтовно, шукаючи якоїсь

⁵⁶ Фотокопія листа із зібрання Української академії мистецтва і науки в Нью-Йорку (архів автора). Висловлюю щире вдячність кандидату історичних наук Н.Сінкевич за надану можливість ознайомитися з цим документом.

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.proza.ru/2009/11/07/499>

переконливої зачіпки, слушного приводу, яким і став приїзд президента Словаччини Й.Тісо.

Слід додати, що протоколи допиту Ф.Еккельна ще 1995 р. були передані російськими архівістами представникам словацького уряду, які займалися розслідуванням обставин замаху на президента Й.Тісо. Пізніше ксерокопії протоколів через словацьких дипломатів потрапили до українського журналіста Ю.Краснощока, який оприлюднив невеличкі фрагменти з них в авторизованому перекладі:

«28 або 29 жовтня я повернувся з Риги. Штурмбанфюрер Дернер доповів мені, що підготовку до руйнування Києво-Печерської лаври завершено і що таким моментом мав стати приїзд на початку листопада до Києва президента Словаччини Тісо. Особисто я з Києва вилетів відразу ж до Кременчука у справах служби, а вибух відбувся 3 або 4 листопада 1941 р., за 30 хвилин після того, як Тісо залишив Києво-Печерську лавру, а потім було передано провокаційне повідомлення про причини вибуху, в якому вказувалося, що Києво-Печерська лавра підірвана Радами з метою замаху на президента Словаччини Тісо»⁵⁸.

Тут слід зауважити, що руйнація Успенського собору стала лише початком варварського нищення архітектурного ансамблю Верхньої лаври. Вибух у кафедральному храмі Печерського монастиря не був фатальним для навколишньої забудови. Свідки зазначають, що попри заподіяні ушкодження «абсолютно всі будівлі [навколо собору] залишалися у задовільному стані» аж до травня 1942 р., за винятком подекуди «побитого скла» та «зрідка деформованих шпобо», «у вікнах збереглися віконниці, двері квартир були цілими, хоча й відчиненими, підлоги, печі, пічні прилади, паркет були майже в повному порядку, стіни, архітектурні деталі будівель – навдивовижу збереженими, дахи – міцними, свіжими, без деформації»⁵⁹. Проте, від планів знищення лаври, згідно з «наказом фюрера», нацисти не відмовилися – вони лише відтермінували реалізацію цього задуму, щоби завершити «повну евакуацію» музейних колекцій. До Берліну було вивезено навіть експонати антирелігійного музею, які збиралися використати для вивчення досвіду боротьби з «релігійними забобонами»!

А 22 червня 1942 р., саме в річницю нападу на СРСР, Печерський монастир відвідали райхскомісар України Е.Кох та райхсміністр А.Розенберг. Останній у своїх подорожніх нотатках зазначив, що лавра «напевно мала колись дуже імпазантний вигляд», але тепер він зіпсований підірваним собором та «висадженим у повітря зовнішнім муром», де розміщувався артилерійський спостережний пункт⁶⁰. Стосовно організатора цих руйнувань А.Розенберг делікатно промовчав, однак Е.Кох виявився більш відвертим. Коли О.Кляйн, приставлений до високих гостей у ролі супроводжуючого, промовив: «Тут кілька місяців тому стояв один із найвідоміших кафедральних соборів Європи. Подейкують, що його підірвали росіяни», райхскомісар

⁵⁸ Краснощок Ю. Диявольська гра... – С.265, 432.

⁵⁹ ДАКО. – Ф.Р-2356. – Оп.6. – Спр.192. – Арк.2–3 зв.

⁶⁰ ЦДАВО України. – КМФ-8. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.10.

Україні лише зловтішно розсміявся: «Це особливе тлумачення!». Пізніше, коли О.Кляйн звернув увагу візитерів на Велику лаврську дзвіницю, зауваживши, що її збудував німецький зодчий Й.Шедель, Е.Кох знову не втримався від цинічної репліки: «Усе це буде підірвано. Тут будуть зведені споруди для фюрера»⁶¹. І перетворення лаври на новий будівельний майданчик, точніше – «кар'єр для видобутку будівельних матеріалів», не забарилося. Уже із жовтня 1942 р., за конфіденційним розпорядженням окупаційної адміністрації і за цілковитого потурання міського голови Л.Форостівського, у Печерському монастирі почала діяти так звана Розборочна контора, яка займалася «утилізацією» лаврських споруд.

Ця варварська діяльність тривала до вигнання німців із Києва восени 1943 р. Вона призвела до тотального нищення безцінних пам'яток архітектури. Було вщент зруйновано або сильно ушкоджено 33 корпуси Верхньої лаври (фактично від них залишилися лише остови стін), сплюндровано Микільську, Благовіщенську і Трапезну церкви, повністю знищено всі надвірні дерев'яні споруди. Зокрема, лише листової міді німці «видобули» понад 20 т, не кажучи вже про цеглу, скло, дріт, облицювальну плитку та дерев'яні балки⁶². На їх збирання чиновники штадткомісаріату видавали ордери замовникам – представникам німецьких підрядних організацій, які були готові до найогидніших учинків, аби задовольнити свої вимоги. Так, 22 лютого 1943 р. представник німецької фірми «Остбансхофе» приїхав до лаври з нарядом на 4 т мармурових відходів і, не знайшовши необхідних матеріалів, розбив частину лівого крилосу Трапезної церкви⁶³. Утім, цю історію можна вважати лише крихітним епізодом «культурного здичавіння», продемонстрованого німецькими культуртреґерами в Києво-Печерській лаврі.

Виявляється, що відповідно до «наказу фюрера» окупанти планували мінування монастирського комплексу, щоби повністю зрівняти його із землею. Шокуюче свідчення про це знаходимо в щоденнику німецького архівіста В.Моммзена, онука відомого історика, який під час окупації України служив в Айнзатцштабі Розенберґа. 10 жовтня 1943 р. цей рафінований інтелектуал зробив запис, сповнений відвертого лицемірства: «Гейбітскомісар Києва та керівник СС Києва домовились знищити Лавру, тому що вона була національною українською святинєю. Яка короткозорість та тупість! Роботи вже почалися у значному обсязі, і було б щастям, якби росіяни розбомбили Лавру вщент для того, щоб таким чином був прихований цей злочин проти культури»⁶⁴. Підризу лаври вдалося запобігти радянським саперам під командуванням старшого лейтенанта О.Немчинського⁶⁵.

На жаль, безпідставні звинувачення, що «роботу на зруйнування лаври вели виключно радянські агенти», залишаються наріжним каменем у працях багатьох сучасних авторів, хоча архівні документи засвідчують абсолютно

⁶¹ *Bentchev I.* Gerettete und verschollene Kirchenschätze... – S.36.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.12.

⁶³ *Дерев'яно О.* Як німці лавру грабували // Київська правда. – 1943. – №9. – 20 листопада. – С.3.

⁶⁴ *Лер С.* «Як все це, однак, жакливо!» Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т.8. – 2008. – С.68.

⁶⁵ *Немчинский А.Б.* Осторожно, мины! Военные мемуары. – Москва, 1973. – С.116–120.

протилежне. Викликає занепокоєння, що загальною рисою цих праць є не лише тенденційне тлумачення, а й відверте фальшування документів. Саме так трапилося з горезвісним «наказом фюрера», текст якого було опубліковано у «відкорегованій» редакції. Так сталося зі знаменитими «знімками Айхведе»⁶⁶, які було оголошено фотомонтажем, сфабрикованою радянськими спецслужбами фальшивкою, і то лише тому, що ці світлини підтверджували пряму причетність німців до знищення Успенського собору. Нині ж з'ясовано, що фотографії зробив німецький вояк із дислокованого в лаврі 315-го поліцейського батальйону⁶⁷, який знав, коли саме станеться вибух.

З іншого боку, великої шкоди з'ясуванню істини завдала й вичікувальна позиція поінформованих сторін, що приховували від громадськості викривальні матеріали. Зокрема, своєчасне розсекречення документів із поліцейської секції Блетчлі-Парку просто унеможливило б провокаційну кампанію з викриття «злочину советів у лаврі», що розкручувалася під час «холодної війни». Те ж саме можна сказати і про спогади О.Кляйна, оприлюднені в Німеччині лише в 1997 р., уже після смерті свідка. Причому, публікатор не зробив жодної спроби передати ці матеріали в Україну, а натомість передрукував їх за 8 років у малотиражному збірнику наукової конференції, яка відбулася в Росії⁶⁸. Цікаво, що ще на початку 1990-х рр. деякі російські мистецтвознавці були поінформовані про обставини діяльності О.Кляйна в окупованому Києві, але також не наважилися відверто про це розповісти. Складається враження, що абстрактні міркування особистого сумління повністю затьмарили у цій ситуації почуття громадянської відповідальності за утаювання обставин резонансного злочину та звичайну наукову сумлінність. Упадає в очі також, що всі викривальні «антибільшовицькі» публікації, котрі з'явилися в українській пресі протягом останніх десятиліть, чомусь цілковито збіглися у часі з кампанією щодо «нормалізації німецької історії», розгорнутою у ФРН у 1990-х рр.

Наостанок хотілося б нагадати про те, що ж сталося з причетними (прямо чи опосередковано) до знищення святині особами. Доля А.Гітлера, Г.Гіммлера та М.Бормана загальновідома. Р.Гайдріха у Празі смертельно поранили десантовані з літака британські диверсанти – етнічний чех і словак, він помер 4 червня 1942 р. 11 лютого 1945 р. у бою в Будапешті загинув Г.Дернер. Г.-А.Прютцман 21 травня 1945 р. покінчив життя самогубством у таборі для переміщених осіб в Люнебургу. Ф.Еккельна військовий трибунал засудив до смертної кари – його стратили 3 лютого 1946 р. у Ризі. У празькій в'язниці Панкрац 23 жовтня 1946 р. було скарано К.Далюге. У Братиславі 18 квітня 1947 р. за вироком чехословацького народного суду пішов на шибеницю Й.Тісо. Ката з Бабиного Яру П.Блобеля 7 червня 1951 р. було страчено у в'язниці Ландсберг. Після восьмирічного слідства в 1959 р. польський суд виніс смертний вирок Е.Коху, проте пізніше його замінили

⁶⁶ Ідеться про серію світлин, на яких закарбовано приголомшуючу мізансцену потужного вибуху у центральній частині Верхньої лаври. Названі так за ім'ям директора Forschungsstelle Osteuropa Бременського університету В.Айхведе, який сприяв їх передачі в Україну. Опубл.: Хроніка-2000. – 1997. – Вип. 17/18. – С.365–366.

⁶⁷ Аксёнов В.Е. Сокровища Третьего Рейха. – Санкт-Петербург, 2010. – С.54.

⁶⁸ Бенчев И. Отго Кляйн и немецкая «защита искусства» в Киеве 1941–1943 // Макариевские чтения: Иерархия в Древней Руси. – Вып. XII. – Москва, 2005. – С.463–470.

на довічне ув'язнення – колишній райхскомісар України помер власною смертю у в'язниці Барчево у 1986 р. Більшість саперів зі спеціальних підрозділів Головного військово-інженерного управління Червоної армії на Південно-Західному фронті, що брали участь у мінуванні Києва, від заступника начальника управління та полкового комісара до військових інженерів і технічних інтендантів різного рангу (маємо відомості про 16 осіб), зникли безвісти або загинули в Київському котлі 13–17 вересня 1941 р. М. Татарський у 1990-х рр. емігрував у Канаду, де й помер 14 квітня 1998 р.

Туманні обставини, прагнення комуністичних функціонерів приховати прорахунки армійського командування, псевдопатріотична риторика і горезвісні «військові секрети» сприяли виникненню щільної завіси таємничості навколо цієї історії на довгі роки. Проте причетність нацистів до знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври можна вважати цілком доведеною. Для майбутніх експертів залишається лише здійснити правову оцінку скоєного і сформулювати звинувачувальний вердикт на підставі всіх зібраних документів.

Einsatzgruppe C.

Standort K i e w : 6.11.41

Staatspräsident T i s o besuchte am 3.11.41 die Stadt K i e w und stattete hierbei den Lavra-Kloster einen Besuch ab. Er betrat mit seinem Gefolge etwa 11,40 Uhr das Kloster und verliess den Klosterhof gegen 12,30 Uhr. Wenige Minuten vor 14,30 Uhr ereignete sich innerhalb des Klostergebäudes eine kleine Explosion. Eine der herbeieilenden Polizeiwachen sah nach drei flüchtende Gestalten; sie wurden erschossen. Wenige Minuten später erfolgte eine ungeheure Detonation, die das gesamte Klostergebäude zertrümmerte. Die Sprengmassen müssen wahrscheinlich schon früher gelegt worden sein. Nur der sorgfältigen Absperrung und scharfen Bewachung des gesamten Gebäudes ist es zu verdanken, dass die Sprengung nicht schon früher erfolgte. Offensichtlich handelt es sich um einen Anschlag auf die Person des Staatspräsidenten T i s o. Die drei vermutlichen Täter konnten nicht identifiziert werden, weil sie keinerlei Ausweispapiere bei sich trugen.

Meldungen der Einsatzgruppe D liegen nicht vor.

Ілюстр.1

Репорт айнзатцгрупи С про вибух у Києво-Печерській лаврі і замах на президента Словацької Республіки Й.Тісо (7 листопада 1941 р.)

Ілюстр.2
Обергрупенфюрер
СС Ф.Еккельн,
організатор руйнуван-
ня Успенського
собору Києво-Печер-
ської лаври

The article is devoted to one of the most contradictory problems of the newest history of Ukraine – destruction of the Uspens'kyi cathedral of the Kyiv-Pechers'k Lavra in the year of the World War II. The article is examined a versions about involvement to this crime of the German and Soviet sides on the basis of the archived sources, memories of contemporaries and review of presses.

Л.В.ГОЛОВАТА*

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ЧИННИК ЛЕГАЛЬНОЇ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті відтворюється структура українських громадських організацій у містах нацистської Німеччини та окупованих нею територій (Берлін, Прага, Краків, Львів), розглянуто їх роль в організації легального видавничого процесу в роки Другої світової війни.

Організоване життя українців поза межами УРСР із міжвоєнного часу зазнавало постійних змін, спричинених ставленням урядів держав розселення (Німеччина, Австрія, Чехословаччина, Франція, Польща) до української національної меншини, а також внутрішнім поділом у самих емігрантських осередках і товариствах.

Матеріали до статті почерпнуто насамперед із документів, зокрема тих, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (колекція матеріалів українських еміграційних установ, циркуляри, обіжники, статути тощо). Важливими джерелами стали також документалізовані спогади керівників Українського центрального комітету – В.Кубійовича та К.Паньківського¹, статті в повоєнних наукових виданнях², матеріали тогочасної україномовної преси тощо.

Під час Другої світової війни поза межами України існувало три головних видавничих центри. Крім Праги й Берліна, де з часу поразки Української революції 1917–1921 рр. збереглося відповідне наукове й літературне середовище, таким наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. став окупований нацистами Краків, проголошений адміністративним центром Генеральної губернії. Специфіку кожного зі згаданих європейських міст щодо легального друку книжок та преси визначали соціально-правове становище українців, регламентоване на тій чи іншій території панівним режимом, а також культурна традиція та ефективність заходів провідних українських діячів.

У міжвоєнній Празі за підтримки чехословацького уряду діяли освітньо-наукові й видавничі заклади, що гуртували навколо себе фахівців – політемігрантів різного ідеологічного спрямування. Окремі інституції (Український вільний університет, Український технічно-господарський інститут та Українське

* Головата Лариса Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника.
E-mail: lgolovata@lsl.lviv.ua

¹ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії, 1939–1941. – Чикаго, 1975. – 664 с.; Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.

² Мірчук І. Український науковий інститут у Берліні // Сьогодні й минуле (Мюнхен). – 1949. – С.87–90; Дорошенко Д. Український науковий інститут у Варшаві // Там само. – С.90–91; Кубійович В. Сучасні проблеми української науки // Сьогодні й минуле: вісник українознавства (Мюнхен; Нью-Йорк): Рік III: Нова серія. – 1948. – С.5–17; Пастернак Я. Наукове товариство імені Шевченка в час Другої світової війни // Там само. – С.37–40; Пеленський С.Ю. Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944) // Там само. – С.42–48; Кузеля З. Українознавство в Німеччині, 1939–1945 // Там само. – С.49–56.

історично-філологічне товариство у Празі, приватні видавництва «Колос», «Пробоем», Юрія Тищенка) легалізувалися в умовах гітлерівської окупації. Відтак у Протектораті Богемії і Моравії продовжували виходити навчально-наукові, історико-мемуарні, літературно-художні твори, а також, меншою мірою, періодика.

У столиці Третього Райху в роки війни було закладено цілу систему видань на організаційній основі двох осередків – очолюваного прихильниками А.Мельника Українського національного об'єднання (УНО) й менш впливової Української громади (УГ), котра виражала політичні інтереси гетьмана П.Скоропадського та його оточення. Ці дві сили – націоналістична й прогетьманська – розбудували в Берліні диференційовану систему видань, призначену для головних груп українських мешканців Німеччини, у тому числі прибулих на початку Другої світової війни утікачів із Галичини, вихідців з їх середовища – нових студентів, українців – військовополонених бійців Червоної армії, остарбайтерів, а також інтелігенції, що виїхала після Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. із колишньої Російської імперії й дотримувалася здебільшого прогетьманської орієнтації. Такими були основні читацькі групи української еміграції в тогочасній Великонімеччині. У Берліні, крім того, з міжвоєнної пори на утриманні міністерства освіти існував Український науковий інститут (УНІ), який поширював знання про Україну в німецькому науковому світі, знайомив вітчизняних дослідників-емігрантів зі здобутками європейської науки та опікувався українськими студентами, що навчалися у Третьому Райху. У роки війни УНІ за матеріальної підтримки Українського центрального комітету (УЦК; Краків) публікував наукові праці, брав активну участь у німецькомовних виданнях, інтенсивно комплектував різномовною літературою власну книгозбірню.

На захоплених нацистами землях Польщі видавничий кадровий потенціал склали українські культурні діячі, громадяни Другої Речіпосполитої й провідні представники петлюрівської еміграції, яких у міжвоєнний час підтримував уряд цієї країни. Вони здебільшого зосереджувалися у великих науково-освітніх осередках – при Ягеллонському (І.Зілінський, Б.Лепкий, В.Кубійович) та Варшавському університетах, Українському науковому інституті у Варшаві (М.Кордуба, П.Зайцев, І.Огієнко й ін.). Варшавський УНІ був аналогом відповідної берлінської інституції, він існував на подібних статутних засадах та утримувався коштом польського міністерства освіти. Однак на території окупованої Польщі діяльність інституту, як і решти наукових та освітніх закладів, було припинено. Тому всі ці добре вишколені кадри прагнули інтелектуальної реалізації через видавничу діяльність, яка з кінця 1939 р. розгорталася в умовах окупаційної дійсності завдяки зусиллям представників нової хвилі еміграції зі Східної Галичини під організаційним захистом краківського Українського центрального комітету.

Із початком німецько-радянської війни й поширенням нацистської ліквідаційної політики проти громадсько-політичних, освітніх і наукових осередків на західноукраїнській території (припинено діяльність партій, «Просвіти», Наукового товариства імені Шевченка та вищих навчальних закладів) культурний процес було поставлено в тісні офіційні рамки, а його

подальший розвиток обмежено до суворо визначених організаційних форм, підконтрольних німецькій окупаційній адміністрації та легальному УЦК.

На першому етапі війни (1939–1941 рр.) на громадське життя української діаспори в окупованих німцями країнах Європи та її легальну видавничу діяльність помітно впливала Організація українських націоналістів (ОУН). До нападу Німеччини на СРСР у межах Третього Райху і новостворених адміністративно-територіальних одиниць (Протекторат Богемії і Моравії, Генеральна губернія) ОУН діяла відносно відкрито, подекуди навіть здійснюючи контроль за діяльністю вцілілих із приходом нацистів українських організаційних і видавничих структур. Попри тотальну ліквідацію політичних партій та громадських організацій дві найбільш масові – Українське національне об'єднання й Українська громада, – усе ж збереглися. На тлі перекроювання державних кордонів і змін у політико-правовому становищі європейських народів вони були реформовані відповідно до запроваджених націонал-соціалістами нормативних приписів.

Найвпливовіше та найчисельніше еміграційне товариство УНО виникло 1933 р. в Берліні. Прихильники УНР створили його на безпартійних засадах. Відповідно до статуту, зареєстрованого 1 грудня та зміненого 13 червня того ж року, воно мало на меті «об'єднання і провід усіх українських національних сил у Німецькій державі і вільнім місті Данцигу», могло засновувати фахові комісії й філії, проводити лекції, публікувати реферати на політичні та культурні теми, а також видавати літературу українською й іншими мовами³.

До 1938 р. Українське національне об'єднання не демонструвало активної діяльності й налічувало (за наявності в Третьому Райху загалом нечисленної української еміграційної спільноти) всього кілька десятків членів. Ситуація змінилася після аншлусу Австрії, розпаду Чехословаччини, а особливо – швидкого розгрому Другої Речіпосполитої, коли українські емігранти й засновані ними в міжвоєнний час закордонні осередки опинились у складі так званої Великонімецьчини, куди прибули біженці також із Карпатської України, Галичини, Буковини й Бессарабії. Із початком німецько-радянської війни до згаданих утікачів долучилися переселенці із західноукраїнських земель, бійці колишньої польської армії та мешканці дистрикту Галичина, який входив до складу Генеральної губернії, що виїхали у Райх на заробітки. Інакше кажучи, українська спільнота Німеччини й Протекторату Богемії і Моравії складалася з кількох сотень тисяч осіб, котрі здебільшого працювали в промисловості та сільському господарстві⁴.

Ідея спільної організації, як здавалося, спроможної захистити перед владою національні й культурні потреби, отримала масову підтримку. Значне зміцнення УНО почалося тоді, коли до нього вступили українці, що

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1–2.

⁴ Німецьке громадянство автоматично отримало чимало австрійських підданих українського походження, насамперед мешканців Відня. Громадянами Третього Райху стали також особи, що прибули до країни під час війни як утікачі й переселенці. Для них у колишній столиці Австрії було засновано Союз українців – громадян Німеччини (СУН), котрий, проте, майже не проявляв активності та попри наявність у Відні кількох сотень мешканців із подібним статусом, налічував лише декілька десятків членів (див.: Союз українців – німецьких громадян (СУН) // Календарець на 1945 рік. – Прага, 1944. – С.47).

працювали у Третньому Райху, та влилися залишки членів УГ із колишньої Чехословаччини. Під час Другої світової війни, з посиленням в еміграційному середовищі націоналістичних позицій, УНО в Берліні перетворилося на авторитетну, фінансово стійку структуру – найміцнішу на німецьких теренах, зі значним впливом на радикально налаштовану молодь.

Об'єднання вело культурно-просвітницьку роботу (реферати, вистави) в робітничих гуртках (тоді їх діяло 1268) і стрімко нарощувало кількість своїх членів. У 1939 р. УНО мало 15 філій (520 осіб станом на січень), організувало секції інженерів, техніків, лікарів, комбатантів, жіночу, освіти й митців, письменників та журналістів. У січні 1940 р. чисельність його членів становила 2872, у грудні того року – 13 260⁵, у травні 1941 р. сягнула 18 000⁶, а в 1942 р. – 42 000 осіб⁷. Від 1937 р. і протягом усієї воєнної пори керівником об'єднання, головою управи був підполковник армії Української Народної Республіки Т.Омельченко (1893–1955 рр.), найвищим органом – загальні збори, а до складу головної управи входили Б.Кравців, В.Янів, Ю.Артюшенко, Ю.Коваленко, Д.Квітковський, В.Маруняк та ін. УНО відкрило філії у багатьох містах Третього Райху, а також на окупованих Німеччиною територіях Австрії, Польщі й Чехословаччини (Дрезден, Бреслау, Нюрнберг, Гамбург, Відень, Грац, Познань, Лодзь, Катовіце, Прага, Райхенберг (Ліберець), Брно, Пльзень, Млада-Болеслав, Градець-Кралове)⁸.

Наприкінці 1941 р. від нацистської адміністрації надійшли виразні сигнали щодо загальної стратегії «розв'язання українського питання», яка у цивільній сфері характеризувалася стримуванням діяльності громадських та культурно-освітніх установ, обмеженням їх кількості й впливу на громадськість. Від 1940 р. поступово окреслювався поділ на «старих» (гіпотетично лояльніших до влади) і «нових» емігрантів. Тоді ж у північній зоні Німеччини гітлерівці здійснили перші арешти членів ОУН на тій підставі, що багато представників українських осередків «виявилось англійськими агентами, а інші вживають заходів, щоб заколотити співпрацю з нашим східним союзником (у цей час «східним союзником» нацистської Німеччини був комуністичний СРСР – Л.Г.)»⁹. Спеціальний закон дозволяв ставати членами українських організацій Великонімеччини лише політемігрантам. Цей статус отримали ті, хто прибув до Третього Райху до 1 вересня 1939 р., а якщо після вказаного терміну, то тільки з територій Франції, Бельгії, Голландії та Югославії як робітники чи бійці колишніх армій цих держав. Натомість особи, котрі перемістилися до Німеччини з Генеральної губернії після початку Другої світової війни як робітники або військовослужбовці колишньої польської армії, вважалися цивільними, статусу політемігрантів не мали, і, відповідно, втрачали право на членство в українських організаціях Третього Райху. Ними опікувалися

⁵ Українське національне об'єднання (УНО) // Там само. – С. 45.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 2.

⁷ Маруняк В. Українське національне об'єднання // Енциклопедія українознавства. – Т. 9. – Л., 2000. – С. 3411.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 69840 фп. – Т. 2. – Арк. 328.

⁹ Корциун О. На грані двох тактичних періодів // За самостійність: орган Організації українських націоналістів = For independence = Pour l'indépendance. – Рік II. – 1947. – Листопад/грудень. – С. 19.

нацистські профспілки (Німецький трудовий фронт) та націонал-соціалістична селянська організація (Імперський земельний стан)¹⁰. Унаслідок згаданих законодавчих змін, що відбулися після початку німецько-радянської війни, швидке поповнення УНО та Української громади призупинилося, а багато емігрантів залишилися поза цими головними громадсько-політичними осередками – націоналістичним і прогетьманським.

Діяльність Українського національного об'єднання під час війни виявилася в організації різноманітних курсів (українознавства, мовних, шоферських, санітарних тощо), мистецьких заходах, підтриманні бібліотек, читалень, а також у видавничій справі. За даними «Енциклопедії українознавства», УНО опублікувало 13 брошур про виховання, 2 – щодо прав та обов'язків українських робітників¹¹, але основну роботу розгорнуло при створеному в Празі Культурно-науковому видавництві УНО.

Осередки Української громади виникли після Першої світової війни в кількох європейських державах – Німеччині (Берлін, 1919 р.), Франції (Париж, 1924 р.), Чехословаччині (Прага, 1927 р.) – для захисту правових і матеріальних інтересів та підтримання національної ідентичності емігрантів незалежно від їх партійної чи політичної орієнтації. Однак у середині 1920-х рр. організаційне життя зазнало подальшого поділу: від УГ у Франції й Третьому Райху дистанціювалися представники унерівського, націоналістичного й радянськості спрямування, а гору, врешті, узяли емігранти, наближені до монархічно-гетьманського центру.

Під час Другої світової війни доля УГ на різних територіях складалася неоднаково. Завдяки заходам П.Скоропадського в Німеччині її діяльність було дозволено, де, очолювана колишнім полковником армії УНР, гетьманцем та письменником Б.Гомзиним, вона займала другу після УНО позицію, сповідуючи подібні завдання й поповнюючи свої лави здебільшого представниками старої еміграції. Організація випускала власний друкований орган – місячник «Українська дійсність». 21–22 вересня 1940 р. на делегатському з'їзді УГ було оприлюднено дані про членство 3173 осіб і наявність 34 філій. Наприкінці 1944 р. кількість членів сягнула 5000¹².

У Франції протягом війни Українська громада не функціонувала. В Австрії після анексії її нацистами в березні 1938 р. було закрито більшість українських товариств, залишилися лише філії тих самих дозволених на території Третьому Райху структур – УНО, УГ, а також Української установи довір'я (УУД)¹³, жодна з яких не стала тут центром видавничої діяльності.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.10.

¹¹ Маруняк В. Українське національне об'єднання. – С.3411.

¹² Українська громада // Календарець на 1945 рік. – С.46.

¹³ Українську установу довір'я в Німецькому Райху (УУД) із центром у Берліні було створено 1 грудня 1938 р. властями Німеччини з завданнями відстоювати соціальні інтереси бездержавних українців у Райху, полегшувати їм зв'язок з урядовими інституціями, зокрема забезпечувати паспортами та дозвільними документами на перебування й роботу, допомагати в особистих справах тощо. Заходами організації було звільнено близько 50 тис. військовополонених української національності. Головні відділи діяли у Відні, Празі та Лодзі. УУД функціонувала до кінця Другої світової війни, її керівником був уродженець Відня, правник і видавець М.Сушко.

Українська громада у Чехословаччині виникла у жовтні – листопаді 1927 р. і діяла на підставі статуту, затвердженого міністерством внутрішніх справ цієї країни на початку 1928 р. та зміненого в 1934 р., що дозволяв відкривати філії на всій території держави¹⁴. Голову організації обирали загальні збори терміном на один рік. Функціонували чотиричленна управа, п'ятичленна ревізійна комісія й товариський суд. За подібною схемою будували свою роботу місцеві філії. В «Енциклопедії українознавства» стверджується, що єдиним головою впродовж усього існування УГ у Чехословаччині залишався М.Галаган¹⁵. Насправді ж їх було троє: з кінця 1927 до весни 1929 рр. – Ф.Щербина; найдовше, до червня 1938 р., – М.Галаган; останнім цю посаду обіймав К.Букоємський, котрий, мешкаючи в Усті-над-Лабою, після поділу Чехословаччини восени 1938 р. опинився в німецьких Судетах, а тому *de facto* своїх функцій виконувати не міг. Існують розбіжності й в оцінках кількості членів товариства: «Енциклопедія українознавства» наводить цифру 200, тоді як М.Галаган на допиті в НКВС у 1945 р. свідчив, що в період його головування Українська громада налічувала близько 600 осіб та 15 філій на території Чехії, Словаччини й Моравії (у Підкарпатській Русі їх не було), найбільші з яких функціонували в Празі, Ліберці, Мості, Усті-над-Лабою, Брні, Оломоуці, Тренчині та Кошице¹⁶. Організація мала загальнонаціональний і позапартійний характер, серед своїх членів, що походили з різних частин української етнографічної території, поширювала циклоstile видання обсягом 4–10 сторінок під назвою «Інформаційний листок»¹⁷.

У роки війни УГ у Чехословаччині ліквідували шляхом злиття з УНО. Це відбулося внаслідок переділу європейських територій, розбудови так званої Великонімеччини та відповідало логіці тогочасних централізаційних тенденцій, зокрема у житті української спільноти. Із відходом чехословацьких земель до сусідніх держав чисельність членів і філій УГ зменшилася, а її центральна управа майже припинила функціонування. Після відокремлення Словаччини влада узаконила лише дві структури з центром у Берліні – Українське національне об'єднання й Українську громаду, поставивши водночас вимогу злити філії останньої у Судетах та Протектораті Богемія і Моравія з УНО.

20 березня 1939 р. головна управа УНО у Третьому Райху звернулася до нової управи Української громади у протектораті з листом, де зазначалося: «Про потребу організованої єдності українців і тут, у німецькій державі, не доводиться багато говорити, бо це ясно кожному з нас. Тому вважаємо за доцільне й необхідне, аби українська еміграція в Чехії і Моравії влилася в ряди Українського національного об'єднання в Німеччині. Дверми для цього влиття мала б стати Українська громада в Чехії і Моравії»¹⁸. 13 квітня управа УНО надіслала управі УГ так звані «уповноваження» за підписом її членів Ю.Артюшенка та

¹⁴ Див.: ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15.

¹⁵ Українська громада в Чехо-Словаччині // Енциклопедія українознавства. – Т.9. – Л., 2000. – С.3352.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840 фп. – Т.2. – Арк.12.

¹⁷ Див.: Інформаційний листок Української громади в ЧСР. – Ч.1–57. – Прага, 1933–1938.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2 зв. – 3. Склад управи Української громади у протектораті: П.Макаренко (голова), М.Завальняк та інженер Андрійків (заступники), М.Еліїв, П.Герасименко, О.Мартинець, І.Островершенко, П.Василук (члени управи), Я.Писарів (секретар), В.Пакош (скарбник).

М.Дорожинського з недвозначною вказівкою: «Управа Українського національного об'єднання в Німеччині цим уповноважило управу Української громади у Празі до зорганізування всієї еміграції на терені протекторату в одну сильну організацію на тих же засадах, що й УНО». До погодження всіх формальностей УГ зберігала свою назву, центральне становище у протектораті та мала найтісніше контактувати з головною управою УНО в Берліні.

На чергових загальних зборах, що відбулися 30 квітня 1939 р. у Празі в присутності генерала М.Капустяняського й голови УНО у Третьому Райху Т.Омельченка¹⁹, управа Української громади поставила на порядок денний питання про об'єднання еміграції. Відповідну пропозицію озвучив Т.Омельченко²⁰, який на той час уже мав необхідний дозвіл властей на розширення діяльності товариства у Протектораті Богемії і Моравії. Збори констатували «конечну необхідність об'єднання всіх національних сил еміграції в одну міцну й сильну громадську організацію у Великій Німеччині та протектораті», а також ухвалили приєднати УГ у протектораті до УНО у Третьому Райху. 5 травня управа Української громади надіслала роз'яснення для своїх членів, де зазначала, що УНО в Німеччині є націоналістичною організацією, і що в її рядах «немає місця політиканствові, інтригантствові, сваркам, балаканині та різній отаманії, а є тільки організована й дисциплінована діяльність на добро України. Тут рішучо виключається кожна орієнтація на чужих і на чужі сили, а панує надія тільки на самих себе й віра у власні сили, українські національні сили»²¹.

Рішення загальних зборів від 30 квітня 1939 р. про об'єднання двох структур набуло сили після залагодження юридичних формальностей, зумовлених новим становищем Протекторату Богемії і Моравії як окремої адміністративної одиниці. Злиття УНО та УГ у колишній Чехословаччині на підставі спеціального дозволу було підтверджене, зокрема, листом від 21 липня 1939 р.²² 30 липня представник Українського національного об'єднання в протектораті розіслав обіжник («До відома всім філіям та секціям був[шої] Української громади в Протектораті Чехи і Морава – тепер філіям і секціям Українського національного об'єднання в Німеччині і протектораті»), де зазначалося, що внаслідок ухвали, прийнятої на засіданні управи УГ від 20 липня 1939 р., всі філії й секції колишньої Української громади в містах Прага, Брно, Пардубіце, Оломоуц, Градець-Кралоуе, Йозефів, Лібштадт, Лазне-Белоград, Часлав, Пльзень, Двур-Кралоуе-над-Лабем стають відповідними осередками УНО в Німеччині та Протектораті Богемії і Моравії. Для філій УГ у Словаччині було створено окремий центр у Братиславі. Їх діяльність мала розгортатися на основі фахових секцій – інженерів і техніків, лікарів, ветеринарів, фармацевтів та медиків, колишніх військових української армії, шкільної освіти й т.п., які тепер теж підпорядковувалися берлінському центру. Згаданою постановою Українська громада самоліквідувалася²³.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.4–4 зв.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.69840 фп. – Т.2. – Арк.86.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2–2 зв.

²² Там само. – Арк.4.

²³ Функції Української громади у Чехословаччині перебрав призначений берлінською управою представник УНО у Протектораті Богемії і Моравії М.Завальняк. Він мав наглядати за діяльністю тамтешніх філій, їх голів (празьку очолив В.Пакош), яких теж призначала берлінська управа (див.: Там само. – Арк.2 зв. – 3).

Приміщення колишньої УГ відтепер стало канцелярією представника та центром празької філії УНО. До об'єднання перейшло також усе майно громади (архів, гроші й т.д.). У 1940 р. відбулися загальні збори: 14 січня – у Берліні, де членами головної управи на поточний рік було обрано підполковника Т.Омельченка (голова), Б.Кравцева, В.Янева, М.Дорожинського, М.Мелешка²⁴, а 26 квітня – у Празі, де затвердили нову управу у складі Д.Оснача (голова), В.Забавського (перший заступник), Ю.Дзюбенка (другий заступник), М.Вайди (секретар), М.Якубовського (скарбник), І.Жарського й В.Кунди (вільні члени). До ревізійної комісії празької філії ввійшли І.Островершенко (голова), Л.Білецький, Г.Калюжний, а до складу товариського суду – Р.Лісовський (голова), Т.Яворський та У.Самчук. Склад цих органів щороку змінювався відповідно до рішення загальних зборів членів об'єднання й празької філії.

Будучи націоналістичною організацією мельниківського спрямування, УНО в березні 1941 р. звернулося до своїх членів із закликом протидіяти розколу націоналістичного руху та визнати авторитет єдиного проводу на чолі з полковником А.Мельником. Однак сама «розкольніцька сила» окреслювалася досить обтічно: «Придобрюючися до робітників різними своїми газетками та лютючками, новітні марксистки під націоналістичним плащиком намагаються розірвати українське національне тіло на робітництво й інтелігенцію, або кинути нас у міжособну класову боротьбу. Ця незгода й боротьба розбила б зорганізовану та дисципліновану українську національну єдність й зруйнувала б авторитет нашого проводу, аби нас так знесли й кинути під ще тяжче вороже ярмо»²⁵.

Невдовзі, у травні 1941 р., закликаючи до дисципліни та єдності, Т.Омельченко чітко визначив середовище «розкольніків» і застеріг від небезпеки перенесення конфліктів із політичної, персональної сфери у громадське життя: «Називаємо їх так, як називають вони себе самі, а саме: бандерівцями, бо на чолі їх стоїть Степан Бандера. Як виходить з відомостей, доступних ширшому загалові, бандерівці виступили проти голови проводу Організації українських націоналістів (ОУН), полк. Андрія Мельника та його оточення. З виступів бандерівців відомо, що вістря їх боротьби є спрямоване зокрема проти пп. [Омеляна] Сеника та Ярослава Барановського, роблячи їм тяжкі закиди. Тому, що справи Організації українських націоналістів є для головної управи УНО недоступні, ми можемо висловити своє повне переконання, що коли б ці закиди проти пп. [Омеляна] Сеника та Ярослава Барановського були правдиві, то плк. Андрій Мельник без надуми й безпощадно розправився з обома згаданими. Головній управі УНО важко вплинути на те, щоби не було в рядах українських націоналістів дуже шкідливого для загальної української справи розбиття. Інакше приложили б ми дуже радо всі свої зусилля для його найшвидшого усунення, як цього вимагають рішучо українські національні інтереси. Тим часом можемо тільки ствердити, що бандерівці кинули розбиття в український націоналістичний фронт, ослабляючи його ізнутри на радість ворогам, що досі безуспішно боролися з незломним його наступом. У цей спосіб вони пожертвували святою українською справою, за яку пролилися ріки української крові й полягли сотні тисяч дітей України. Ідучи

²⁴ Там само. – Арк.13.

²⁵ Там само. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.5.

послідовно до розбиття українського націоналістичного руху й щоб збільшити число своїх прихильників, бандерівці перекинули це злочинне розбиття в українське національно-громадське життя взагалі. Так воно діялось на українських землях в Генеральній губернії [лютий 1940 р.], де старалися вони перенести свої руйнівні заміри в тамтешнє організоване громадське життя, так само й у Німеччині, де стараються поширити ці ж самі згубні для українців речі на терені Українського національного об'єднання. Це тоді, коли для перенесення своєї руйнуючої чинності на терен УНО бандерівці не мають ніяких підстав, бо Українське національне об'єднання – це націоналістична громадська організація й безпосередньо не має нічого спільного з політичною організацією, якою є Організація українських націоналістів. Коли ми шануємо авторитет полк. Андрія Мельника, то виконуємо цим вимогу українських націоналістичних засад – шанувати високо авторитет проводу взагалі»²⁶.

Консолідувавшись із мельниківцями, УНО навзаєм отримало підтримку. Так, друкований орган ОУН часопис «Сурма» відвів на своїх шпальтах значне місце для оцінки діяльності об'єднання, намагаючись утвердити його беззаперечний авторитет серед членів Організації українських націоналістів мельниківського спрямування, наголошуючи на прямому зв'язку між зростанням його громадської ролі та наверненням до націоналістичної ідеї. Подаючи історію УНО в контексті життя й розвитку української еміграції у Німеччині автори «Сурми» пропагували думку, що засноване на ґрунті української соціал-демократії з ініціативи наддніпрянців і позбавлене виразного ідеологічно-світоглядного обличчя воно ризикувало поповнити список «паперових організацій, яких так багато наплодилось в умовинах еміграційного безділля»²⁷. Натомість, «стачуючи рішучо й твердо на становищі українського націоналізму (поворот стався в 1937 р. з приходом Т.Омельченка та ухваленням нового статуту, де зазначалася належність УНО до націоналістичного руху – Л.Г.), Українське національне об'єднання дістає приділ роботи – обслуговувати один відтинок націоналістичного фронту: ділянку національної громадської праці на теренах Німеччини»²⁸.

У згадуваних вище зверненнях управа УНО наполягала на шкідливості бандерівського листка «Український робітник», вважаючи, що його автори й видавці розколюють еміграційну громадськість за «класовим критерієм»: «Приглянувшись ближче до «Українського робітника», побачимо, що все це, що в ньому пишеться, це чисто марксистичні фрази, підбавлені націоналізмом»²⁹. Об'єднання прагнуло нейтралізувати вплив радикального крила ОУН на українських робітників Німеччини й Протекторату Богемії і Моравії, утвердити авторитет мельниківського проводу, у тому числі за допомогою видавничих ініціатив.

Стационарний видавничий підрозділ при УНО спочатку планували розмістити в Берліні, під безпосереднім наглядом головної управи, але з огляду на тамтешні труднощі з папером та брак відповідних творчих сил вибір у кінцевому підсумку припав на Прагу, де Культурно-наукове видавництво

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.2 зв.

²⁷ За яку організацію? // Сурма: орган Організації українських націоналістів. – 1942. – Ч.8 (5 грудня). – С.7.

²⁸ Націоналістичне УНО // Там само. – С.8.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.3.

УНО, що розпочало свою роботу з вересня 1941 р., могло спиратися на добре організовану на той час діяльність фахових комісій, кваліфікацію вчених, педагогів та інших спеціалістів-емігрантів. Проте, у видавничих питаннях, зокрема, пов'язаних із цензурою та фінансами, берлінській управі й надалі відводилася значна роль.

Створення Культурно-наукового видавництва УНО спричинило кардинальну організаційну перебудову філії в Протектораті Богемії і Моравії й підпорядкування йому надзвичайно важливої ділянки роботи – фахових комісій. Попри зусилля, що їх докладали керівники структури (передусім М.Галаган) для налагодження при УНО у Празі видавничої діяльності, остання не набула значних розмірів, а втім свій слід в історії легального видавничого руху під час Другої світової війни Культурно-наукове видавництво УНО все ж залишило. Його невеликий доробок становили друковані твори: «Золоте слово» (уривки з літописів, гетьманських універсалів за редакцією О.Ольжича); упорядковане В.Січинським друге видання його ж книжки «Чужинці про Україну»; фаховий збірник «Сільське господарство України», в якому взяли участь автори з різних регіонів; виконані на циклостиллі відбитки статей В.Доманицького, А.Чернявського, М.Скидана, М.Зайцева, М.Храпка, Б.Мартоса, К.Мацієвича, Л.Фролова; періодичне видання «Технічно-господарський вісник» тощо³⁰.

Аналогічні процеси відбувалися у Генеральній губернії, де громадське життя українців теж зазнало централізації й було підпорядковане Українському центральному комітету, який опікувався всіма аспектами діяльності громади, репрезентуючи перед цивільною адміністрацією її економічні, допомогові, культурно-освітні, а також видавничі інтереси. Ще до свого остаточного оформлення (1 березня 1942 р.) УЦК за участю політичних, громадських і культурних діячів налагодив діяльність Українського видавництва у Кракові. Після початку німецько-радянської війни та з поширенням своїх повноважень на територію дистрикту Галичина комітет перетворився на представництво всіх українців Генеральної губернії, працюючи на основі двох головних відділів – у Кракові й Львові, а для залагодження своїх справ на терені Третього Райху мав представництво в Берліні.

Офіційний орган УЦК констатував: «Це уодноставлення та координація нашого зорганізованого життя в Генеральному губернаторстві наступило

³⁰ Під час Другої світової війни, крім УНО та Української громади, на терені Центрально-Східної Європи працювало ще декілька офіційних структур, які займалися справами українських емігрантів, у тому числі Німецький трудовий фронт, Імперський земельний стан (опікувалися, відповідно, справами промислових та сільськогосподарських робітників), Українська установа довір'я (УУД; див. прим.13). Тут також працював представник краківського Українського центрального комітету А.Фіголь, який відповідав за видачу посвідчень («виказок») на підтвердження української національності робітників із Генеральної губернії. Кожен українець на території Третього Райху, Протекторату Богемії і Моравії, Мемеля, Данцига й приєднаних під час війни з СРСР «східних областей», що не мав німецького громадянства, повинен був зареєструватися в УУД. А.Фіголь клопотався про створення «одноцілого вияву організованості в Райху», але, насправді, повноваження щодо практичної допомогової діяльності були поділені між окремими організаціями. На створення в Німеччині єдиної центральної установи для всіх категорій українських емігрантів (на зразок УЦК у Генеральній губернії), як того прагнули провідні українські діячі, німецькі власті згоди так і не дали.

згідно з волею німецької влади та за вимогами доцільності й успішності нашої суспільно-національної праці»³¹. Насправді ж «уодностайнення» означало рішуче й швидке згортання націонал-соціалістами передвоєнного розмаїття українського громадського та культурного життя, узаконення діяльності обмеженої кількості підконтрольних організацій, очолених політично лояльними особами, а також ліквідацію несанкціонованих видавничих осередків. У таких умовах створення відповідної бази на території Генеральної губернії, розбудову симетричного, другого, відділу у Львові треба вважати великим здобутком української громадськості. Успіх справи забезпечили наполегливі зусилля керівників УЦК – В.Кубійовича та К.Паньківського, першого директора видавництва Є.Пеленського й наступного – І.Зілинського.

Зв'язок із УЦК для Українського видавництва у Кракові був основоположним чинником роботи протягом усього періоду існування. Цей осередок перебував під організаційним захистом Українського центрального комітету, що дозволяло розраховувати на стабільність у діяльності. Такою сприятливою ситуацією скористалися ще кілька установ: Богословське наукове товариство, яке після дворічної перерви спробувало відновити тримісячник «Богословія», Холмсько-Підляська консисторія, товариства «Студіон» та «Сільський господар», що підготувало десятки книжок, Об'єднання праці українських студентів, котре випускало місячник «Студентський прапор», а також краківська приватна видавнича спілка Є.Пеленського «Бистриця», де виходили переважно художні й літературознавчі видання.

Водночас УЦК мав потребу в пропаганді своєї діяльності через пресу. Відрізок часу від моменту його заснування (червень 1940 р.) до вибуху німецько-радянської війни був періодом інтенсивної розбудови опікуваних комітетом установ та закладів на землях Холмщини, Підляшшя, Посяння й Лемківщини, де постала густа мережа українських освітніх товариств, допомогівих комітетів, кооперативів, шкіл, освітніх курсів тощо. Щоденну («Краківські вісті») та щотижневу («Краківські вісті», «Холмська земля») періодику УЦК використовував для утвердження свого впливу, зміцнення зв'язку з українською громадськістю, стимулювання роботи низових осередків на засадах підпорядкування краківському центру. Відповідно преса, як й інші прояви громадсько-політичного життя, опинилася у сфері пильної опіки комітету. УЦК ініціював також випуск інструктивних матеріалів для роз'яснення засад своєї діяльності на приєднаних від СРСР (1 серпня 1941 р.) територіях Східної Галичини. Це були брошури, надруковані протягом 1942 р. з ініціативи відділів господарського, молодіжного, шкільних справ, культурної праці та ін. Для поживлення літературного й видавничого процесу Українське видавництво у Кракові та УЦК оголошували конкурси, стимулюючи появу нових творів і надаючи їх авторам матеріальну підтримку. Український центральний комітет та видавництво обрали тактику допомоги наявним і потенційним літераторам, спрямовану на захист національних інтелектуальних сил.

Таким чином, українська легальна видавнича діяльність у Центрально-Східній Європі під час Другої світової війни, існуючи в умовах стримування

³¹ Вісник Українського центрального комітету. – 1942. – Ч.3 (1 березня). – С.1.

функціонування громадських та культурно-освітніх установ, контролю над усіма проявами духовного життя – у мистецтві, науці, культурі, усе ж отримувала відчутну допомогу головних національних громадських організацій.

УНО, що орієнтувалося на ОУН(м), та Українська громада, котра репрезентувала політичні інтереси гетьмана П. Скоропадського, підтримували видавничі ініціативи, спрямовані на забезпечення потреб головних груп українських мешканців Третього Райху. Намагаючись охопити друкованою продукцією всі категорії читачів (прибулих на початку війни робітників і селян, студентів, військовополонених бійців Червоної армії, примусово вивезених остарбайтерів, інтелігенцію, що емігрувала після Першої світової війни тощо), Українське національне об'єднання та УГ стимулювали створення в Берліні розгалуженого пресового масиву й випуск брошур виховного та пропагандистського змісту.

З ініціативи УНО для друку просвітницької й фахової літератури у Празі було створене культурно-наукове видавництво, виникненню якого передувала ліквідація на вимогу влади відділів Української громади у колишній Чехословаччині і заснування натомість єдиної для Протекторату Богемії і Моравії української еміграційної структури, що існувала на правах філії Українського національного об'єднання в Німеччині. Культурно-наукове видавництво УНО почало працювати на цій організаційній основі з вересня 1941 р. за участю українських науковців, педагогів, фахівців-емігрантів та за матеріальної підтримки берлінської головної управи об'єднання.

Краківський Український центральний комітет та львівський УКК³² зініціювали заснування Українського видавництва у Кракові, котре стало найбільшим національним легальним видавничим осередком періоду Другої світової війни й водночас організаційною та матеріальною опорою для інших аналогічних установ Генеральної губернії – Богословського наукового товариства, Холмсько-Підляської консисторії, товариств «Студіон» та «Сільський господар», Об'єднання праці українських студентів і краківської приватної видавничої спілки «Бистриця».

Дозволені властями Третього Райху громадські організації в Берліні, Празі, Кракові й Львові (УНО, Українська громада, УЦК) були важливими чинниками легальної видавничої діяльності та великою мірою забезпечили диференційовані потреби у друкованому слові різних соціальних і політичних груп українців Німеччини та окупованих нею країн Центрально-Східної Європи.

³² Із перетворенням Галичини на дистрикт місцевий Український крайовий комітет було розпущено. Замість нього у Львові виник відповідний відділ УЦК.

In my article I analyze the structure of Ukrainian social life in the main centers in Nazi Germany and occupied territories (Berlin, Prague, Cracow, L'viv) and study political role of civic organizations in the legal publishing process during World War II.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.ВЕРМЕНИЧ*

СИСТЕМОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛОКАЛІСТИКИ: ПОШУК ПАРАДИГМАЛЬНИХ ОРІЄНТИРІВ

У статті здійснено спробу осмислення активізації наукового інтересу до локальної історії та явищ регіоналізму у сучасній соціоантропології. Пропонується концептуальна модель переходу від традиційних до інноваційних підходів наукового пошуку, обґрунтовується системоутворюючий потенціал історичної локалістики як наукового напрямку та дослідницького об'єкта.

Початок ХХІ ст. ознаменувався повсюдним посиленням інтересу до формування інтелектуальних інформаційних наукових систем («*knowledge based systems*»). Цей інтерес спричинив бурхливий розвиток т.зв. когнітивних наук – міждисциплінарних галузей наукового знання, сфокусованих на дослідженні процесів пізнання. Із позицій інформаційного підходу розвиток цих наук чимось нагадує еволюцію біологічних систем. Як зазначає В.Онопрієнко, «наукові концепції характеризуються певною системною організацією, вони з'являються, “живуть”, зникають, поступаючись місцем більш досконалим. [...] Час існування будь-якої інформаційно перенасиченої системи обмежений. Після завершення якогось терміна починається процес оптимізації, відбувається “відкидання” актуальної інформації, переведення її у незв'язаний стан, тобто у фонд потенційної інформації»¹. І пошук системи, тепер уже нової, починається з початку.

Історична наука має справу з реаліями, які постають, живуть, зникають, тобто реалізують себе у часових параметрах. За Ю.Вільчинським, «Час торує дорогу в Просторі, а Простір невблаганно пожирає Час, перетворюючи його на Вічність»². Категорії часу швидкоплинні й уже тому важко піддаються систематизації. Із простором простіше – він більш сталий. Але тут історичність стикається з феноменом неосязності та нескінченності.

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, керівник сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики.

¹ Онопрієнко В. Науковедение: поиск системных идей. – К., 2008. – С.58–59.

² Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. – К., 2009. – С.327.

Швидкоплинність часу й неосяжність простору – основні чинники, які зазвичай стають на заваді оформленню наукової системології як метадисциплінарного історичного знання. Навіть самі терміни *системологія*, *систематика*, які широко використовуються у природничих, зокрема географічних, науках досить важко пробивають собі шлях у сферу історичного пізнання. Значною мірою це пояснюється складнощами формалізації величезної сукупності явищ, які відносяться до різних історичних епох і цивілізацій. На це, зокрема, звертав увагу німецький теоретик історичної науки Р.Козеллек: «Економіка, політологія, соціологія, філологія, лінгвістика – усім цим наукам можна дати визначення, відштовхуючись од відповідної предметної сфери. Натомість створення історичної систематики, в основу якої було б покладено реальний об'єкт дослідження або ж теорія, орієнтована на цей об'єкт, є значно важчими завданнями. На практиці об'єктом історії є або все, або ніщо, бо майже все можна оголосити предметом історичної науки... При співвіднесенні з об'єктом історія стає історичною категорією, без нього вона залишається лише метаісторичною величиною»³.

Статтю, з якої взято наведену цитату, Р.Козеллек назвав «Про необхідність теорії історичної науки». Цю необхідність він виводив із потреби чіткого визначення місця історії як науки в колі деісторизованих дисциплін і відновлення «обірваної» об'єднавчої нитки історичного світогляду. Хоч історія постійно підживлюється метафорикою, доводить він, лише теорія здатна піднести роботу історика в ранг історичного дослідження. Коефіцієнт змін і прискорень формує нові семантичні поля, що вимагає особливої уваги до системи понять.

Істотні зрушення у системі історичного пізнання, які ми спостерігаємо останнім часом, тісно пов'язані з реаліями глобалізації. Стимульовані нею «повороти» й «виклики» поставили у зовсім новий контекст проблему співвідношення глобального й локального, а отже, і діалектику співвідношення між глобалістикою та локалістикою у системі територіалізованого історичного знання. Сьогодні локальне – це зовсім не те ілюстративне й несуттєве, що мало в канонах марксистського світосприйняття підкріплювати й оживляти макроісторичні схеми. Умонтоване у процес глобально-локальної динаміки (термін Б.Мазліша)⁴, воно виступає нарівні з глобальним як системотворчий чинник. Саме з переосмисленням локальності пов'язана актуалізація проблем простору, кордонів, розмаїття культурних світів. А популярним у тезаурусі соціогуманітаристики поняттям глокалізація нині позначають той новий феномен глобальної локальності, який прокладає шлях децентралізованому світу, формує мережу взаємопроникних і взаємовідтворюваних культурних зв'язків.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура і функції загальної історії, базованої, за П.Новиком та Дж.Бентлі, на «поклонінні державі» й легітимації відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації як частини дихотомії «цивілізаційне – варварське» надто довго осмислювалося як синонім раціональності та прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історієписання. Упродовж

³ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.329–330.

⁴ Див.: Мазліш Б. Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. – 2006. – №5. – С.23–31.

XX ст. цей фундамент поступово розвивався під впливом постколоніалістської і постмодерністської критики, унаслідок чого історичний процес постав як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта було закріплено за обома сторонами; загальна історія, відтак, постала як сума багатьох глобальних історій, написаних із різних поглядів. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд із регіональними моделями історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального)⁵.

Із погляду доступності й наочності можна було б запропонувати у ключі дихотомії «глобальне – локальне» розрізнення історичної глобалістики й історичної локалістики як двох базових опор диференціації історичного знання (за принципом «інтегративне – просторово-індивідуалізоване»). Але складність полягає у тому, що в історичній системології вже утвердилося дещо вужче трактування глобальної історії як історії становлення єдиного глобального світу, концептуалізованого на основі світ-системного й частково цивілізаційного підходів. Відокремлюється від неї й нова глобальна історія, зосереджена на останньому, сучасному етапі глобалізації.

І все ж уявляється продуктивним саме антитезу «глобальність – локальність» покласти в основу типологій просторових підходів в історичному пізнанні. На наш погляд, термін *історична локалістика* цілком придатний для виокремлення наукового напрямку чи субдисципліни, зосереджених на дослідженні всього того, що відбувається на мезо- й мікрорівнях у структурах територіальності (територіально локалізованої історії). Локальний рівень при цьому мислиться як нижчий за національний, але такий, що включає у себе регіональність у внутрідержавному вимірі.

Предметне поле концептуалізованої в такий спосіб історичної локалістики охоплює локальні об'єкти найрізноманітніших масштабів – від окремої людини у соціокультурному контексті до регіону, причому локальність має, крім просторового, і часовий аспект. Обмеженість локалу певними кордонами – суттєва, хоч і не обов'язкова ознака локальності. Із погляду феноменології держава та її локальна частина співвідносяться як частина й ціле; онтологічно держава й регіон розглядаються, як правило, у ключі розмежування інтегруючого та просторово-індивідуалізуючих начал.

У вітчизняній практиці історієписання поняття *історична локалістика* поки що відсутнє; що ж до поняття *локальна історія*, то воно застосовується як синонім місцевої. Розмитість цього останнього виключає можливість концептуалізації й систематизації наукового знання поза тими, надто вузькими, межами, які задані рамками історичного краєзнавства. Здається, що введення в науковий дискурс понять *локально-історичне знання*, *історична локалістика* дасть змогу поставити на науковий ґрунт дискусію щодо співвідношення національного історичного нарративу і локальних

⁵ Global History: Interactions between Universal and Local. – Basingstoke, 2006. Див. також: *Іонов І.Н.* Политические отношения, интеллектуальные сети и логико-лингвистические основания цивилизационного знания // *Общественные науки и современность*. – 2010. – №6. – С.134–146.

історіографічних традицій, чіткіше відобразити роль і місце територіальної організації людських спільнот у системі історичного наукового пізнання й запропонувати шляхи уникнення різнобою у застосуванні термінів *місцева історія, локальна історія, нова локальна історія, мікроісторія, регіональна історія, історичне краєзнавство* та ряду інших.

Що ж до регіонів, різних за генетичними ознаками й функціональним призначенням, то залежно від епістемно-дискурсивних завдань того чи іншого дослідження вони можуть розглядатися й у системі загальної (глобальної) історії, і в контексті локалістики. Предметне поле регіоналістики найкраще вписується у мезорівневу структурну систему. Оскільки у дослідженнях сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ йдеться переважно про регіони у внутрідержавному розумінні, вважаю доцільним розглядати регіоналістику і як верхній рівень локалістики, і як підсистему країнознавства, органічно включеного в контекст загальної історії.

***

Для створення історичної систематики потрібен чітко визначений об'єкт. У нашому випадку, стосовно історичної локалістики, ним є територія – обмежений умовними кордонами простір. А якщо мати на увазі предметне поле локальної історії – то це те, що прийнято характеризувати як *місце, локал*. Відповідна категорія («localization», «locational approach») поряд із поняттями *місцезорозташування, місцезорозвиток* вважається базовою у локальній (місцевій) історії. Найчастіше нею позначається не територія, а місцеве співтовариство – «сукупність людей, які здійснюють певну історичну діяльність». За С.Гомаюновим, характеризувати як місцеве можна не кожне локальне співтовариство, а лише те, яке укорінене у просторі, часі, духовній сфері, являючи собою хронотопонімічну систему, постійно відновлювану завдяки тривкості місцевих традицій⁶.

Концептуалізація історичної локалістики відбувається на основі переосмислення понять локус, локалізм, партикуляризм, периферійність тощо, поєднання макро- й мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу представити не усереднено-типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину суспільних відносин на рівні певного «місця» в більш або менш широкому часовому діапазоні.

Локальні параметри сегментованого простору (просторова мозаїчність) і їх придатність до ієрархізації створюють можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять *регіональна історія, регіонально-історичні дослідження, регіональна історіографія*. Хоч принцип

⁶ Гомаюнов С.А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. – 1996. – №9. – С.160–162.

саме такої територіально-структурної кваліфікації доволі умовний (регіональні кордони – величина надто рухома й у просторі, і в часі), однак він фактично є єдиним, здатним забезпечити ретроспективне членування простору за певними більш-менш сталими ознаками. А це означає, що тезаурус історичної локалістики піддається впорядкуванню на основі певної системи.

Основоположником історичної системології по праву вважають російського мислителя XIX ст. М.Данилевського. Під «системою науки» він розумів як її внутрішню структуру, так і принципи, покладені в її основу. Поділ історії на давню, середню й нову уявлявся йому вторинним і не вичерпним; значно важливішим для нього було виділення й розмежування культурно-історичних типів (цивілізацій). Кожен культурно-історичний тип, проходячи через певні стадії свого розвитку, виробляє уявлення про самого себе та свій політичний ідеал. Коли внутрішні можливості саморозвитку в ньому вичерпуються, створена певним народом держава розпадається⁷. Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського, запропонована у 1869 р., справила великий вплив на формування основ історичної системології (систематики) у працях О.Шпенглера, А.Тойнбі, М.Вебера та інших мислителів.

Якщо розуміти, услід за О.Шпенглером, систематику як науку, що відкриває і приводить у певну систему закони людської життєдіяльності та природно-наслідкові зв'язки, то її «історичний канон» має вибудовуватися на ґрунті освоєння якомога ширших типологій найрізноманітніших зв'язків локальних спільнот і методик розчленування освоєного людиною простору з тим, щоби «дійти до глибин». Завдання хоч і складне, але загалом досяжне. Свідченням наближення до його розв'язання є поява оновлених різновидів методології історії, у світлі яких розвиток людства постає як ієрархізована багаторівнева мережа різних за ступенем узагальнення систем історичного знання, де кожна система вищого ступеня слугує методологічним орієнтиром для систем нижчого рівня. Наукова результативність таких систем величезною мірою залежить від того, наскільки вдало обирається одиниця аналізу – цей вибір має забезпечити як фіксацію цілісних характеристик об'єкта, так і можливості для осмислення його внутрішньої структури й тенденцій розвитку.

Поняття «система» ввібрало у себе найважливіші «рубрикації думки», запропоновані науковою методологією й епістемологією. Системна методологія наукового пізнання, витоки якої пов'язують із концепцією загальної системи («*general system*») Л. фон Берталанфі, базується на виявленні підвалів, що породжують властивості складних об'єктів, і закономірностей їх репрезентації.

У баченні Л. фон Берталанфі «система є комплекс елементів, які перебувають у взаємодії»⁸. Конкретизуючи це доволі загальне визначення, Л.Гумільов зауважував: реально існуючим і діючим фактором системи є не предмети і не факти, а зв'язки, «хоч вони не мають ані маси, ані заряду,

⁷ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва, 1991. – С.76–88, 222.

⁸ Берталанфи Л. Общая теория систем – критический обзор // Исследования по общей теории систем / Под ред. В.Н.Садовского, Э.Г.Юдина. – Москва, 1969. – С.29.

ані температури». Будь-яка система не статична, а перебуває або у стані динамічної рівноваги, або в русі від якогось зовнішнього імпульсу. Система складається з ланок, блоків, підсистем, кожна з яких є одиницею нижчого порядку. Саме це створює той ієрархічний принцип, який дає змогу вести дослідження на заданому рівні.

Як і біологічні, соціальні й когнітивні системи включають у себе не тільки людей, але й елементи ландшафту, культурні традиції, зв'язки з сусідами. У такій системі первісний заряд енергії поволі витрачається, що збільшує ентропію. Система повинна постійно відновлювати втрачену енергію у процесі обміну з довкіллям, і цей обмін регулюється управляючими системами або традицією, які використовують успадковані й відновлювані запаси інформації⁹. Система постає при цьому як форма представлення знання і як інтегральна категорія, що визначає когнітивні схеми мислення. Як зауважувала Є.Агошкова, «в епістемологічному плані система як форма знання належить до фундаментальних пізнавальних процедур – процедур обґрунтування»¹⁰.

З урахуванням багатосторонності, багаторівневості та полісемантичності сучасного наукового пізнання філософія науки пропонує його класифікацію за ознаками масштабності, предметної спрямованості, реконструктивності, інструментальності, метатеоретичності, метааксіологічності, контекстуальності. За умови великомасштабного бачення конкретна наукова дисципліна постає у вигляді конгломерату як мирно співіснуючих, так і конкуруючих одна з одною дослідницьких програм (шкіл, напрямків, концепцій, підходів, проблемних полів) і відповідних систем знання. Реальна потреба в теоріях з'являється тільки на просунутих етапах пізнання, коли вже накопичено достатню кількість достовірної інформації про об'єкт дослідження в рамках «чорнової», «нетеоретичної» роботи. Лише на цій основі стає можливим своєрідне концептуальне «огранювання» об'єкта, що відокремлює істотне від несуттєвого, універсальне від одиничного, об'єктивне від суб'єктивного. Набуття певним напрямом досліджень статусу наукової дисципліни відбувається лише тоді, коли він дістає змогу аналізувати свій предмет за допомогою його точно визначених реконструкцій¹¹.

Поняття *наука* й *дисципліна* часто ототожнюють, хоча тенденцією останнього часу є доведення пріоритету дисциплінарної організації по відношенню до теоретичного, у тому числі наукового, знання. Теоретичне знання, за І.Касавіним, існує в особливій організаційній формі дисциплінарності, яка забезпечує його акумуляцію, трансляцію й модифікацію. Дисципліна – необхідна форма соціального буття науки як сфери професійного виробництва, розподілу і споживання знання у наш час¹².

⁹ Гумил'єв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд. – Ленинград, 1989. – С.100–101.

¹⁰ Агошкова Е.Б. Категория «система» в современном мышлении // Вопросы философии. – 2009. – №4. – С.57–71.

¹¹ Кузнецов В. Українська аналітика науки: логіка наукового аналізу // Філософська думка. – 2008. – №2. – С.15–50.

¹² Касавин И.Т. Междисциплинарное исследование: к понятию и типологии // Вопросы философии. – 2010. – №4. – С.63–64.

Особливу складність для наукової системології створює наявність мульти- (чи полі-)дисциплінарних систем знання і розмитість міждисциплінарних кордонів. Прирощення наукового знання відбувається, як правило, на міждисциплінарних стижах. Саме поняття міждисциплінарності у ході бурхливої диференціації наукових дисциплін розчленовується й трансформується – у рамках неklasичного типу раціональності розрізняють *мультидисциплінарність* (доповнення однієї дисципліни іншою), власне *міждисциплінарність* (взаємодія дисциплін), *трандисциплінарність* (побудову інтегральних структур)¹³. Комбінація всіх цих підходів стає необхідною там, де предметне поле дослідження перебуває на перетині природничого й соціогуманітарного знання, приміром, у сфері регіоналістики. Прийоми дисциплінарності й міждисциплінарності, як і відповідні методи досліджень, постають при цьому як різновиди типів комунікацій у науковій діяльності.

Зміною статусу сучасного наукового знання, яке перетворилося у своєрідну форму виробництва, зумовлена поява поряд із класичними і неklasичними методологічними підходами парадигм постнеklasичної науки. Саме поняття постнеklasичної науки було запропоноване у 1989 р. російським філософом В.Стьопіним, який розробив оригінальну концепцію структури й генези наукового знання на базі кореляції освоюваних сучасною наукою системних об'єктів зі змінами параметрів наукової раціональності. На місці простих (малих) систем, що піддавалися монодисциплінарному вивченню, постали проблеми дослідження складних (великих), здатних до саморегулювання й саморозвитку систем, що потребують для свого розв'язання ресурсів міждисциплінарних та трандисциплінарних підходів, неklasичних і постнеklasичних методологій¹⁴.

Основне коло пошуків у сфері постнеklasики включає проблеми змінюваності форм суб'єкт-об'єктної єдності, багатоманітності й цілісності, тотальності й частковостей. Зрозуміло, що у це коло потрапляють і проблеми співвідношення глобального й локального, лінійних і нелінійних підходів до відтворення історичного процесу. Системний підхід до висвітлення проблеми «глобальне – локальне» неможливий, зокрема, без аналізу доцільності застосування синергетичних підходів у глобалістиці й локалістиці.

Стосовно місцевої історії поняттям *система* охоплюється насамперед узагальнена схема ієрархій і взаємозалежностей, яка дає змогу структурувати просторові явища «згори донизу» – аж до найменших поселень. За Ф. Броделем, простір охоплює всі реальності історії, які мають територіальну протяжність; отже всі держави, суспільства, культури піддаються концептуалізації у просторовій парадигмі. Локалізм у даному разі виступає як запора відходу від схематизму, яким часто грішать макроісторичні версії минулого й національні історичні канони. Він же відкриває найкращі

¹³ Piaget J. The epistemology of interdisciplinary relationships // Interdisciplinarity. Problems of Teaching and Research in Universities. – Paris, 1972. – P.139.

¹⁴ Постнеklasика: Філософія, наука, культура / Отв. ред. Л.П.Киященко, В.С.Степин. – Санкт-Петербург, 2009. – С.7.

можливості для заглиблення в масиви інформації, які слабо освоювалися раніше внаслідок порівняно невеликого масштабу дослідницького поля, сфокусованого навколо частковостей.

Інтерес до локалізму й локальності у сучасній історіографії підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що суть тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само, як і без перенесення акцентів із закономірностей на частковості й випадковості. Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового у найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує в дослідженні як фон, усе ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям в обмеженому територіальними рамками середовищі.

Як вважає Т.Попова, оскільки тотальність у реальній практиці аналізу історичного минулого може бути досягнута лише в рамках гранично обмеженого об'єкта (місто, село, монастир тощо), саме локально-історичні дослідження, і лише вони, створюють можливість «реалізації ідеалу тотальної історії, тобто всебічного, *тотального* вивчення якогось *локального* об'єкта. Антропологічна спрямованість локальної історії полягає в тому, що лише «на п'ятачку» локальної історії дослідник має змогу побачити обличчя звичайних людей, які «творять» історію, і зафіксувати ті умови, в яких вони це роблять»¹⁵. Локальне при цьому постає не як ілюстрація загального, а як його необхідний компонент і навіть головна домінанта.

У процесі наукових пошуків, пов'язаних із новим осмисленням місця локальності у житті сучасної людини, уточнюється саме поняття контексту, основоположне в історичному аналізі. Якщо в макросоціальних дослідженнях контекст існує здебільшого як щось зовнішнє по відношенню до еволюції досліджуваного об'єкта, то мікроаналіз передбачає зведення до купи багатьох множин контекстів і вибудову їх ієрархії, унаслідок чого дослідник отримує не зменшену копію, а новий його образ.

Італійський соціолог А.Мартінееллі констатує: «Час і простір відійшли один від одного: соціальні відносини більше не залежать жорстко від фізичної присутності акторів в одному місці в один час... Інакше кажучи, глобальна взаємозалежність передбачає нове відчуття часу і простору. Час використовується для зменшення обмежень простору й навпаки. Час скорочується, простір стискається». При цьому значення локального не зменшується: глобальні тренди в культурі співіснують із локальними культурами та з різновидами гібридних культур. А відчуття вселюдської ідентичності

¹⁵ Попова Т. Историографический процесс в региональном измерении: подходы и понятия // Историко-географичні дослідження в Україні. – Вип. 7. – К., 2004. – С.302–303.

поки що поступається національним, територіальним, етнічним, релігійним та іншим ідентичностям окремих країн¹⁶.

Що ж до нового розуміння локальності й локалізації, то найчастіше воно стосується процесу, у рамках якого певні системи самообмежуються у просторі. Локалізація також розглядається як запорука впорядкування відносин усередині систем різного рангу. Оскільки локальне в його сучасному баченні виступає не як антипод, а як елемент глобального, рамки локалізації навряд чи доцільно обмежувати констатацією наявності певних, бодай умовних, кордонів між частинами системи. Значно продуктивнішим є підхід, коли локальне вмонтовується в те, що називають глобально-локальною динамікою або процесом глокалізації. Усе, що визначають глобальною культурою, на думку Т.Заславської та В.Ядова, «залишається гранично глокальним, причому ядра національних культур виявляють незрівнянно більшу стійкість до нав'язуваних ззовні стереотипів, ніж їх периферія»¹⁷.

Парадокси глобалізації й локалізації вже близько десяти років перебувають в епіцентрі теоретичних дискусій. Людство поступово починає усвідомлювати свою включеність у світовий мегаполітичний процес, зникає до транснаціоналізації політики. Об'єктивний процес інтернаціоналізації технологій і культур докорінно змінює уявлення про глобальний і локальний простір; простір місць, за М.Кастельсом, поступається простору потоків¹⁸. Глобалізація доходить до глибини всіх соціальних структур, різко знижуючи значення вертикальних ієрархій і водночас збільшуючи потенціал горизонтальних взаємовпливів. Зменшення ролі національно-державного фактора супроводиться зростанням ролі локалітетів і регіоналізму.

Активізація інтересу до локальної історії та явищ регіоналізму відбувається в усьому світі в міру того, як глобалізаційні процеси ставлять під удар специфічність розвитку окремих країн і їх частин. Ослаблення внутрішніх суспільних структур сучасних держав знаходить свій прояв у руйнуванні старих і пошуках нових джерел ідентифікації. Зворотним боком інтересу до проблем глобалістики є підвищена увага до місцевої специфіки. Нове дихання відкрилося в культурній антропології, яка пропонує цікаві людинознавчі підходи багатьом галузям знання. Межі між природничими й соціогуманітарними науками впевнено руйнує гуманітарна географія, яка фокусує увагу не стільки на аналізі просторових конструктів, скільки на відповідних системах уявлень, ментальних особливостях та ідентифікаційних практиках.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до

¹⁶ Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу? // Социс. – 2009. – №1. – С.6–9.

¹⁷ Заславская Т.И., Ядов В.А. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений // Социологический журнал. – 2008. – №4. – С.9.

¹⁸ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Москва, 2002. – С.358.

високорозвинутих», тепер постають як утілення інакшості, з якою всім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Якщо підходити з такими мірками до аналізу історіографічних рефлексій щодо співвідношення глобального й локального, то поява нових парадигм і пояснювальних концептів уявлятиметься природною і необхідною. Адже, як констатує Н.Яковенко, «система, утворювана «людським матеріалом», реалізує себе лише через конкретні – завжди різні у часі й просторі – вчинки людей. Тож від вивчення їх поведінки, «знизу», і мусить починатися дослідження всієї системи: на рівні конкретного індивіда; на рівні мікрогрупи, до якої він належить; на рівні його соціального прошарку, стану й т.д.»¹⁹.

Перехід від традиційного історичного дослідження, ґрунтованого на «осмисленні закономірностей розвитку», до історієписання як процесу такої авторської репрезентації фактів, в якій є місце діям окремої людини й навіть «референційним ілюзіям», зламав старий стереотип «єдиноправильних» версій історичного процесу. Виявилося, що історичний дискурс не відбиває «все, як було», а лише пропонує певний набір підходів, мовних засобів, метафор, за допомогою яких кожен історик по-своєму організовує власне дослідницьке поле. А отже, прагнення до абсолютної істини в історіографічній практиці є утопічним, а всі конструкції «напрямів» і «підходів» – умовними. За М.Кукарцевою, точки зору на предмет визначають поле можливостей, методологію досліджень і обрії релевантності концепцій²⁰.

Попри значний діапазон розбіжностей у підходах у середовищі істориків існує розуміння наявності безлічі питань, без задовільного розв'язання яких історіографічний процес міг би хаотизуватися до такого стану, коли розмова про смисли і значення стає безпредметною. Ідеться насамперед про співвідношення макро- та мікроісторії, «подієвої» і «соціальної» історії, уточнення граней перетину історичної науки, історії історичної думки, інтелектуальної, культурної історії, про внутрідисциплінарні й міжгалузеві відносини у сфері гуманітарних наук. А також про «пошук імені» (метафора Т.Попової) тих дисциплін і субдисциплін, які виникають на міждисциплінарних стижах. Адже «рух наукового знання, як відомо, відбувається у руслі понять. Це – закономірний процес теоретизації будь-якої наукової галузі, показник її розвитку»²¹.

Очевидно, що на шляху впорядкування термінологічного арсеналу історичних наук сьогодні вже неможливо обійтися без диференціації предметних

¹⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. – К., 2005. – С.14.

²⁰ Кукарцева М.А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы // Вопросы философии. – 2006. – №4. – С.44–55.

²¹ Попова Т. Историографический процесс: к экспликации понятия // Специальные исторические дисциплины: вопросы теории и методики. – Ч.6 (7). – Ч.2. – К., 2001. – С.323.

полів і дисциплінарних повноважень галузей історичного знання, сфокусованих на дослідженні територій (топосів, локусів). Ідеться насамперед про розмежування локальної («старої» й «нової») історії, регіоналістики, історичного краєзнавства та інших суміжних наукових напрямів. Створений спільними зусиллями ставропольських і московських науковців науково-освітній центр «Нова локальна історія» активно пропагує ідею дисциплінарної ієрархії сучасного гуманітарного знання з позицій історико-культурної парадигми теорії історії. З урахуванням того, що історичний ландшафт не даний історичному, історик має його вибудувати сам, пропонується нетрадиційне бачення співвідношення регіоналістики/регіонології, краєзнавства/історичного краєзнавства, локальної історії/нової локальної історії, провінціальної/регіональної місцевої історії й історіографії. Аналогічними пошуками зайнятий створений у Рязанському державному педагогічному університеті центр історичного регіонознавства та краєзнавства²².

Не залишилася осторонь цих шукань і вітчизняна історична наука, про що свідчить, зокрема, діяльність сектору теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ. Трибуною для дискусій про співвідношення понять *місцева історія, локальна історія, регіональна історія, регіоналістика, краєзнавство, містознавство, історична урбаністика* і багатьох інших став щорічник «Регіональна історія України», навколо якого вдалося об'єднати зусилля не лише українських, але й зарубіжних науковців. Еволюція системи понять, що структурують предметне поле локальної історії, простежується у ряді монографічних праць, які побачили світ упродовж 2003–2011 рр.²³

Найбільш помітного прогресу досягнуто у концептуалізації *історичної регіоналістики* як субдисципліни, зосередженої на аналізі генезису й еволюції суспільних процесів на мезорівні, проміжному між національним і локальним. Сучасна регіоналістика являє собою сукупність дослідницьких парадигм і відповідних методів, орієнтованих на вивчення регіонів різних рівнів, закономірностей їх формування й функціонування з урахуванням історичних, демографічних, етнонаціональних, релігійних, екологічних, природно-ресурсних, політико-правових особливостей, специфіки територіальної організації, місця й ролі кожного з регіонів у загальноукраїнському та міжнародному поділі праці. Об'єктом дослідження в ній виступають різнопланові явища регіоналізму й регіоналізації, а предметом – специфічність регіонального розвитку у територіальному й управлінському вимірі. В основу ретроспективної регіоналізації кладуться природно-географічні (ландшафтоутворюючі), економічні, політичні, етнічні ознаки. Насамперед беруться до уваги відмінності у соціально-економічному й політичному

²² Маловичко С.И., Мохначева М.П. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Региональная история Украины. – К., 2007. – Вып. 1. – С. 29–46.

²³ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003; *І ж.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування: У 2 ч. – К., 2009; *І ж.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011; Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України: проблеми початкового датування: Наук.-довід. вид. – К., 2010.

розвитку, територіальній організації, правовій, політичній, соціонормативній культурі, мовні й конфесійні орієнтації.

Регіоналістика самим фактом свого існування створює можливість синтезу й екстраполяції на сучасність цілого ряду відправних парадигм соціогуманітарного знання. *Етнологічна* парадигма визначає параметри етногенезу, *соціологічна* – демогенезу та міграційних процесів, *семіотична* (психометрична) орієнтує на вивчення ментальних процесів, *комунікативно-культурна* визначає ієрархію культурних типів і різновиди комунікативних зв'язків.

Плідним виявилось застосування в історичній регіоналістиці принципу когнітивного членування, запропонованого географами ще у 1980-х рр. Критерій розмежування був обраний такий: *регіоналістика* – узагальнюючий термін, *регіонологія* (регіоніка) – наука про процеси й фактори регіоналізації; *районістика* – прикладний науковий напрям для визначення таксонів та критеріїв районування; *регіонознавство* – частина країнознавства²⁴.

На основі такого членування вибудовується каркас теорії регіоналізму, вільної від впливу політичної кон'юнктури й постійного страху перед «сепаратистськими загрозами». У повній відповідності з сучасним європейським баченням регіоналізм трактується як універсальне, нейтральне щодо політичного змісту поняття, що відображає природне прагнення соціумів до використання переваг, створюваних територіальним поділом праці, ментальними й культурними відмінностями. Зазвичай розмежовуються два найбільш поширені у сучасному світі різновиди регіоналізму – міждержавний, що відбиває новий рівень інтеграційних процесів у сучасному світі («новий регіоналізм») та внутрідержавний, пов'язаний із регіональною диференціацією. Регіоналізм, отже, уже не розглядається як ознака провінційності й не отожднюється із сепаратизмом, а якщо в його руслі й виникають якісь відцентрові тенденції, то вони аналізуються у термінах сепаратизму, а не регіоналізму. Утім, навіть в аналізі явищ сепаратизму виразно намічається відхід від колишньої однозначності: притаманний оцінкам сепаратизму «негативний емоційний заряд» у Російській Федерації визнається анахронізмом, а сам термін *сепаратизм*, подібно до націоналізму, оголошується цілком нейтральним²⁵.

Важче йде процес вибудови ієрархії понять, похідних від категорій *місце*, *локал*. Немає ясності, приміром, щодо меж і граней застосування поняття *місцевість*. Але ж саме воно здатне стати базовим для визначення зв'язку ідентичності з місцем проживання людини. Місцевість, уважає Д.Замятін, «постає раніше, ніж влада, ніж раси й народи, мови, ніж господарство, навіть раніше, ніж самосвідомість людини – людина усвідомлює себе через місцевість. Але водночас місцевість здійснюється лише через її усвідомлення людьми. І ми стикаємося з дуже важливим для нас фактом – існують доволі стійкі стереотипи взаємовідносин місцевостей, які у найрізноманітніших

²⁴ Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. – Москва, 1988. – С.260.

²⁵ Сепаратизм в современной Европе // Актуальные проблемы Европы. – 2009. – №3. – С.8.

формах проявляються через відносини держав і адміністрацій, мов, народів, рас, культур тощо. Тому, хоч як би пишлася людина своєю «свободою волі», геополітика – не її гра, а насамперед «гра місцевостей»²⁶.

Усвідомлення ролі місцевості як локального простору буття людини з'явилося вже в часи античності. Мислителі того часу вчинили раціонально: науку про землю назвали географією, а науку про окремі місцевості – хорографією. Цим вони суттєво полегшили життя багатьом поколінням географів, що прийшли їм на зміну: на фундаменті географії (землезнавства) виростала загальна, а на фундаменті хорографії (хорології) – спеціальна географія.

В історичних науках з їх подрібненою спеціалізацією запропоновані географами просторові розмежування загального й часткового великої прихильності не здобули. У фокусі уваги незмінно перебувала подієва (династична, воєнна) історія, яка розглядала простір як фон; локальні сюжети у кращому випадку мали слугувати ілюстрацією до наративів. Тривале домінування в історичній науці позитивістських підходів спричинилося до трактування історії як послідовного, лінійного, телеологічного у своїй основі процесу, а вплив історичного матеріалізму вилився у пошук «закономірностей», який, по суті, будь-яку деталізацію робив зайвою.

Активне розхитування цих упереджених схем розпочалося лише у другій половині ХХ ст. Утвердження в історієписанні антипозитивістського типу мислення супроводилося появою інтерпретативних та інтегральних парадигм – із визнанням суб'єктивності підходів і плюралізму ціннісних схем. На історіографію ХХ ст. справили помітний вплив соціологічні теорії П.Сорокіна, який доводив, що «немає ніякої безперервної лінійної тенденції... Історія в цілому ніколи не повторюється, і сукупний історичний процес має унікальний історичний аспект у кожному своєму моменті, аспект, щодо якого можна передбачити лише те, що він непередбачуваний»²⁷. Тим самим було створено стимул як для подолання усталених уявлень про суспільний прогрес, так і – не меншою мірою – для розхитування засилля суб'єктивного начала в історичному процесі.

Із заперечення позитивістського розуміння історії як послідовного, лінійного процесу і фактографізму як методу починала «переосмислення історії» французька школа «Анналів», яка вперше ввела «історію повсякденності» у сферу академічної науки, уперше поставила у центр досліджень суспільні уявлення й ментальні особливості. Утвердження множинності, плюральності багатьох «історій», що існують одночасно і взаємно перетинаються, сполучалося з обґрунтуванням права історика на суб'єктивні інтерпретації текстів і поведінкових стереотипів.

Плин історії повільний і втаємничений від очей не лише сучасників, але й нащадків, тут немає очевидних «межових стовпів». А зміст її становить

²⁶ Под сенью византийского орла // Империя пространства: Хрестоматия по геополитике и гекультуре России. – Москва, 2003. – С.101.

²⁷ Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. – Санкт-Петербург, 2000. – С.92–93.

еволюція людини в її постійному діалозі з природою і сусідами, в її дорослішанні на основі засвоєння нових етичних норм, способів самоорганізації, культурних навичок, в осягненні нею викликів та загроз і набутті прийомів протистояння їм. Це історія не лише поступу, але й «відкатів», розчарувань, величезних людських втрат. Її важче простежувати за джерелами, але тут на допомогу приходять залучення можливостей міждисциплінарності – історик має сміливо виходити у проблемні поля суміжних дисциплін – соціології, культурології, географії, політології, лінгвістики тощо.

Якщо спробувати бодай у загальних рисах охарактеризувати домінуючу тенденцію в осмисленні реалій людського буття, то говорити доведеться насамперед про зрушення від макро- до мікрорівня соціального аналізу. «Поворот від універсальності до локальності й моментальності» пояснюється, за висновками політологів, не стільки «контекстуальністю прозоріння», скільки невиправданими надіями на можливість «загального ошчасливлення». «Абсолютам прийшов кінець», а це спричиняє відхід від стандартів, потяг до оригінального²⁸.

У більшості аналітичних схем визначення зв'язків між мікро- та макро- рівнями будується на основі т.зв. мостових гіпотез – «наведення мостів», і визначення напрямів руху по них визнається пріоритетним завданням соціогуманітаріїв. При цьому «мостові переходи» вибудовуються, як правило, знизу вгору, а теоретичні постулати ґрунтуються на впевненості, що відносини на макрорівні величезною мірою залежать від того, як вони складаються у повсякденні і на найнижчих рівнях спілкування. Гранична конкретизація аналізу, яка диктується таким підходом, вимагає концептуального переосмислення предметних сфер тих наукових напрямів, які віддавна фокусували увагу на локальних проявах самостановлення й саморозвитку людських соціумів.

Говорячи у цьому зв'язку про вітчизняний контекст локального історичного знання, маємо констатувати: упродовж майже всього ХХ століття його домінантою було підтримуване на державному рівні краєзнавство. У радянський час до нього пред'являлися доволі різнопланові вимоги: воно мало бути водночас підсистемою історичної та географічної наук, громадським рухом, комплексом певних виховних методів. А головне – провідником лінії партії у «соціалістичному будівництві» й активним пропагандистом комуністичних ідей. Доводиться дивуватися тому, що під пресом надмірних вимог та ідеологічних забобонів краєзнавчий рух усе ж зумів акумулювати чималий потенціал небайдужих до минувшини людей і стати справді масовим. Не позначився істотно на його статусі і перехід від планово-розподільчої до ринкової системи – у незалежній Україні держава, попри всі фінансові скрути, підтримує краєзнавство бодай по-мінімуму, а решту проблем вирішує спонсорська й меценатська підтримка. Чи не тому краєзнавчі видання і за тиражами, і, особливо, за поліграфічним оформленням, як правило, істотно виграють порівняно з фундаментальними науковими працями?

²⁸ Юрій М.Ф., Павлюк В.І. Політична антропологія. – К., 2008. – С.41–46.

Як синтетичний тип знання краєзнавство не надто опікується визначенням власних дисциплінарних рамок і дослідницьких пріоритетів. Його стихія – масовість і різноплановість, розкутість суджень, поєднання дослідницьких і просвітницьких завдань. Інтеграція різних видів знання і виховних методів забезпечує виконання краєзнавством ще кількох надзвичайно важливих функцій – культуроформуючої й консолідаційної. Воно володіє мистецтвом жити відчуття коренів, виховує любов до рідної землі та, отже, є могутнім духовно-моральним чинником. Рівень культури у суспільстві великою мірою залежить від того, наскільки задіяно потенціал збереження й освоєння новими поколіннями історичної пам'яті. А це означає, що в потоці соціокультурної трансляції має бути максимально достовірне, вільне від міфів і вигадок знання. І хоча краєзнавство переважно фіксує увагу на локальних подіях і визначних місцях, створювана на його скрижалях мозаїка частковостей має зрештою вливатися у масштабний і достовірний життєпис країни та світу.

Але якщо в ідеалі це так, то на практиці продукція «класичного» краєзнавства викликає дедалі більше нарікань. Йому закидають слабкість (якщо не відсутність) власного теоретико-методологічного фундаменту, некритичне ставлення до джерел інформації, ілюстративні підходи з монотонним викладом фактів, невміння вписати ту чи іншу подію у загальноцивілізаційний контекст. Виробився такий усереднено-типовий зразок краєзнавчої продукції, який не в змозі зацікавити ані фахівців (адже, як правило, прирощення наукового знання тут лише у незначних деталях), ані широкий загал (оскільки домінує безбарвний виклад уже загально відомих фактів). Тому кількість краєзнавчих видань рідко переходить в якість, а пізнавальний потенціал краєзнавства як наукового напряму виявляється незіставним із його просвітницькою роллю. У середовищі професійних істориків існує навіть такий крайній погляд, що сучасне краєзнавство «виглядає історіографічним анахронізмом, реліктом тоталітарного мислення. В історіографічному сенсі краєзнавство вичерпало свою когнітивну функцію і зберігає соціокультурну роль як громадський рух, який сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю, витвору регіональної самосвідомості, відновленню історичної пам'яті, збереженню народних традицій та культурних пам'яток»²⁹.

Над такими (а їх немало) судженнями варто всерйоз замислитися і тим історикам, які ідентифікують себе із краєзнавством, і тим, хто від нього категорично відмежовується. Очевидно, що ніякий громадський рух не може впродовж століття жити виключно ідеями «народолюбства» і «збереження спадщини». У тому вигляді, в якому воно засновувалося в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., краєзнавство себе зживає. Необхідно (і це робиться в усьому світі) шукати нові форми виявлення й подачі інформації про місцеву специфіку та, що не менш важливо, дбати про оновлений теоретико-методологічний фундамент локального історичного знання. Адже в наш динамічний

²⁹ Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України. – Вип.1. – С.212–214.

час шанси на поширення має лише та пізнавальна система, яка базується на розумінні викликів часу і вмінні адекватно на них реагувати.

Починаючи з 1960-х рр. критика краєзнавчих підходів у Великобританії та Франції супроводиться науковими пошуками в руслі нової локальної історії. Ідеться про новий соціоструктурний, історико-демографічний метод дослідження соціумів, із використанням прийомів мережевого аналізу й прискіпливою увагою до позаполітичної сфери суспільного життя. Освоєння цих підходів у Російській Федерації супроводиться доволі гострою критикою спадщини краєзнавства як «антикварного» й «ерудитського» знання. Водночас виробляється новий тип історієписання – із широким застосуванням соціологічних підходів, фронтальною обробкою архівних даних (податкових описів, заповітів, судових протоколів), прискіпливим дослідженням мотивації колективної поведінки і пов'язаних із нею конфліктів. Розширення предметного поля історичної локалістики досягається за рахунок проникнення у глибинний світ очікувань, усього того, що називають топосом повсякденності. Альтернативою традиційним наративістським підходам, ґрунтованим на подієвій, переважно політичній, історії («*traditional empirical history*», «*conventional national history*») став бурхливий розвиток соціальної історії, яка відшукує у системі історичного пізнання ніші для спеціального дослідження соціальних страт, гендерних проблем, расових та інших меншин.

Примітною ознакою часу стала зміна кута зору в бік персоналізації та гуманізації історичного знання. Домінуючою тенденцією в науковому пошуку стає екзистенційно-антропологічний підхід, базований на людському вимірі історичної реальності, з одного боку, і визнанні цієї реальності унікальною й слабо прогнозованою – з іншого. Некласичні моделі історичного дослідження сміливо засвоюють здобутки суміжних галузей знання – соціології, культурної антропології, етнології тощо. Робляться спроби по-новому подивитися на можливості розширення комплексу джерел, що вводяться в науковий обіг, залучити читача до дослідницького процесу. У рамках мікроісторії відшукуються нові підходи до концептуалізації біографічної або персональної історії – з пріоритетним аналізом індивідуальної свідомості й відповідних поведінкових реакцій. А історія повсякденності вводить у контекст історичного пізнання деталі приватного життя, побуту, щоденних турбот людини.

У зв'язку з розширенням діапазону підходів і пізнавальних можливостей історичного знання на повен зріст постає проблема його ієрархізації – з «пошуком імені» для кожного нового відгалуження локального історичного знання. Поки що у застосуванні далеко не однопорядкових понять *локальна історія*, *регіональна історія*, *мікроісторія*, *провінціологія*, *місцева історія*, *краєзнавство* тощо панує «черезсмужжя», яке межує із сумбуром. Хоч справедливості заради слід сказати, що спроби вибудувати ієрархію цих та інших понять, або принаймні звести їх у певну систему, робилися на багатьох наукових конференціях і круглих столах.

Очевидною у цьому зв'язку є необхідність відходу від позитивістського типу мислення, який і досі домінує у краєзнавстві, до інтерпретативних та інтегральних парадигм. Найбільш продуктивні серед них ті, що з'явилися в руслі «антропологізації» локальної історії, яка відчутно змістила акценти в історієписанні від соціальних структур та інститутів у бік «мікросвітів», ментальностей, поведінкових стереотипів. У руслі полідисциплінарного методологічного синтезу складається «нова парадигма соціальної історії, що передбачає дослідження всіх сфер життя людей минулого в їх структурній єдності й у фокусі перетину соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій»³⁰.

На противагу «історії згори», яка зосереджувалася на подіях, фактах, біографіях, «нова» історія не обмежує себе ані тематичними, ані просторовими рамками. Її цікавлять найрізноманітніші прояви людської діяльності у різних соціумах, при цьому завдання їх історичної реконструкції співвідносяться з налаштованістю на поліваріантність підходів і міждисциплінарність. Інтерес до історії місць при цьому часто виступає тлом для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності й полікультурності.

Ще частіше у таких «нових» підходах територія виступає не як фон, а як рамка або смислоутворююча сутність. У контексті проблем «центр – периферія» превалює зосередження дослідницької уваги на об'єктах, що лежать поза владним полем або на нижчому, периферійному рівні узагальнення.

Здається, що нині саме на шляху відмови від пріоритету подієвості відкриваються способи радикального переосмислення співвідношення цілого і частини, глобального й локального. З'являються, зокрема, нові можливості врівноваження традиційної хронополітики хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним «огранюванням» просторових горизонтів – світ-системи, регіону, краю, місця тощо. Ще цікавіше явище простежується у тому, що в руслі дослідження одночасних доцентрових і відцентрових знаково-символічних потоків з'являється можливість не тільки «уявляти», «винаходити» образно-географічні рамки простору, але й наповнювати його історичними ретроспекціями.

Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності у контексті проблематики «маленької людини» до вписування локальності у глобальний контекст. Цей перехід повсюдно супроводиться усвідомленням того, що кожен новий рівень історичного пізнання – це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового осмислення проблеми «час – простір». При цьому макро-, мезо- та мікрорівні в історичному пізнанні, хоч і мають виразні ознаки взаємодоповнюваності, усе ж є цілком автономними сферами наукового пошуку. Із суми локальних досліджень, якими б глибокими та всебічними вони не

³⁰ Репина Л.П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории [Електронний ресурс]: http://www.history.vuzlib.net/book_o004_page_6.html

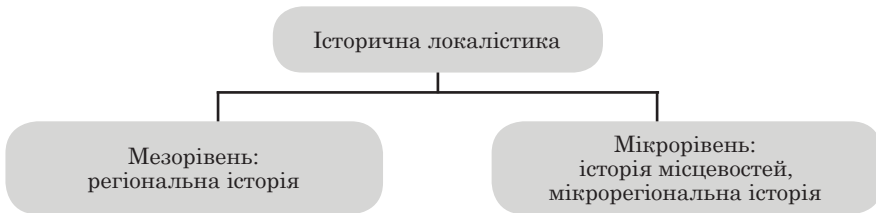
були, неможливо механічно скласти історію регіону; так само із суми регіональних «історій» не складається національний наратив. Онтологічно поселення, регіон, країна – це різні об'єкти; відповідно й дослідницькі методи, застосовувані в аналізі їх своєрідності, мають бути відмінними.

Про діапазон нових підходів, напрацьованих у руслі нової локальної історії та мікроісторії, автору вже доводилося писати³¹. Що ж до ще не використаних можливостей, то найбільший резерв, як нам уявляється, полягає у впровадженні методологічних підходів історичної регіоналістики, яка вже набула статусу хоч і локального, але вже якоюсь мірою і «надлокального» проблемно-орієнтованого знання. У неї свої, відмінні від описово-краєзнавчих, типологічні ознаки раціональності, свої критерії науковості й професіоналізму, свої методи узагальнення. Не доводиться вже говорити про те, що у регіоналістики незрівнянно багатший тезаурус, в якому чимало запозичень із суміжних галузей знання – соціології, суспільної географії, культурології. Інтегративний характер регіоналістики – це саме те, що забезпечує комплексність у підходах та інноваційність у пошуках. А ще – навряд чи можливий у межах краєзнавства і навіть нової локальної історії хронологічний діапазон досліджень центр-периферійних відносин. До того ж саме регіоналістиці під силу зацікавити істориків-локалістів новими підходами, запропонованими в рамках «нової політичної історії» – осмисленням особливостей ментальності та політичної культури, дослідженням електоральних настроїв у регіональному розрізі тощо.

На основі такого підходу можна запропонувати дворівневу схему системології історичної локалістики, в основу якої покладене розмежування мезо- та мікрорівнів дослідження (зрозуміло, що макрорівень, який лежить поза локалістикою, тут виноситься «за дужки»). А мезорівень у нашому трактуванні – це і є історична регіоналістика в її внутрідержавному контексті. Це насамперед історія регіонів як співтовариств та центр-периферійних відносин. Історія поселень – міст, сіл, селищ міського типу – тут також присутня, але вже не як первинний, а вторинний об'єкт дослідження, як частина більшої – реальної чи уявленої – цілісності (див. схему 1).

Схема 1

Системологія історичної локалістики

³¹ *Верменич Я.* Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Регіональна історія України. – К., 2009. – Вип.3. – С.9–40; *Йї ж.* Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Укр. іст. журн. – 2010. – №4. – С.156–169.

У місцевій (локальній) історії, яка являє собою нижній (мікро-) рівень системи, історія окремих місцевостей потрапляє у центр дослідницької уваги. Нею перекривається традиційне краєзнавство й містознавство, але не меншою мірою також оновлені версії місцевої історії – нова локальна історія, мікро-історія, імажинальна географія місця. Смысл такого ранжування – у спробі вибудувати ієрархічну структуру напрямів дослідження, які зазвичай не розмежовуються належним чином. Адже діалектика предметних полів локалістики й історичної регіоналістики доволі складна. З одного боку, поле історичної локалістики ширше, позаяк регіон – це також локальний соціум, хіба що в іншому масштабі. З іншого боку, об'єкт історичної регіоналістики як субдисципліни змістовно ширший, оскільки регіон інтегрує місцевості й локалітети.

Отже, саме регіон як самодостатня в багатьох відношеннях територія країни уявляється найбільш прийнятним масштабом синтезуючої систематики на місцевому рівні. І не так уже й важливо, чи має реальний регіон власну ідентичність, чи є значною мірою уявленим (як андерсонівська нація) та існує лише у свідомості інтелектуалів. Важливіше те, що регіон має власну просторову структуру й внутрішню цілісність, а також більш-менш сталі кордони. Регіональний зріз має великі переваги порівняно з іншими ще й тому, що забезпечує можливість компаративного аналізу. Спроможність порівнювати та класифікувати регіони – головна передумова дослідження суспільства «по горизонталі». Але не менше важить і те, що лише концепт регіону допомагає створити реальне уявлення про відносини по лінії «центр – периферія».

Сказане не означає, зрозуміло, що місцеву історію можна «розчинити» в регіональному. Кожне поселення – від величезного мегаполіса до невеличкого села – створює навколо себе неповторну ауру, яку можна дослідити лише шляхом максимального наближення до об'єкта. Історія цивілізацій – це насамперед історія міських і сільських поселень. Із міста починається магія особистої свободи, і вже одне це робить міське локальне співтовариство захоплюючим дослідницьким об'єктом.

Серед суміжних галузей наукового знання, напрацювання яких варто використати в процесі концептуалізації історичної локалістики, на перше місце слід поставити культурну й гуманітарну географію. Останню її засновники вважають постпозитивістською версією класичної географії XIX ст., яка традиційно тяжіла до дослідження історичних особливостей територій. Сучасна гуманітарна географія пропонує спробу онтологічного бачення земного простору – коли сам простір «стає «героем», певним самостійним, діяльним актором», який сам творить архетипи й структуру подій, що відбуваються. У фокусі такого бачення – формування й репрезентація географічних образів місць, те, що становить предмет т.зв. імажинальної географії. Місце, ландшафт, регіон, країна постають у вигляді графічних моделей (образно-географічних карт) із власною системою знаків, символів, архетипів, з виявленням змістових взаємозв'язків та алгоритмів взаємодії. У запропонованій гуманітарними географами системі страт на нижчому рівні розміщуються географічні образи територій, вище розташована «локально-міфологічна» страта, ще вище – страта

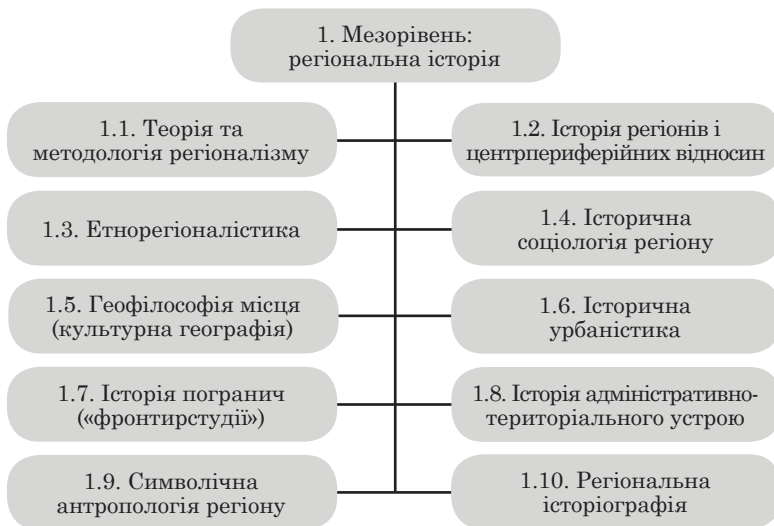

регіональної ідентичності. Увінчують цю конструкцію культурні ландшафти³². Із такою схемою можна погоджуватися, можна її коригувати. Але для історика-локаліста такі підходи мають бути безумовно цікавими – адже в кінцевому підсумку йдеться про регіональну ідентичність, до дослідження якої історики й етнополітологи причетні не меншою мірою, аніж географи³³.

У системі історичної локалістики, якщо вона нарешті здобуде в Україні чіткий концептуальний фрейм, мають знайти своє місце й здобутки різних відгалужень культурної антропології, зокрема тих, які досліджують особливості локальних ідентичностей у контактних зонах пограниччя. Синтезуючи напрацювання теоретичної лімології (науки про кордони) та висновки історико-етнологічних студіювань «фронтирів», дослідження погранич уже перетворилося на самостійний міждисциплінарний науковий напрям, який із формуванням обрисів «нової Європи» здобув і відповідний міжнародний статус. Як приклади вдалої міждисциплінарної співпраці можна назвати проекти, в яких беруть участь українські науковці – «Соціальні трансформації у Пограниччі – Білорусія, Україна, Молдова» за підтримки корпорації Карнегі (Нью-Йорк) та «На пограниччі «нової Європи». Польсько-українське сусідство» (інститут етнології й культурної антропології Варшавського університету за участю фахівців Інституту народознавства НАН України)³⁴. Співвідношення субдисциплін і наукових напрямів у системі історичної локалістики представлено на схемі 2:

Схема 2

**Історична локалістика:
ієрархія субдисциплін і наукових напрямів**

³² *Замятин Д.Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // *Общественные науки и современность*. – 2010. – №4. – С.126–128; *Его же.* Метагеографические оси Евразии // *Полис*. – 2010. – №4. – С.22–47.

³³ Див., напр.: *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008.

³⁴ *Кравченко В.В.* Харьков/Харків: столица Пограниччя. – Вильнюс, 2010; *Na pograniczu «nowej Europy».* Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. – Warszawa, 2010.

Зрозуміло, що така схема значною мірою умовна і не може претендувати на вичерпність. Її можна конкретизувати – адже і традиційна історична географія, і щойно сконструйована як окремий дослідницький напрям сільська історія, як і цілий ряд інших підсистем локального історичного знання, можуть претендувати на місце у цій схемі. Доводиться, однак, рахуватися з небезпекою, про яку попереджає М.Румянцева – є ризик «збільшити ентропію шляхом дроблення поля історичного дослідження на дрібні ділянки»³⁵. Відтак поки що обмежимося цим переліком у надії на те, що до коригування запропонованої схеми долучатимуться фахівці з різних галузей наукового знання.

Залишається відповісти на принципове питання: чи здатен системний підхід сам по собі забезпечити належний рівень аналізу взаємодії глобального й локального, універсального й часткового. Доводиться визнати: глибокі зміни в організації сучасного світового порядку разом із комплексністю й багатоманітністю інтеграційних зв'язків вимагають більш складних, поліпарадигмальних підходів. Навряд чи вдасться обійтися тут без використання структурно-функціональної, конструктивістської, нормативно-ціннісної, соціосинергетичної, інформаційної, мережевої та інших парадигм. Їх взаємонакладання може спрощувати, а може й ускладнювати пізнавальний процес. Складна, багаторусна конструкція поліпарадигмальних підходів тим стійкіша, чим надійніші балансири, які забезпечують логічну ясність і системну цілісність.

Методологічний плюралізм передбачає рівні можливості для формування й взаємодії наукових напрямів, підходів, субдисциплін. Але він немислимий без наукової систематики й вибудови відповідних ієрархій. Щоби розмаїття не перетворювалося на хаотичне нагромодження, потрібне те, на чому наполював Т.Кун – концепція збалансованих парадигм із власними принципами збирання, класифікації й селекції інформації. Сподіваємося, що у сфері історичної локалістики ця робота у кінцевому підсумку виявиться успішною.

³⁵ Румянцева М.Ф. К вопросу о преодолении кризиса исторического метанарратива: философия истории Г.-В.-Ф.Гегеля как опыт исторической теории // Ставропольский альманах общества интеллектуальной истории. – Ставрополь, 2002. – Вып.2. – С.35.

The article attempts to interpret the activation of scientific interest to the local history and phenomena of regionalism in contemporary socio-humanitarian sciences. Author examines the conceptual model of transition from traditional approaches in scientific research and grounded the system-constructed potential of historic localism as scientific direction and subject of inquiry.

А.Ю.МАРТИНОВ*

ІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА СВІТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ (XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Стаття присвячена порівнянню основних історичних характеристик, процесу розвитку та особливостей завершення глобальних світових криз 1929–1933 і 2008–2010 рр.

У науковому товаристві триває цікава дискусія з приводу можливостей порівняльного підходу до дослідження важливих глобально-історичних процесів. У цьому контексті постають як теоретичні, так і практичні питання. Із погляду методології важливо визначити критерії, за якими можна коректно порівнювати певні історичні тенденції та процеси. Практичні питання стосуються проблеми виявлення передумов кризових економічних процесів, що має суттєве значення для можливого корегування державного регулювання ринкової економіки. Саме тому історична компаративістика світових економічних криз є актуальною науковою проблемою, причому не лише з погляду економічної науки, а й всесвітньої історії.

Бурхливе ХХ ст. дало привід для чіткого розуміння того факту, що особливо характерними є «поворотні» (або кризові) епохи, які, за влучним визначенням німецького філософа К.Ясперса, «у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування»¹. У ХХ ст. системністю відзначалася криза 1929–1933 рр., яка трансформувала передусім США та країни Західної Європи. Її специфікою було вилучення СРСР зі сфери господарських зв'язків тодішньої світової економіки. Хоча це твердження можна й заперечити, адже за умов індустріалізації саме Радянський Союз став «ринком збуту» західних промислових технологій та послуг інженерної думки. Не в останню чергу цим обумовлюється зацікавлення, за тлумаченням Й.Сталіна, «ворожого капіталістичного оточення», у розширенні господарської присутності у СРСР. Водночас обмежена участь «країни рад», в якій на початку 1930-х рр. дотримувалися державної монополії на зовнішню торгівлю, у функціонуванні «світової капіталістичної економіки» ускладнювала процес її виходу з кризи. Зважаючи на це, сталінська пропаганда максимально використовувала тези про «неминучість циклічних криз за капіталізму», водночас убачаючи у цьому такі бажані для першої соціалістичної держави ознаки «глобальної кризи капіталізму». Насправді, навпаки, навіть у межах марксистської термінології капіталістична система господарювання в умовах кризи продемонструвала здатність адаптуватися до нових регулятивних методів та сприйняла потребу доповнення класичного ліберального капіталізму засобами соціального забезпечення з метою пом'якшення класових суперечностей.

* *Мартинів Андрій Юрійович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.*

¹ *Ясперс К. Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. – К., 1996. – С.185.*

В історичній літературі триває дискусія навколо питання, коли саме завершилася ця криза. Частина істориків вважає, що мова має йти про середину 1930-х рр., коли визначилася тенденція подолання кризи за допомогою різних інноваційних, як на той час, соціальних і політичних технологій. Причому вони були діаметральними за своїми характеристиками: від методів державного регулювання ринкової економіки, запропонованих президентом США Ф.Рузвельтом, і до жорстких авторитарних заходів нацистського та різного ґатунку фашистських режимів.

Натомість відомий американський соціолог І.Валлерстайн, посилаючись на теорію великих економічних циклів, розроблену репресованим за часів сталінізму російським економістом М.Кондратьєвим, доводить, що вихід із доби Великої депресії став можливим лише завдяки масовому військовому виробництву, стимульованому потребами ведення Другої світової війни. Ідеться про своєрідне «військове кейнсіанство», коли війна не просто «списує всі проблеми», а сприяє перетіканню фінансових, технологічних, людських, інноваційних ресурсів у матеріальне виробництво за рахунок споживання. Після цього розпочалася нова кондратьєвська «довга хвиля» економічного розвитку післявоєнної доби. США вийшли з кризи у 1945 р. найпотужнішою державою земної кулі.

Поки євроатлантичний світ переживав економічну кризу, сталінський СРСР специфічними методами проводив «наздоганяючу» індустріалізацію. Це дало можливість використати радянський попит на промислові товари та технології з метою завантаження виробництва у країнах Західної Європи і США. Не в останню чергу ці міркування змусили президента США Ф.Рузвельта заплочити очі на суть сталінізму і встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом у 1933 р.

СРСР був замкнутою «світ-системою». Саме виключення його зі світової економіки було однією з причин кризи. Важливою особливістю світової економічної кризи 1929–1933 рр. було системне змагання розколотого (авторитарна Європа на чолі з нацистською Німеччиною та фашистською Італією і США доби «нового курсу» Ф.Рузвельта) Заходу і Радянського Союзу, який вдало балансував між цими потугами, використовуючи на свою користь наявні суперечності.

Роки після завершення Другої світової війни були пов'язані з глобальним протистоянням двох наддержав – США і СРСР. Перемога Сполучених Штатів у «холодній війні», розпад Радянського Союзу були навіть декларовані як «кінець історії» та остаточна перемога ліберальних цінностей. Проте період одностороннього домінування США виявився нетривалим.

Натомість фінансова криза 2008–2010 рр. поставила під сумнів перспективу однополярного світу. Водночас саме ця економічна криза стала першою в новітній історії процесу глобалізації. Її причини були пов'язані не стільки з «межами зростання», скільки із серйозною системною кризою. «Саме ринковий фундаменталізм зробив фінансовий капітал рушійною силою економіки, – читаємо у праці Дж.Сороса, – але діалектичний парадокс полягає в тому, що «саме ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну

систему хворою і недієздатною»². Важко не погодитися з тезою Дж. Сороса про те, що «фінансові кризи відбувалися періодично ще з часів зародження капіталізму, і їхні наслідки часто бували спустошливими». Але «кожна наступна криза спричиняла поліпшення регулювання». Тому без цих механізмів могла бути зруйнована ця система під час фінансових криз 1982, 1987, 1994, 1997–1998 рр.³

Існують і більш радикальні тлумачення причин кризи. «Глобальний капіталізм, який знімає із себе відповідальність за зайнятість і демократію, – слушно зазначає У. Бек, – таким чином підриває власну легітимність»⁴. За вісім років до початку фінансової кризи російський філософ О. Панарін констатував, що «віртуальна економіка, заснована на фінансових спекуляціях, загрожує поглинанням усіх плодів науково-технічного прогресу, реалізованих у виробничій економіці»⁵. Отже, історичний компаративний аналіз економічних криз початку 1930-х рр. та першої декади ХХІ ст. обумовлює потребу зосередження уваги на причинах, розвитку та результатах обох криз.

Аналіз публікацій із цієї теми дає підстави зробити висновок, що економічна криза виконує важливі функції «могильника» для неконкурентоспроможних соціальних структур і суспільних практик економічної діяльності. Ф. Бродель переконливо дослідив ці процеси на прикладі світу раннього глобального капіталізму XV–XVIII ст.⁶ У традиціях парадигми неомарксизму світову економічну кризу 1929–1933 рр. розглянув відомий британський історик Е. Гобсбаум. Причому ця епохальна подія поступається в його концепції за значенням Першій світовій війні. Остання не лише підбиває своєрідний підсумок ХІХ ст., а й відкриває, на його думку, «коротке» ХХ ст.⁷ Натомість італійський економіст і соціолог Дж. Аррігі, проаналізувавши основні тенденції розвитку світової економіки, доводить, що ХХ ст., навпаки, є «довгим». На користь такого висновку він наводить переконливі аргументи, зокрема, аналіз суперечностей та співпраці між трьома центрами світової економіки – США, Японією та Західною Європою в умовах «холодної війни» проти СРСР⁸. Але Дж. Аррігі недооцінив економічний підйом Китаю і його значення для новітньої історії процесу глобалізації.

Загалом в історичній літературі домінують європейсько-центричний та американсько-центричний погляди на основні тенденції розвитку світової економіки, зокрема, і в умовах криз. Підйом економіки країн Західної Європи після Першої світової війни обмежувався проблемами розвитку Німеччини й Італії. Ваймарська Німеччина, як слушно зазначає Н. Девіс, більше отримувала від США кредитів, ніж сплачувала за репараціями⁹. Але

² Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство у небезпеці. – К., 1999. – С.18.

³ Там само. – С.139.

⁴ Бек У. Что такое глобализация? – Москва, 2001. – С.109.

⁵ Панарин А.С. Искушение глобализмом. – Москва, 2000. – С.355.

⁶ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: В 3 т. – Москва, 1986. – С.14.

⁷ Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991). – Москва, 2004. – С.19.

⁸ Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. – Москва, 2006. – С.32.

⁹ Дэвис Н. История Европы. – Москва, 2007. – С.698.

структурні проблеми німецької економіки та травма, завдана національній психології німців поразкою у Першій світовій війні, суперечливі тенденції розвитку тодішньої світової економіки завадили виведенню економіки Ваймарської республіки на стадію стабільного розвитку.

Натомість американський історик П.Фірон розглядає велику депресію 1929–1933 р. у ширшому історичному контексті двох світових війн. Це дає можливість краще зрозуміти вплив Першої та Другої світових війн на циклічні спади і підйоми американської економіки як ядра світової системи капіталізму¹⁰. Інший американський історик – Ч.Кіндлбергер – хронологічно розширив рамки великої депресії до початку Другої світової війни, яка, на його думку, посприяла виходу світової економіки з кризи¹¹. Дж.Б.Тіндалл та Д.Е.Шай у синтетичній праці «Історія Америки» поставили велику депресію у центр аналізу «нового курсу» Ф.Рузвельта, чия історична роль характеризується як визначальна¹².

Кейнсіанська традиція державного регулювання ринкової економіки, яка стала панацеєю у процесі виходу світової економіки із кризи доби великої депресії, була дискредитована у США за часів президентства Р.Рейгана (1981–1989 рр.) та послаблена в Європі під харизматичним впливом ліберальних ринкових реформ британського прем'єр-міністра М.Тетчер (1979–1990 рр.). Монетаризм та апологія неоліберальних підходів до економіки стали потужним фактором розвитку світової економіки наприкінці ХХ ст.

Під тиском внутрішньої системної кризи розпався Радянський Союз¹³. Пострадянський простір став винагородою для Заходу, який здобув перемогу у «холодній війні». Величезні природні, фінансові та людські ресурси нових незалежних держав, які з «другого світу» стрибнули у світ країн, що розвиваються, тобто, «третьій світ», були використані для стимулювання процесу ліберальної глобалізації¹⁴.

Водночас у соціогуманітарній літературі започатковується запекла дискусія між прихильниками і супротивниками цієї моделі глобалізації. Індійсько-американський економіст Дж.Бгагвати обґрунтував гіпотезу про те, що в «кінцевому підсумку» глобалізація є історично прогресивним явищем, яке сприятиме покращенню соціальних умов буття не лише у багатих, а й у бідних країнах¹⁵. Однак цей погляд розглядається антиглобалістами як «пропаганда», далека від реалій життя. Правда, треба визнати, що для таких радикальних висновків має минути більше часу, а нині не вистачає історичного досвіду, щоби однозначно виступати з апологією або революційними звинуваченнями на адресу процесу глобалізації. Йому властиві діаметральні тенденції, які дають можливість вести мову як про «глобалізацію транснаціональних корпорацій» та її антигуманну сутність, так і про «глобалізацію з людським обличчям»¹⁶.

¹⁰ Fearon P. War, Prosperity and Depression: U.S. Economy 1917–1945. – New-York, 1987. – P.29.

¹¹ Kindleberger Ch. The World in Depression. 1929–1939. – New-York, 1986. – P.34.

¹² Тіндалл Дж.Б., Шай Е.Д. Історія Америки. – Л., 2010. – С.642–643.

¹³ Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. – Москва, 2010. – С.489.

¹⁴ Загладин Н. Глобализация в контексте альтернатив исторического развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №8. – С.10.

¹⁵ Бхагвати Дж. В защиту глобализации. – Москва, 2005. – С.10.

¹⁶ Делягин М.Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации. – Москва, 2004. – С.44.

Проводячи компаративний аналіз причин економічної кризи 2008–2010 рр., неможливо не звернути увагу на особливо негативну роль офшорів у глобальній економіці. Офшорні зони, звільнені від режиму оподаткування, стали місцем нагромадження капіталів різного походження. Саме вони стимулювали відтік великих капіталів від оподаткування у національних економічних системах та «віртуалізацію» глобальних фінансових потоків¹⁷. Тому не випадково, що група двадцяти провідних країн світу поставила за мету посилення міжнародного контролю за офшорними формами бізнесу. Отже, у соціогуманітарній літературі знаходимо діаметральні моделі дослідження світових економічних криз. Однак різні концептуальні підходи все одно дають можливість виокремити найважливіші питання, що дають підстави провести історичний компаративний аналіз світових економічних криз 1929–1933 та 2008–2010 рр.

В обох випадках кризи розпочиналися у провідній для світового ринку американській економіці. Причому обидва рази причини кризи були пов'язані з тотальними спекуляціями, втратою етичних засад біржової діяльності, політичною безвідповідальністю. Криза 1930-х рр. розпочалася відразу після доби процвітання, яке настало для США внаслідок перемоги країн Антанти у Першій світовій війні. Так само криза першої декади ХХІ ст. стартувала після завершення доби «постіндустріального процвітання» американської економіки за президентства Б.Клінтона та неоліберального внутрішнього і силового зовнішньополітичного курсу адміністрації Дж.Буша-молодшого. Також символічно, що подолання кризи за президентства Б.Обами значною мірою нагадує заходи «нового курсу» Ф.Рузвельта. Це не випадково, адже подібні заходи необхідні для відродження суспільної віри і довіри до принципів функціонування ринкової економіки.

Унаслідок початку великої депресії у жовтні 1929 р. американці втратили віру у вільне підприємництво, приватну ініціативу та ліберальні цінності. Критична ситуація кризи довіри зблизила позиції різних соціальних груп. Упродовж «ста днів», із березня до червня 1933 р., конгрес прийняв більше законів, ніж за чотири роки попереднього президентства Г.Гувера. Деякі законопроекти подавалися на розгляд і приймалися протягом одного дня. Щоби відродити ділову активність стимулювали попит, збільшувалася купівельна спроможність. Девальвація долара та контроль інфляції стабілізували економіку. Регламентувалися кредитні і розрахункові операції банків. Було розгорнуто програму суспільних робіт. Фермери були вдячні Ф.Рузвельту, оскільки девальвація долара й інфляція нейтралізували їх заборгованість банкам, а фіксація цін на продукцію аграрного сектору застрахувала від надто великих коливань ринкових цін.

Аналогічні причини зблизили з Демократичною партією промислових робітників. Президент Ф.Рузвельт встановив традицію прямих зв'язків із громадськістю під час виступів по радіо. Більшість американського суспільства підтримала «новий курс», але він наштовхнувся на опір олігархічних

¹⁷ Хейфец Б. Роль офшорів в глобальній економіці // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – №11. – С.69.

кїл. У відповідь на відмову консервативних членів Верховного Суду визнати законодавство «нового курсу» конституційним, Ф.Рузвельт ініціював проект судової реформи. Президент отримав право призначати за згодою сенату нових суддів, якщо суддя Верховного суду, якому виповнилося 70 років, не йде у відставку. Зрештою, Верховний Суд США пішов на поступки.

Реформаторський курс президента Б.Обами також зіштовхнувся із жорсткою критикою опозиційних республіканців. У листопаді 2010 р. Республіканська партія США виграла вибори до обох палат американського конгресу, унаслідок чого подальше забезпечення подолання спаду американської економіки є вже справою двопартійного компромісу, який не обіцяє бути простим.

Компаративний аналіз причин світових криз 1930-х рр. і першої декади ХХІ ст. дає підстави вести мову про вплив нерівномірності розвитку світової економіки та посилення соціальної нерівності як важливі передумови кризи. Наприклад, відомий економіст Дж.М.Кейнс у 1919 р. згадував, «який чудовий період в економічному розвитку людства скінчився у серпні 1914 року! Житель Лондона міг замовляти телефоном, попиваючи чай у ліжку, товари з усього світу у такій кількості, якої він бажав, причому певний, що завтра вранці їх надішлють йому прямо до дверей; у той самий момент і тим самим способом він міг вкласти свої кошти у підприємства в будь-якій частині земної кулі і спокійно одержати на них дивіденди та вигоди; він міг подвоїти безпеку своїх статків разом із мешканцями будь-якого великого міста на будь-якому континенті. Він міг убезпечити їх негайно, якщо бажав цього, дешевим і простим способом переказу у будь-яку країну без наявності паспорта чи інших формальностей»¹⁸. Але у цей процес був включений далеко не кожен мешканець планети. Тому криза перевиробництва товарів і послуг, які не знаходили платоспроможного попиту, стала потужним стимулом кризи. Натомість у першій декаді ХХІ ст. попит стимулювався штучно за рахунок поширення кредитування. Але тотальна заборгованість зрештою згубила цей попит восени 2008 р.

Промислова революція докорінно змінила обличчя планети, вона принесла нові капітали, а разом із ними й соціальні проблеми, екологічні біди, які не вдається вирішити і досі. Т.Мальтус (1766–1834 рр.) сформулював «залізний закон зарплати», за яким робітники можуть одержувати лише прожитковий мінімум. Бо якщо отримуватимуть більше, відразу працюватимуть менше, або плодитимуться, і їх кількість зростатиме доти, доки платня через конкуренцію серед них знов упаде до прожиткового мінімуму. Австрійський економіст Й.Шумпетер (1883–1950 рр.) діяльність підприємців називав «творчою руйнацією». В індустріальну добу вони постійно створюють щось нове й у такий спосіб руйнують те, що дісталось у спадщину. Конкуренція стимулює технічний прогрес, а технічний прогрес впливає на конкуренцію. Економічна криза 1870-х рр. відкрила монополістичну стадію розвитку капіталізму. Імперії вступили у боротьбу за джерела сировини та ринки збуту.

¹⁸ *Фишер С.* Глобализация и её вызовы [Електронний ресурс]: <http://dialogs.org.ua/ru>

У середині XIX ст. технологічне оновлення виробництва відбувалося за 30–40 років. Наприкінці століття розвитку торгівлі сприяла глобальна валютна система – золотий стандарт. Перша світова війна 1914–1918 рр. знищила золотий стандарт і вільний товарообмін. Інфляція надовго похитнула довіру німців до нової демократії та економіки з вільною конкуренцією. На початку XX ст. технологічне оновлення відбувалося за десятків років. Швидке зростання продуктивності праці виключило абсолютне збіднення робітничого класу, що класики марксизму розглядали як спусковий гачок пролетарської революції.

Восени 1929 р. американці поводитися так само, як голландські спекулянти тюльпанами триста років до цього. Спочатку вони вважали, що курси акцій в усі часи зростатимуть, і тому понабирали боргів, щоб накупити якомога більше акцій. Однак 24 жовтня 1929 р. вони не просто втратили свої статки, а й не мали чим повертати кредити. Вони збанкрутіли й потягли у прірву тих, хто позичав їм гроші. Люди почали отримувати менше грошей. Продавалося менше товарів, ціни знижувалися, підприємці не поспішали з інвестиціями, сподіваючись, що все стане ще дешевше. Внаслідок зниження цін (дефляції) економічний спад обернувся на велику депресію.

Уряди скорочували державні бюджети, емісійні банки менше випускали грошей, система вільної торгівлі знову занепадала. Індустріальні країни намагалися розв'язувати свої проблеми коштом інших держав, штучно збиваючи ціни на товари свого експорту й підвищуючи ціни на товари імпорту. Криза обернулася на катастрофу.

Імперіалізм, на думку В.Леніна, мав один позитивний бік. Імперіалістичні держави, самі того не бажаючи, готували власну загибель. Однак історія пішла іншим шляхом. Держава почала піклуватися про постійну конкуренцію, підтримувати вартість грошей. Адже не лише вільна конкуренція «невидимою рукою» дбає про те, щоб прагнення до вигоди окремих людей оберталися добром для цілого суспільства.

У 1944 р. у невеликому курортному містечку Бретон-Вуд у штаті Нью-Гемпшир було ухвалено рішення запровадити нову валютно-фінансову систему. Долари друкувалися не лише для США, а й для зростання валового продукту світової економіки. Ситуація, коли певна держава втрачає можливість виконувати свої платіжні зобов'язання і випадає з міжнародного поділу праці, як це було у випадку із СРСР, уже не повинна була загрожувати світовій економіці. Було досягнуто домовленості прив'язати валюти до твердого долара. Американський уряд узяв на себе зобов'язання обмінювати долари на золото. Міжнародний валютний фонд мав виконувати страхові функції. У 1948 р. було підписано Генеральну угоду про тарифи й торгівлю (ГАТТ). Усі члени цієї організації мали торгувати на однакових умовах. Війну у В'єтнамі 1962–1975 рр. американський уряд фінансував у борг. 15 серпня 1971 р. президент США Р.Ніксон відмовився від золотого стандарту. Система твердих обмінних курсів зазнала краху. Почалася доба ліберального монетаризму та фінансових ризиків. Міждержавні кордони втрачали своє значення не лише для грошей. Дістала змогу швидше набирати обертів і торгівля товарами.

Після Другої світової війни настав час стрімкого зростання народжуваності. Нове покоління «baby boomers» зростало в комфортних умовах свободи, не пережило злиденних 1930-х або кривавих 1940-х рр., отримало таку форму комунікації, як телебачення. Матеріальний добробут здавався не дивним досягненням, а об'єктивним фоном. Кістяк революційної молоді становили вихідці із середнього класу, невдоволені бюргерським раціоналізмом батьківських інтересів. Наймані працівники у розвинутих країнах, отримавши матеріальні блага, перестали бути революційною силою. «Пролетарі всіх країн, розважайтесь!» – це було дійсно нове гасло. Причому молоде покоління 1960-х рр. вважало, що місце пролетаріату мають зайняти студенти, що «реформізм – це сучасний мазохізм» і закликали «бути реалістами й вимагати неможливого». Смерть Е. Че Гевари 9 жовтня 1967 р. похитнула впевненість нових лівих у можливості скинути капіталізм революційними засобами.

Причини подій молодіжних заколотів 1968 р. – це банальна нудьга «ситого суспільства» та самозадоволення соціальними здобутками. Країни, що опинилися на межі революцій і громадянських війн, підійшли до заворушень на тлі стабільного економічного зростання та побудови держави загального добробуту. Чи настало після цього оздоровлення західної культури? Чи вона померла? Прийшла недовіра до влади, песимізм, цинізм. Незважаючи на розквіт «глобального» телебачення, до кінця 1960-х рр. культурна глобалізація була лише проектом, приваблювала своїми перспективами.

Окрім соціальних причин світові економічні кризи, пов'язані зі зміною технологій, охоплюють усю історію людства та можуть розглядатися як загальноцивілізаційна закономірність. Уважається, що російський економіст М.Кондратьєв зробив прогноз, який виправдався під час депресії 1930-х рр. Для кожного економічного циклу властиві свої особливості, що обумовлюються розвитком технологій. Перший цикл він визначив у 1785–1835 рр., який був заснований на технології використання води у текстильній промисловості. Другий – 1830–1890 рр. – паровий двигун, чорна металургія та машинобудування. Третій – 1880–1940 рр. – використання електрики у виробництві, конвеєр, неорганічна хімія. Четвертий – 1930–1990 рр. – розвиток засобів зв'язку, товарів масового споживання. П'ятий – 1985–2025 рр. – мікроелектроніка, біотехнології. Шостий – нанотехнології. Саме цей етап, принаймні теоретично, має завершити економічну кризу 2008–2010 рр.

Криза 1973–1975 рр. стала символом переходу до транснаціональної (або глобальної) фази розвитку капіталізму. Ця криза завершила зростаючу хвилю економічної динаміки, яка тривала приблизно з 1948 до 1973 рр. Для неї властивим було зростання попиту на капітал, подорожчання робочої сили, активне технологічне оновлення виробництва, попит на інновації. Зміна технологічних умов виробництва була спровокована енергетичною кризою середини 1970-х рр. Тоді постало питання скорочення енергозатратності та собівартості виробництва. Почалася «рейганоміка», покликана стимулювати раціональне використання ресурсів. Наслідком цього стало також перенесення виробництва у країни «третього світу».

Із периферії світової економіки до її ядра пішов великий прибуток, який залишався у фінансовій сфері. Поява банкоматів і пластикових карток зменшили попит на готівку та скоротила обіг готівкових грошей. Глобалізація фінансових ринків зняла кордони на шляху переміщення капіталів. У лютому 1971 р. у США почала працювати перша електронна біржа NASDAQ, де замовлення на купівлю-продаж здійснювалися через електронні комунікаційні мережі. У 1984 р. на цій біржі могли грати всі бажаючі. Звичайно, за цих умов говорити про «регулювання» було наївно. Проблема «керованості» цього процесу на час гострого протистояння із СРСР відійшла на другий план, але лише тимчасово.

Після розпаду Радянського Союзу ідеологічні перешкоди на шляху розвитку процесу глобалізації було подолано. Американський політолог Ф.Фукуяма у праці «Кінець історії» зробив висновок про остаточну перемогу ліберальної ідеології. Суто формально, у глобальному масштабі, лібералізм більше не має рівного собі конкурента. Хоча, особливо після терактів 11 вересня 2001 р., у такій ролі пропонується розглядати радикальних прихильників ісламу. Вони здаються, так само й радикальні революціонери марксистсько-ленінської доби у версії «світової революції», прихильниками ідеї «революційного» створення «глобального ісламського суспільства». Правда, ресурсні можливості багатих суспільств, які належать до так званого «золотого мільярда», та ісламських країн «третього світу» виглядають такими, що їх годі коректно порівняти.

Серйозною перевагою бідного «ісламського мільярда» населення виглядає демографічна перевага. Західні суспільства стрімко старіють, втрачаючи демографічний потенціал. Зменшення народжуваності стає симптомом старіння населення та проблем із наповненням пенсійного фонду. Система соціального страхування не може бути досконалою. Завжди будуть ті, хто не доживає до пенсійного віку. Встановлюється залежність між зменшенням народжуваності та залученням іноземної робочої сили. Виходячи з мальтузіанської традиції, вважається, що кількість населення має бути економічно виправданою. До економічної глобалізації цей закон діяв максимум у регіональному масштабі. Наразі він набув глобальних масштабів.

Глобалізація економіки передбачає вільне пересування не лише товарів, капіталів, а й робочої сили. Це дає можливість роботодавцям у розвинутих країнах економити на заробітній праці всіх категорій найманих робітників. Некваліфікованим емігрантам платять менше. При цьому тарифна сітка прив'язана до мінімальної зарплати. Водночас виробництва «експортуються» до країн із низьким рівнем заробітної плати. Тому більша частка робітників у розвинутих країнах зайнята у сфері обслуговування, а не виробництва. Але ця сфера також не може дати роботу всім. Однак причина глобалізації не у демографічних проблемах, а у вичерпаності розвинутих країнами можливостей економічного зростання.

Американська модель глобалізації передбачає загальну уніфікацію всіх стандартів у світі під ліберальні стандарти. За періоду президента Б.Клінтона більшість валового національного продукту США почала виробляти не індустрія, а інформаційна галузь. Західний світ добре живе не

за рахунок виробництва. Хоча політичних свобод на Тайвані менше, ніж у США, інвестиції йдуть зі США на Тайвань, а не навпаки. У світі завжди є резерв дешевої робочої сили.

Прибутковість виробництва визначається різницею між ціною виробленого продукту й місцевими витратами на виробництво. Зарплата американського та європейського робітника є не стільки зарплатою, скільки часткою від експлуатації економіки решти світу. Це – своєрідний добровільний бонус за соціальний мир. Американці, незважаючи на свою любов до свободи, користуються банківськими картками, хоча від цього їх приватне життя стає прозорим для зовнішнього контролю зі сторони податкової служби. Масштабне кредитування є засобом розв'язання конфлікту між працею та капіталом. Кредитування платоспроможного попиту давало можливість продавати вироблені товари й забезпечувати прибуток, який направлявся у розвиток економіки. Тому з метою забезпечення ефективності такої системи треба постійно збільшувати заборгованість суб'єктів економіки та населення. Як тільки процес кредитування зупинився, розпочалася криза.

У 2008 р. борги американських домогосподарств на 33% перевищували їх річний прибуток. Державний борг США з 1980 до 2008 рр. зріс із 1 трлн до 11,85 трлн доларів (що становить майже 80% валового внутрішнього продукту США). Фінансовий сектор домінує над реальною економікою. У підсумку, одночасність проходження чергової циклічної кризи перевиробництва, найбільш потужного в історії кредитного колапсу, та руйнації ринку віртуальних фінансових інструментів зробили кризу планетарного історичного масштабу. США, споживаючи 40% світових ресурсів, виробляють ледь 20% сукупного світового продукту. Частка виробничих секторів скоротилася на користь невиробничих галузей економіки¹⁹.

Виробництво багатьох товарів у США через економічну недоцільність відсутнє. США живуть за рахунок глобального домінування шляхом списання власних боргів. Заради цього криза спалювання зайвих капіталів шляхом банкрутств відбувається за рахунок азійських промисловців, європейських банкірів, арабських шейхів та російських нафтових олігархів і купівлі світових активів американським капіталом. Обмеження можливостей конкурентних капіталів відбувається за рахунок маніпуляцій із доларом. Унаслідок цього нестабільність національних валют провокує поглиблення світової фінансової кризи. Головний результат – знищення національних капіталів. Їх власність переходить до США, які мають економіку фінансових спекулянтів, котрі створюють фінансовий капітал на фондових ринках. Світовий уряд мирової фінансової олігархії займається переведенням віртуальних грошей у реальну власність, а отже, і повноцінну владу над світом.

У 2001 р. у рамках Світової організації торгівлі розпочався так званий Дохійський раунд переговорів щодо лібералізації торгівлі. Однак суперечності між найбагатшими і найбіднішими країнами, а також Бразилією та Китаєм зірвали переговори в липні 2008 р. З'ясувалося, що глобальному капіталізму

¹⁹ [Електронний ресурс]: <http://www.givingpledge.org>

потрібні традиційні докапіталістичні формації, як ринок збуту та джерело дешевої робочої сили. Капіталізм навіть у своєму ядрі приречений відтворювати докапіталістичні форми економіки, зокрема, дрібний бізнес. Транснаціональні корпорації (ТНК) перетворилися на розподільчі системи, в яких працівники корпорацій втратили стимул до праці. Американці отримували кредити у банках, демонструючи як платоспроможність квитанції про сплату за квартиру. Вони сподівалися на інститут кредитних історій, нібито ризик не отримати новий кредит змусить повернути старий. Але з крахом іпотечного кредитування цей механізм не спрацював. У ризиковані спекуляції було залучено великі прошарки американських громадян. Іпотечний «пузир» був надутий завдяки низькій інфляції та низьким ставкам по довготривалим кредитам. Першим був пузир акцій інтернету, який луснув у 2001 р. Новий пузир – це нові сподівання інвесторів. Дійсно, капіталізм без криз все одно, що релігія без гріха.

Зростання транспортних видатків від далеких перевезень зменшували прибутки від глобалізації. Не менш важливим фактором стало поступове зростання вартості робочої сили в Індії та Китаї, де економічний розвиток стимулював урбанізацію й збільшення чисельності середнього класу. Закон зменшення прибутків працював тепер проти глобалізації. В індустріально розвинутих країнах Заходу стрімко зростали державні борги. Антикризові заходи, які використовувалися з метою стимулювання розвитку економіки, мали протекціоністський характер.

Колосальні витрати на національну безпеку США після терактів 11 вересня 2001 р. дали негативний ефект для американської економіки. Закрито чимало американських підприємств в ісламських країнах. Дедалі менше грошей нафтові шейхи тримають в американських банках. До терактів серед великих вкладників вони становили близько 70%. Економіка диктує США вимогу замиритися з ісламським бізнесом. Це не лише дасть можливість зменшити витрати на безпеку, які негативно позначаються на бізнесі, а й зняти обмеження на переміщення капіталів і робочої сили.

Натомість традиційні мусульманські суспільства зберігають високий рівень народжуваності. Однак якість знань, якими володіють західні та ісламські суспільства, – відмінна на декілька технологічних укладів. Міграція як переміщення і поселення людей на новій території являє собою найбільш поширену форму глобалізації. Найчастіше елітарні міграції являли собою завоювання на периферії імперій із закріпленням аристократії та підлеглого їй оточення на прикордонній території. Утворення іммігрантських громад разом з їх більш або менш широкими зв'язками з країною свого походження зумовлює зміни в культурному середовищі та соціальному самовизначенні. Переселення людей водночас є рухом нових ідей, вірувань, соціальних практик. Але зворотним результатом цього процесу було поширення епідемій.

Поворотним моментом глобалізації як соціального процесу став початок восени 2008 р. світової економічної рецесії. «Часткова» та «системна» глобалізація опинилися у кризовому стані. Але це не означає «кінець» процесу глобалізації. Навпаки, пошук шляхів виходу зі стану економічної кризи, як доводить досвід також глобальної рецесії 1929–1933 рр., може привести

до нових тенденцій, форм і наслідків глобалізації у період після завершення кризи, тобто приблизно між 2012–2015 рр. Упродовж цього часу можуть бути сформовані нові соціальні норми, покликані відновити моральні засади функціонування глобального фінансового ринку та його зв'язок із реальною (а не лише віртуальною) економікою. Звичайно, якщо справа не завершиться встановленням на основі грабіжницького проценту світових банкірів фінансової тиранії над виробництвом і національними державами.

Глобальне управління має бути концептуально визначеним щодо ієрархії цілей і пріоритетів та щодо визначення конкретних засобів досягнення цілей управління. Неспроможність визначити ієрархію цілей і способів їх досягнення створює концептуальні помилки управління, які ведуть до глобальної управлінської кризи. Добробут «золотого мільярда» (всередині дуже диференційованого) засновано на експлуатації решти світу. Але цей світ скорочується. Китай, Індія, Бразилія вже виходять з-під такої опіки, стаючи самостійними гравцями.

За умов фінансової лібералізації процеси на міжбанківських біржах визначають стан економіки. Гроші більше не залежать від праці та ресурсів, а самі по собі вони лише папірці. Загалом світова економічна криза протягом 2008–2010 рр. довела факт існування системи міфів про глобалізацію. По-перше, стало зрозумілим, що економічна глобалізація (як і чимало соціальних процесів) не є незворотною. Тому вона не може започаткувати «безкінечний» прогресивний процес історичного розвитку. По-друге, функціонування світового ринку не може скасувати національні економічні системи, які продовжують працювати в рамках національних кордонів. По-третє, зменшення втручання державних структур в економіку може призвести, як це вже було у 1929–1933 рр., до розбалансованості ринкової системи. Однак «державний директизм» має бути виправданий конкретними умовами розвитку національної та світової економік. По-четверте, транснаціональні корпорації виявилися неспроможними відмовитися від частини прибутків заради стратегічного розвитку новітніх технологій. По-п'яте, глобальний ринок капіталів потребує глобальних інструментів регулювання.

Боротьба з кризою у фінансовій сфері упродовж 2008–2009 рр. відбувалася за рахунок накачування економіки інфляційними грошима. Коли цей фінансовий «пузир» лусне, криза вийде за межі економічної складової та випробуватиме на міць існуючу соціальну, геополітичну і військову структури сучасного світу. Після виходу кризи за економічні межі його логіку визначатимуть процеси цивілізаційного масштабу.

Отже, маємо справу з появою економіки знань, яка є антиподом цінностям ринкової економіки. Ринковий фундаменталізм робить глобальну соціальну стратифікацію несправедливою, на думку багатьох мешканців планети Земля. Унаслідок цього ускладнюється процес формування цілісного глобального суспільства. Відкритим певний час залишатиметься питання, яка тенденція переможе: чи буде достатньою стабільність технічної цивілізації, аби витримати кризове перевантаження, чи гору візьме апокаліптичне прискорення часу доби науково-технічного розвитку?

Наразі невідома ані галузева, ані географічна локалізація подій, з яких розпочнеться лускання «кульою», наявність яких імітує вихід із кризи. Може спостерігатися ефект доміно, коли незначний привід стане поштовхом до подій планетарного масштабу. Наприклад, якщо привід буде суттєвим, таким як теракти 11 вересня 2001 р., обвал може відбутися набагато швидше. Роздування кульок супроводжуватиметься потужною кампанією на їх підтримку. Будуть запущені всі механізми експорту криз до слабкіших держав. Прискориться знищення традиційних ідеологічних, соціальних, геополітичних та інших стереотипів, які існували віками. Може активізуватися діалектично пов'язаний із глобалізацією процес локалізації та регіоналізації.

Криза розпочалася 16 вересня 2008 р. із банкрутства банку «Lehman Brothers». Символічно, що це відбувалося після швидкоплинної російсько-грузинської війни 8–10 серпня 2008 р. Потреби подолання світової економічної кризи спонукали у листопаді того ж року створити «велику двадцятку», учасниками якої стали Австралія, Аргентина, Бразилія, Великобританія, Німеччина, Європейський Союз, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Японія. Разом цим країнам належить дві третини світової економіки. Але ситуація з цією статистикою не є раз і назавжди заданою.

На початку XIX ст., за даними британського історика Е.Гобсбаума, частка Китаю у світовій економіці становила близько 30%, індійська та європейська частки дорівнювали кожна по 15%, а частка США становила лише 2%. Віддзеркалення цієї тенденції може бути одним із результатів кризи першої декади XXI ст.²⁰

Відкритість і незавершеність людини забезпечує виживання за зміни умов буття. В історії завжди взаємодіють дві протилежні тенденції. Одна з них спрямована на зміцнення, самозбереження соціальних інститутів, а інша – на їх руйнацію, адже в разі невідповідності викликам часу вони стають перешкодою на шляху появи нових форм буття. Рабовласники не розуміли, що володіти робочою силою можна без додатку її «фізичного» власника. Політичне життя Римської імперії доби занепаду нагадувало нашу епоху занепаду контролюючої та регулюючої функції «національних» держав, становлення транснаціональних фінансових, економічних та інформаційних систем. Подібними були й основні риси повсякденного життя, яке характеризувалося послабленням ролі інтелектуального виховання, наставництва, заснованого на переданні особистого досвіду від учителя до учня та розвиток орієнтованих на видовища форм управління натовпом через роздачу хліба та віртуальних задоволень.

Суспільство спектаклю, яке властиве сучасному громадському життю, було характерне й політичному життю пізньої Римської імперії, що потерпала від тиску варварських племен, байдужих до ціннісних орієнтирів громадян імперії. У цьому полягає й слабкість сучасних споживацьких суспільств, які безсилі перед викликом «зла зі Сходу». Релігійний фундаменталізм став

²⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.globalresearch.ca>

результатом трактування Бога як абсолютного захисника. У складному історичному процесі матеріальні й духовні чинники не однобічно підпорядковані, а взаємодоповнюють одне одного та взаємодіють. Зокрема, чим більш суворою є самодисципліна соціальних суб'єктів, тим більш ліберальним може бути зовнішній контроль. Для західного соціуму, на відміну від східнохристиянського, неважливо, що людина думає насправді, важливо, щоби вона жила і діяла відповідно до рольових очікувань свого оточення.

Глобалізація створила феномен геоeкономіки. Це багаторівнева система економічних зв'язків у світовому просторі, яка складається на основі взаємодії різних економічних суб'єктів, зацікавлених у веденні бізнесу на територіях, де можна отримати максимум прибутку за мінімуму витрат. Відкритість національної економіки визначається її місцем у глобальному розподілі праці. Транснаціональні корпорації мають наднаціональний характер, керують власними бізнесовими інтересами та поривають із національною державою, наслідком чого є криза держави загального добробуту.

Відбувається поляризація багатства та бідності. У 1960-х рр. частка 20% найбагатших індивідуумів у світовому доході становила 70%, відповідно 20% найбідніших – 2,3%. У 2001 р. ці показники – 90% та 1,1%. Загальне багатство 225 мільярдів дорівнює річному доходу 2,8 млрд людей²¹. Однак усюди середньому класу властива байдужість до проблем, які не стосуються його інтересів. Зникає поняття суспільний інтерес і благо. Кожна система соціальної стратифікації має власну ієрархію. На відміну від багатих швейцарців, бідні миють свої «Мерседеси» самі.

На порозі ХХІ ст. 54 країни стали біднішими, ніж у 1990 р. У 21 країні люди ще більше голодували; у 14 – ще більше дітей вмирало у віці до п'яти років; у 34 країнах знизилася очікувана тривалість життя²². «Доповідь про розвиток людини – 2005» свідчить, що 20% населення планети зараз належить 75% усіх світових доходів, бідним 40% – лише 5%, а найбіднішим 20% – лише 1,5% світового валового продукту. Майже 2 млрд мешканців Землі живуть на 2 долари у день²³.

Індійський дипломат і соціолог П.Варма у книзі «Великий середній клас» показав трансформацію країни з мільярдним населенням та великою кількістю заплутаних і складних проблем. Головним гравцем у цьому процесі він вважає середній клас. Його чисельність зростала після початку реформ 1991 р. Цьому сприяв і бум інформаційних технологій. У контексті індійських реалій до середнього класу П.Варма відносить тих, у кого є житло, хто харчується тричі на день, має доступ до елементарного медичного обслуговування, громадського транспорту, середньої освіти, чий дохід дає можливість придбати кондиціонер, годинник і велосипед. За цим критерієм, до індійського середнього класу належать близько 400 млн осіб. Над середнім класом 2% мільйонерів та мільярдів²⁴. На зміну суворості принципів та самообмеження М.Ганді прийшло споживання (консьюмеризм). Країну об'єднала реклама нових товарів.

²¹ Human Development Report. – 2003. – P.2–3.

²² Ibid. – P.4.

²³ [Електронний ресурс]: <http://www.worldbank.org>

²⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.forumsocialmundial.org>

Реклама та мода нав'язують колективну ідентичність споживання. Унаслідок цього різноманітність рас і етносів, нетотожність різних культурно-історичних типів стає китчем. Уявлення про те, що треба жити за доходами були зруйновані пластиковими кредитними картками. Вихід із глобальної рецесії шукають у перетворенні Індії на найбільший споживацький ринок у світі. Левова частка міжнародної допомоги не доходить до адресата, а осідає на рахунках еліт бідних країн. Унаслідок цього соціальна поляризація майже наближається до класичних марксистських ідей про тотальну пауперизацію.

Глобальна транснаціональна економіка не сприймає у принципі патерналістські держави. Глобалісти на прикладі 20 млн найбагатших людей планети ліквідують незручні для їх діяльності національні кордони. Можливість жити в рідних соціальнокультурних умовах відіграє не меншу роль, ніж фінансовий добробут. Цим пояснюється, чому після розширення Євросоюзу та відкриття європейських кордонів бідний європейський Південь не опинився на багатій Півночі. За даними Міжнародної організації праці (МОП), наведеними у доповіді «Глобальні тенденції у сфері зайнятості» у січні 2010 р., в усьому світі на той час було 212 млн безробітних²⁵. Причому, за прогнозами експертів, у 2011 р. у розвинутих державах і країнах ЄС кількість незайнятих людей збільшиться ще на 3 млн осіб.

Таким чином, капіталізм без соціальних обмежень знищує себе сам. Світ опинився у ситуації колосального розриву між реальною та фіктивною вартістю капіталу. Світова фінансова еліта свідомо паразитує на основній масі населення. Причина кризи обумовлена тим, що нова порція інвестицій не дає абсолютних прибутків. Унаслідок цього відбувається перевиробництво не товарів, а капіталів. Аби не допустити товарного перевиробництва відбувається недовантаження виробничих потужностей і загальне «заморожування» інвестицій.

Отже, якщо ми стали свідками закінчення чергової довгої хвилі економічного розвитку за М.Кондратьєвим, то що йде на заміну? Що становитиме основу нової технологічної хвилі: енергозберігаючі технології або нові технології виробництва енергії? Але вже зрозуміло, що необхідно буде змінювати парадигму культури як способу існування та смислотворення.

Водночас світова економічна криза першої декади ХХІ ст. активізувала дискусії з приводу створення нових регіональних валют. За умов, коли долар США є світовою валютою, неможливо провести приховану валютну реформу. Першим ідею створення на території Північної Америки спільної валюти висловив навесні 2009 р. канадський економіст Г.Грубер²⁶. Дискутується питання заміни долара на «амеро». Однак амеро навряд чи стане повноцінною заміною долару, як євро стало альтернативою низці західноєвропейських валют. Долар та євро не прив'язані один до одного і можуть вільно коливатися. На відміну від торгівлі акціями, операції з валютою проходять за зачиненими дверима, адже неможливо грошові потоки сучасної економіки прив'язати до золота в його необхідній кількості.

²⁵ [Електронний ресурс]: <http://www.eniugh.org>

²⁶ [Електронний ресурс]: <http://www.heritage.org>

Очевидним виглядає план скорочення глобальних засобів розрахунків до трьох – для Європи, Америки та Азії. Добре продуманий план іноді вважається свідченням поганих намірів. У перспективі три засоби розрахунків під контролем глобальної банківської еліти може замінити одна світова валюта. У стратегічній перспективі потрібно, аби Китай більше споживав та менше експортував, натомість США менше мають споживати і більше експортувати. Але заради подолання кризи Китаю потрібно підтримувати експорт, а США – рівень споживання. Тому глобальні дисбаланси існуватимуть тривалий час. Із кожним роком зростає прірва між групою надбагатих і середнім класом. Цей розрив становить реальну загрозу світовому соціальному порядку, особливо в умовах глобалізації, коли така нерівність стає всепланетною. Тому середній клас стане новим гегемоном і разом із захисниками докільля поведе у найближчі тридцять років кампанію проти надбагатих. Адже саме середній клас за умов фінансової глобалізації став основним джерелом податкових надходжень. Суспільство споживання є можливим лише на основі споживання ресурсів «третього світу». Національна політична влада все частіше втрачає вплив на дію глобальних ринкових механізмів.

Показово, що 58 американських мільярдерів підтримали благодійну ініціативу двох найбагатших людей планети – Б.Гейтса та В.Баффета. У 2010 р. вони дали публічне зобов'язання спрямувати не менше половини своїх багатомільярдних статків на благодійництво. Ключовим стає завдання, яке у щорічному зверненні «про становище нації» президент США Б.Обама визначив як потребу «виграти майбутнє»²⁷. Заради цього пропонується профінансувати доступність освіти для всіх верств американського суспільства, створити ефективні ліки для боротьби з хворобами, фінансування інноваційних наукових розробок, охорона навколишнього середовища.

Одним із вагомих політичних результатів глобальної фінансової кризи стало послаблення демократичних політичних режимів у багатьох країнах світу, хіба що за винятком країн сталої демократії. Економічне зростання Індії та Китаю надають процесу глобалізації «азійське обличчя». Випробується на міць принцип наднаціональності у процесі реалізації європейської інтеграції. Ускладнюється пошук ідентичності та «справжніх» цінностей. Економічна ефективність дедалі частіше підпорядковується інтересам безпеки. Соціальна консолідація забезпечується головним чином націоналістичними трендами. Помітною стає тенденція до посилення конкуренції між ліберально-демократичною та авторитарною моделями капіталізму. За певних умов авторитарний капіталізм веде не лише до прискореної модернізації, а й до деградації. Вибір між цими тенденціями неминуче доведеться зробити й Україні.

²⁷ Барак Обама виступил перед конгресом США [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2011/01/110125_rn_obama_union_speech.shtml

The article is devoted to the basic specifically of process economic crisis 1929–1933 and 2008–2010 years.

Т.О.ШАРАВАРА*

ІСТОРІОГРАФІЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано радянську, зарубіжну та сучасну історіографію реформ вищої, середньої й початкової освіти в Російській імперії. Визначено чинники, що вплинули на характер публікацій, окреслено недостатньо висвітлені проблеми.

Сучасна модернізація галузі освіти якісно неможлива без урахування широкого досвіду попередніх поколінь, які вже розв'язували аналогічні нашому сьогоденню проблеми. Зокрема, рівень запозичення західноєвропейських ідей під час проведення сучасних реформ у вищій школі глибоко турбує громадськість. Водночас, сучасні виші виборюють широку автономію. Екстраполяція освітніх проблем нашого минулого дозволяє визначити багато спільних моментів, особливо стосовно оцінок реформаційних процесів, висловлених викладачами вишів, політиками, редакторами видань тощо. З огляду на те, що в 1860-х рр. російське суспільство вже набуло реформаційного досвіду, актуальним буде з'ясувати не лише, з якими проблемами стикалася тогочасна громадськість, а й рівень сприйняття населенням проведених реформ у галузі вищої, середньої та початкової шкіл. За радянської доби історики й педагоги здійснили вагомий внесок у розробку історіографії освітніх реформ, а їх оцінки на проблему докорінно відрізняються від поглядів сучасних авторів, то ж ставимо за мету порівняти радянську та сучасну історіографію освітніх реформ, визначити чинники, що впливали на характер оцінок учених та окреслити недостатньо вивчені питання.

Історіографія окремих аспектів освітніх реформ уже розроблялася дослідниками. Зокрема, представник московської історичної школи О.Донін висвітлив історіографію університетських реформ та середньої школи крізь призму розвитку суспільної думки другої половини ХІХ ст. Погляди консервативно налаштованих до реформ представників громадської думки дослідив О.Єрмаков¹. Питання історіографії реформи початкової школи практично не привертала уваги дослідників. На сьогодні триває розробка регіональних особливостей реформ, проте далеко не всі аспекти перебігу освітніх реформ знайшли висвітлення в історіографії, що й зумовило необхідність даного синтезуючого дослідження.

Після подій 1917–1921 рр. проблемі освітніх реформ історики тривалий час не приділяли достатньої уваги. Відсутність ґрунтовних досліджень з історії основних складників і напрямів цих реформ до 1940–1950-х рр.

---

* Шаравара Тамара Олексіївна – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Донин А.Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2003. – 527 с.; Єрмаков А.В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1999. – 21 с.

пояснюється процесом становлення радянської історичної науки та розбудови радянської мережі навчальних закладів. На початку 1920-х рр. М.Бухарін висунув ідею, за якою «виробництво» знання може контролюватися й перебувати у власності держави, як і будь-яке інше майно. Найголовніше – це згуртувати «виробників» знання (професорський склад), зробити їх контрольованими, а потім, як писав М.Бухарін, «під генералами марксистської ідеології треба створити офіцерський корпус і проміжний склад»². Таким чином, протягом 1920-х рр. більшовицька партія визначалася із загальною стратегією модернізації вищої та середньої школи. Зокрема, вступ до вишів зробили вільним, прибравши становість, створили інститут червоної професури, структурували систему посад у вишах, поставили працю безпартійних викладачів під жорсткий контроль колег-комуністів. Уявлення про ці події дозволяють скласти публікації О.Бейліна³, доповідь ректора Інституту червоної професури М.Покровського⁴, директиви ВКП (б)⁵ та ЦК РКП.

Окремі директиви містять вказівки В.Леніна щодо підпорядкування наукової діяльності професорів «старої школи» комуністам⁶. Структурна модернізація вищої школи в СРСР почалася на межі 1929–1930 рр. і була пов'язана із рішеннями пленуму ЦК 1929 р. та Постановами РНК СРСР від 30 червня 1930 р. про реорганізацію вишів та технікумів. У директиві РНК союзним республікам вказувалося, що багатофакультетні університети царської доби мають бути реорганізовані шляхом виокремлення з їх складу тих факультетів, які можуть становити самостійні навчальні заклади. Особливий акцент було зроблено на необхідності створення навчальних закладів технічного профілю⁷. Отже, злам імперської системи освіти тривав протягом 1920 – на початку 1930-х рр. Обґрунтувати необхідність таких кроків радянська влада зобов'язала істориків.

На шпальтах журналу «Коммунистическая революция» вийшла стаття А.Єфременко⁸, в якій вказувалося, що визначний вплив на процес розбудови вищої школи мав листопадовий пленум ЦК 1929 р. До цього року, як пише автор, доленосних для вищої школи рішень радянська влада не приймала. Історик наголошує на «труднощах», які довелося долати радянській владі в освітніх питаннях, і до головних із них відносить сутність, структуру імперських університетів та реакційно налаштованих професорів, «які разом зі студентством протистояли радянській університетів»⁹. Автор вказує, що реорганізація була спричинена відсутністю кваліфікованих кадрів із технічною освітою, оскільки індустріалізація 1930-х рр. виявила брак потрібних

² Бухарин Н.И. Борьба за новых людей. Роль кадров в переходной период (из доклада в Ленинграде 5 февраля 1923 года). – Москва; Ленинград, 1926. – С.34–35.

³ Бейлин А. Кадры специалистов в СССР. Их формирование и рост. – Москва, 1935.

⁴ Докладная записка ректора ИКП М.Н.Покровского в Секретариат ЦК ВКП (б) об итогах работы института за 1921–1928 гг. // Исторический архив. – 1958. – №6.

⁵ Директивы ВКП (б) по вопросам просвещения. – Москва, 1929.

⁶ Директивы ЦК РКП коммунистам – работникам Наркомпроса // Правда, 1921. – 5 февраля.

⁷ Хрестоматия по истории СССР 1861–1917. Учебное пособие для педагогических институтов. – Москва, 1990. – 347 с.

⁸ Ефременко А. К вопросу о реорганизации госуниверситетов // Коммунистическая революция. – 1931. – Июнь. – С.45–48.

⁹ Там же. – С.45.

спеціалістів, а засилля класичних університетів владу не влаштовувало. Науковець цілком виправдовує принципи реорганізації. До визначальних відносить «комунізацію кадрового складу вищих шкіл» та організацію наукових конференцій за участі господарників, які б напрацювали плани діяльності для «армії дослідників, лаборантів, конструкторів, працівників дослідних станцій, обсерваторій тощо»¹⁰.

Таким чином, виступи й публікації радянських ідеологів, урядові постанови та рішення ЦК партії значно вплинули на характер оцінок опублікованих у наступних роках історичних праць, які набули відчутного ідеологічного забарвлення. На початку 1950-х рр. ювілеї Московського, Харківського, Казанського¹¹ університетів обумовили вихід низки досліджень, де обґрунтовувалася доцільність існування радянської системи освіти. Критикуючи імперську становість університетів та суцільну неграмотність населення, пов'язану з проурядовою імперською політикою в цій галузі, автори цілком виправдали радянські принципи реорганізації вишів. Проте, необхідно підкреслити, що історики М.Корбут, В.Астахов, І.Мірошников, викладаючи історію університетів, зуміли подати матеріал без порушень єдності та послідовності подій, визнаючи «спадковість історії». Досить сміливими на той час були і запропоновані авторами назви досліджень «Московському університету 225 років», «Харківський університет за 150 років», «Казанський університет за 125 років», які прямо вказували на те, що науковці не відмовлялися від дорадянського минулого вишів, дотримуючись принципу спадкоємності в дослідженнях.

До 1960-х рр., висвітлюючи позитивні сторони освітніх реформ, учені на перший план висували об'єктивні фактори, які, на їх погляд, суттєво вплинули на хід реформ. При цьому історики вочевидь деперсоніфікували освітні процеси царської Росії. Науковці не зупинялися на питаннях участі держави в модернізації системи освіти та перспективах освітньої політики, а робили завеликий акцент на студентських рухах, заворушеннях, страйках, подекуди перебільшуючи їх вплив на реформи вищої школи. Історію освітніх реформ радянські вчені оцінювали як суцільну конфронтацію прогресивного студентства із самодержавним ладом¹². Попри такий підхід, дослідження є цінними в плані вивчення життєдіяльності університетів, взаємовідносин із владою та суспільством. Якщо дорадянські автори робили акцент на складних побутових та матеріальних умовах життя студентства й цим пояснювали їх заворушення та протести, то радянські – наполягали на політичному забарвленні студентських виступів та поширенні антиурядових ідей.

¹⁰ Там же. – С.47.

¹¹ Московському університету 225 лет. – Москва, 1979.; *Астахов В.И.* Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – Х., 1955.; *Корбут М.К.* Казанский государственный университет им. В.И.Ленина за 125 лет (1804–1929 гг.). – Т.2. – Казань, 1930.

¹² *Орлов В.И.* Студенческое движение Московского университета в XIX столетии. – Москва, 1934; *Ткаченко П.С.* Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX века. – Москва, 1954; *Астахов В.И.* Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции. – Х., 1953; *Бережной И.С.* Студенческое движение на юге Украины в конце XIX – начале XX вв. – К, 1964; *Щетинина Г.И.* Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века. – Москва, 1987.

У 1970-х рр. дослідники почали вивчення окремих періодів історії закладів вищої освіти. Історіографію поповнили праці В.Лейкіної-Свирської, Г.Щетиніної, Р.Еймонтової¹³. Висвітлюючи процес формування інтелігенції та її соціальний склад, В.Лейкіна-Свирська дослідила рівень підготовки викладачів і кадрову політику царського уряду в цьому питанні. Враховуючи те, що дорадянська історіографія не дала вичерпних робіт такого змісту, її праця значно розширила межі досліджуваної проблеми. Проте, історик обійшла увагою питання участі інтелігенції в розробці статутів університетів. Г.Щетиніна докорінно вивчила питання трансформації університетського життя протягом 1870–1880 рр., висвітливши окремі складники контрреформи 1884 р. Автор проаналізувала ставлення професорів та студентства до урядової політики й статуту 1884 р. Водночас вона пов'язала це питання з участю інтелігенції в опозиційній діяльності щодо процесу запровадження реакційного статуту. Автор також порушила питання впливу статуту 1884 р. на стан функціонування історико-філологічних факультетів і наголосила на недостатній ролі лібералів і професури у боротьбі з урядовою політикою в освітній галузі, при цьому дещо перебільшуючи вплив студентства на ці процеси. Історик цілком обґрунтовано підкреслила, що «поворот до реакції стосовно прийняття статуту 1884 р. не являв собою плавного процесу, а відбувся всупереч поглядам домінуючої частини правлячих кіл, що було обумовлено реальним співвідношенням інтересів різних прошарків панівного класу»¹⁴. Ретельно висвітливши освітню контрреформу, вона обґрунтовано довела, що її зміст становили два документа: університетський статут 1884 р. та циркуляр «о кухаркиных детях» 1887 р. Г.Щетиніна здійснила вагомий внесок у висвітлення епохи освітніх контрреформ. Вона всебічно проаналізувала зміст циркуляру 1887 р. На відміну від дорадянських авторів, які практично обійшли його увагою, радянська дослідниця зуміла подати комплексну оцінку урядових заходів та підкреслила, що циркуляр можна вважати найтипівішим утіленням реакції, який значно підірвав престиж самодержавства серед абсолютно різних соціальних прошарків населення¹⁵.

Як бачимо, вивчення історії реформи вищої школи відбувалося не в тому порядку, який стосувався логіки подій. Дослідження університетського статуту 1863 р. почалося наприкінці 1980-х рр., натомість першим історики аналізували статут 1884 року. Це пояснюється закономірними для радянської історичної науки підходами, оскільки дослідники спочатку приділяли увагу всім «реакційним» документам царської доби, а вже потім прогресивним.

Проблемним питанням розробки та запровадження статуту 1863 р. присвятила дослідження Р.Еймонтова. Хоча хронологічно праця дослідниці вийшла 1993 р., проте за характером оцінок і підходів до проблеми

¹³ *Лейкіна-Свирская В.Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – Москва, 1971.; *Щетинина Г.И.* Университеты в России и устав 1884 г. – Москва, 1976. – 227 с.; *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостнической к России капиталистической. – Москва, 1985.

¹⁴ *Щетинина Г.И.* Университеты в России и устав 1884 г. – Москва, 1976. – С.145.

¹⁵ Там же. – С.226.

робота виконана в ключі радянської історіографії¹⁶. Спираючись на значну джерельну базу, у тому числі періодику й мемуаристику, історик висвітлює різнопланові погляди тогочасної інтелігенції на проект статуту 1863 р. Позитивною є спроба дослідниці проаналізувати зауваження на проект статуту зарубіжних авторів. Історик ввела в науковий обіг значну частку архівних джерел, які дозволили їй цілком обґрунтовано наголосити на політичному підґрунті реформи вищої школи та простежити зміни політичних мотивів правлячих кіл протягом 1860–1870-х рр.

Вагомий внесок у висвітлення історії університетів здійснили представники зарубіжної історіографії. У праці «Освіта й держава в царській Росії»¹⁷ П.Ельстон проаналізував зміни в системі освіти Російської імперії упродовж двохсот років, починаючи від 1700 р. «Враження від значної радянської бюрократії, – як пише автор, – примусило його звернутися до витоків царської моделі системи освіти»¹⁸. Навчання в СРСР і добре знання російської сприяли всебічному вивченню історії Російської імперії, а обізнаність на нормах корпоративної етики радянських вишів дозволила автору порівняти їх із порядками імперських університетів. Епоху 1870–1905 р. автор називає кризовою та застосовує термін «криза монолітного контролю», наголошуючи на засиллі в ці роки академічного формалізму у вищій школі. Однак його погляди на окремі питання докорінно відрізнялися від поглядів радянських учених. Зокрема, питання демократизації складу студентства та його кількісного зростання він пов'язує з проурядовою політикою, особливо відзначаючи при цьому роль Д.Толстого, щоправда, не заглиблюючись у зміст нормативних актів, виданих цим міністром. Також історик наголошує, що рушієм прогресивних ідей у системі освіти виступала держава, при цьому не акцентуючи уваги на боротьбі професури, громадськості, студентства за розширення своїх прав та можливостей навчатися і працювати у прийнятних умовах¹⁹.

Висвітлюючи етапи розробки статуту 1863 р., В.Метс²⁰ позитивно оцінює його зміст, підкреслюючи, що цей документ відбивав погляди переважної більшості професорів. Проте, висновки вченого базуються не на архівному матеріалі. Радянські дослідники в залученні архівних матеріалів значно випередили своїх зарубіжних колег, проте значення статуту 1863 р. висвітлили недостатньо. Дж. МакКлеланд²¹ засудив політику царських урядовців у галузі освіти. Учений доводив, що уряд припустився помилки, наслідуючи німецький ідеал «чистого знання». Окремі європейські дослідники²², визнаючи позитивні сторони статуту 1863 р., вказують, що цей документ забезпечив умови для: професіоналізації російських професорів і розвитку

¹⁶ *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на путях реформ: шестидесятые годы XIX века. – Москва, 1993.

¹⁷ *Alston P.* Education and the State in tsarist Russia. – Stanford, 1969.

¹⁸ *Ibid.* – P.9.

¹⁹ *Ibid.* – P.139.

²⁰ *Mathes W.* The Struggle for University Autonomy in Russia during the First Decade of Reign of Alexander II (1855–1866): Ph.D. dissertation. – Columbia university, 1966.

²¹ *McClelland J.* Autocrats and Academics. – Chicago, 1979.

²² *Vichnich A.* Science in Russian Culture. – Vol.II. – Stanford, 1970. – P.66–104.

науки, зростання наукових товариств, присвоєння наукових ступенів та посад тощо. На цих питаннях радянські науковці уваги не акцентували.

Аналізуючи взаємини університетів із владою, деякі автори наголошували на тому, що університетське самоврядування за своєю сутністю не сумісне із самодержавним ладом. К.Маер²³ наполягає на розподілі понять «самоврядування» та «автономії» університетів і зазначає, що самодержавство прагнуло не допустити розвиток як однієї, так і іншої форми незалежності вишів. Загалом науковці підкреслили, що освітніми реформами й демократичністю статуту 1863 р. влада заклала під себе міну уповільненої дії. Насамперед виші готували державних службовців. У зв'язку з тим, що до навчання в них допускалися всі охочі, а з часом більшість слухачів ставала лібералами, тож нові кадри вже набували відмінних від чиновників старого вишколу поглядів на служіння державі²⁴.

Необхідно зауважити, що освітня контрреформа не викликала інтересу зарубіжних учених. Також це стосується й реформ середньої та початкової шкіл. Загалом за радянської доби вітчизняні та зарубіжні історики вивчили практично всі етапи університетської реформи, створивши низку вичерпних досліджень. Реформа середньої освіти другої половини XIX ст. знайшла висвітлення переважно в працях радянських істориків та педагогів.

Наприкінці 1940-х рр. вийшла комплексна праця М.Константинова з історії гімназій та училищ²⁵. Автор, дослідивши статuti класичних гімназій та реальних училищ, підкреслив низький рівень підготовки молоді в імперській Росії й зауважив, що за царської доби не було створено умов для розвитку освітньої галузі. На початку 1950-х рр. радянські педагоги долучилися до висвітлення питань історії пореформених навчальних закладів. Ш.Ганелін та В.Смирнов проаналізували статuti гімназій, здійснивши спробу висвітлити роль громадськості й педагогів у розробці статутів. Проте, значна заідеологізованість досліджень вплинула на висновки авторів. Зокрема, Ш.Ганелін охарактеризував статут 1864 р. як «несміливу й лицемірну форму, встановлену царизмом, яка зберегла привілеї панівних класів в галузі освіти»²⁶. Реформу 1871 р. автор називає «злом та найганебнішою сторінкою в історії середньої освіти»²⁷. В.Смирнов був стриманішим в оцінках і охарактеризував статuti як необхідний крок у напрямі перетворення держави з кріпосної в буржуазну²⁸. Його підтримав К.Богданов²⁹, наголошуючи на неосвіченості в пореформений період значної маси населення. Дослідник вважає, що освітні реформи середньої школи були спричинені виключно

²³ Meyer K. L'histoire de la question universitaire au XIX siècle // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1978 – №3. – P.301–303.

²⁴ Lieven D. Russia's Rulers under the Old Regime. – New Haven, 1989. – P.84–121; Pintner W. The Russian civil Service on the Eve of the Great Reforms // Journal of Social History. – 1975. – Spring. – P.55–68.

²⁵ Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 г. – Москва, 1956. – 247 с.

²⁶ Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России. – Москва, 1954. – С.44.

²⁷ Там же. – С.69.

²⁸ Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-е годы XIX века. – Москва, 1954. – 340 с.

²⁹ Богданов К.М. Грамотность и образование в дореволюционной России. – Москва, 1964.

браком кваліфікованих кадрів, і якби не потреби промисловості та армії, уряд би не підтримав реформу середньої школи. Усі дослідники були одностайними в тому, що політика міністра народної освіти Д.Толстого за-слуговує виключно на характеристику як реакційна. В оцінках професійної діяльності цього посадовця погляди радянських та дорадянських дослідників цілком збігаються.

На цьому етапі історики й педагоги заглибилися у вивчення історії середньої, загальноосвітньої школи та приділили увагу розвитку жіночої освіти в другій половині XIX ст. Зокрема, А.Вигдоров робив акцент переважно на політичній боротьбі лібералів та радикалів за загальну освіту³⁰, а історія жіночої освіти, представлена працею В.Лапчинської, стосувалася розвитку мережі жіночих гімназій³¹. У дисертаційних дослідженнях і монографіях вказувалося, що найактивніше царські уряди протистояли розвитку жіночої освіти та загальноосвітньої школи. Акцентуючи увагу на низьких показниках грамотності населення імперської доби та безправ'ї жінок, науковці зробили цілком передбачувані висновки про те, що тільки радянська влада змогла знищити становий лад та здолати проблеми темності й неосвіченості населення. Проте, далеко не всі питання загальноосвітньої школи знайшли висвітлення на цьому етапі. Історія окремих видів початкових шкіл та жіночих навчальних закладів так і не була осмислена за радянської доби.

Необхідно зауважити, що в працях початку 1950-х рр. історики та освітяни переважно подавали характеристику соціально-економічних проблем середньої школи, соціального складу учнів та вчителів. Водночас дослідники виявили значну частину нових архівних матеріалів та опублікували їх, чим, без сумніву, поглибили вивчення проблеми.

Радянська історична наука не дала спеціальних праць з історії початкової народної школи. Це питання знайшло висвітлення у працях з історії педагогіки³² і нарисах з історії школи та педагогічної думки³³.

Необхідно відзначити, що праці з історії педагогіки позитивно вирізнялися з-поміж решти радянських досліджень характером оцінок реформ та неупередженим висвітленням участі педагогів в освітніх процесах другої половини XIX ст. Автори підручників з історії педагогічної думки здійснили ретельний перелік освітніх реформ, які стосувалися шкіл усіх рівнів. У виданнях 1930-х рр. ідеологічне забарвлення в оцінках освітніх реформ дещо відчутніше, проте окремі висновки варті уваги і не втратили актуальності до сьогодні. Аналізуючи процеси розбудови початкової школи Російської імперії, С.Мединський влучно зауважив, що ця реформа носила двоїстий

³⁰ Вигдоров А. Средняя и общеобразовательная школа пореформенной царской России: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Москва, 1952.

³¹ Лапчинская В.П. Возникновение первых женских гимназий в России и история первых лет деятельности (Петребург 1858–1866 гг.). – Москва, 1951. – 359 с.

³² Мединский Е.Н. История русской педагогической мысли. – Москва, 1938. – 611 с.; Константинов Н.А. История педагогической мысли. – Москва, 1956. – 478 с.; Смирнов В.З. Очерки по истории прогрессивной русской педагогической мысли. – Москва, 1963.

³³ Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. – Москва, 1973; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. – Москва, 1976; Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX вв. – Москва, 1991.

характер, який проявився в надто повільних темпах³⁴. Дослідник дав вичерпну позитивну характеристику діяльності земських шкіл, що було не притаманне більшості радянських видань. Окрему увагу Є.Мединський приділив русифікаторській політиці в галузі освіти. Ці питання з часом перестали висвітлювати в радянській літературі.

У колективній праці з історії педагогіки за авторством М.Константинова, Є.Мединського та М.Шабасової подано вичерпну характеристику урядових заходів у галузі освіти та нормативно-правових актів, що супроводжували реформи. На середину 1950-х рр. дослідники зуміли відійти від виразних штампів ідеологічного характеру. Приділивши увагу постатям тогочасних педагогів, радянські учені визнавали їх внесок у розробку методичного забезпечення дисциплін, підкресливши значимість «прогресивних ідей педагогів-теоретиків»³⁵. На особливій реакційності урядової політики в галузі освітніх реформ наголошено в окремих підручниках з історії СРСР. Зокрема, в одному з таких видань зазначено, що діяльність уряду на початку 1880-х рр. свідчила про повну перемогу реакції³⁶.

У руслі висвітлення реакційної політики царизму в освітній галузі, зокрема, діяльності відомого консерватора М.Каткова, проаналізувала реформи середньої та вищої школи В.Твардовська³⁷. Схожою за змістом і оцінками є праця С.Евенчика³⁸, присвячена впливу К.Победоносцева на розробку та запровадження статуту 1884 р. Як і стосовно решти прогресивних реформ другої половини ХІХ ст., радянські історики, аналізуючи нормативні акти освітніх реформ, відстежували консервативні настрої політичних кіл у цьому питанні. Таким чином, вивчення діяльності окремих персоналій теж відбувалося в цих рамках. Окремі дослідники приділили увагу вивченню біографії та наукової діяльності відомих істориків царської Росії. Зокрема, О.Цамуталі належить спроба висвітлення наукової діяльності магістра історії М.Арістова³⁹. Увагу радянського вченого привернули питання внутрішньої організації Варшавського університету, який користувався певними пільгами щодо формування кадрового складу. Позитивні оцінки наукової роботи видатного попередника та організації Варшавського вишу були нетиповими в ті роки для радянської історіографії.

Загалом необхідно підкреслити, що працям радянських істориків притаманна заполітизованість у висвітленні проблеми, прагнення характеризувати освітні реформи й ліберальні та консервативні погляди тогочасної інтелігенції виключно в контексті боротьби революційних сил із самодержавством. Радянські історики зробили значний внесок у розробку питань

³⁴ *Мединский Е.Н.* История русской педагогики. – Москва, 1938. – С.250.

³⁵ *Константинов Н.А.* История педагогики. – Москва, 1956. – С.295.

³⁶ *История СССР с древнейших времён до наших дней.* – Т.5. – Москва, 1968. – С.364.

³⁷ *Твардовская В.А.* Идеология пореформенного самодержавия (М.Н.Катков и его издания). – Москва, 1978.

³⁸ *Эвенчик С.Л.* Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // *Учёные записки Московского государственного университета им. В.И.Ленина*, 1969. – №309. – С.154–338.

³⁹ *Цамутали А.Н.* Николай Яковлевич Аристов // *Вопросы историографии и источниковедения истории СССР.* – Москва; Ленинград, 1963. – С.88–92.

пов'язаних з участю університетів та гімназій у громадському житті і вивольних рухах, дещо оминаючи увагою питання внутрішньої організації освітніх закладів та їх внутрішнього життя.

На початку 1990-х рр. у розвитку історичної науки настав якісно новий етап, позначений плюралізмом поглядів, розширенням методологічної та джерельної бази досліджень, друком виявлених документальних матеріалів. Історики переосмислили окремі концептуальні положення, зокрема, відмовилися від гострої критики епохи Олександра III та припинили характеризувати 1880–1900 рр., як період реакції та репресій проти революційних сил. Принципово змінилися оцінки університетського статуту 1884 р. Здебільшого дослідники вже не характеризують його як реакційний⁴⁰. У 1990-ті рр. посилювався інтерес до історії вищої школи, внаслідок чого вийшла низка комплексних досліджень. З ініціативи НДІ при міністерстві освіти Російської Федерації вийшла праця «Вища освіта в Росії: нариси історії до 1917 р.»⁴¹. Авторський колектив подав систематичний огляд історії виникнення та розвитку вищої освіти, навчально-виховного процесу, становлення окремих вишів, як центрів освіти, культури, науки тощо. Так, А.Момот, В.Хотєєнков, Ю.Господарик⁴² підготували дослідження, в якому висвітлюються етапи становлення й розвитку університетів від початку XVIII ст. до 1917 р. Робота становить науковий інтерес у силу викладених оцінок щодо державної політики в галузі освіти. Однак автори обходять увагою роль громадськості і професури у процесах модернізації та реформ вищої школи.

У праці В.Змеєва розкрито еволюцію вищої школи Російської імперії. В окремій главі, присвяченій розвитку університетів, автор виклав періодизацію їх реформування, визначивши два етапи: початок 1860-х рр. та початок 1880-х рр. Учений висунув тезу про те, що статут 1884 р. зумів укріпити вищу школу шляхом обмеження її автономії⁴³. Така оцінка нормативного акту є певною мірою дискусійною. Питання «зміцнення» вишів та знищення їх автономії полярно протилежні категорії. На наш погляд, прагнення сучасних науковців відмежуватися від оцінок радянської доби не повинно заважати об'єктивному висвітленню подій.

Професор А.Аврус⁴⁴ є автором вагомого дослідження з історії університетів. Значну увагу він приділив вивченню внутрішнього життя наукових колективів та аналізу статутів, проте питання реформ вчений зачепив побіжно. В.Жуков⁴⁵ спробував висвітлити історію сучасних університетів, у зв'язку з чим здійснив ретроспективний аналіз реформ XIX ст. Він довів,

⁴⁰ Змеєв В.А. Эволюция высшей школы Российской империи. – Москва, 1998; *Его же. Развитие российской высшей школы (XVIII–XX века): Дисс. ... д-ра ист. наук.* – Москва, 2001; *Донин А.Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века: Дисс. ... д-ра ист. наук.* – Москва, 2003. – 527 с.; *Динес В.А. Очерки истории и теории высшей школы.* – Саратов, 2002.

⁴¹ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. – Москва, 1995.

⁴² Момот А.И. История университетского образования в дореволюционной России. – Москва, 1993.

⁴³ Змеєв В.А. Эволюция высшей школы Российской империи. – Москва, 1998.

⁴⁴ Аврус А.И. История российских университетов: Курс лекций. – Саратов, 1998.

⁴⁵ Жуков В.И. Высшая школа России: исторические и современные сюжеты. – Москва, 2000.

що університети, перебуваючи в авангарді освітніх подій та реформ, значно впливали на розвиток системи освіти в державі.

Нечисленна сучасна зарубіжна історіографія демонструє докорінно новий погляд на сутність університетського статуту 1863 р. Американський дослідник С.Д.Кессоу доводить, що університети в Росії не мали чітко визначеного статусу в суспільстві⁴⁶. Парадоксальність ситуації, на думку вченого, полягала в тому, що університети були дітищем держави, яка сама з недовірою ставилася до них. «Протягом всього існування імперії, – пише автор, – в Росії не існувало сил (церква, приватні особи, муніципалітет), які б могли самостійно, без державної підтримки відкривати університети»⁴⁷. Водночас держава, сама відкриваючи вищі, підривала непорушні устої старого суспільства.

На сьогодні історики заглибилися у вивчення впливу університетських статутів на розвиток філологічної, історичної, юридичної освіти. Зокрема, І.Чесноков, визначаючи вплив статуту 1884 р. на розвиток історичної освіти, наголосив, що оцінку статуту, як реакційному документу, історики виводили, порівнюючи його зі статутом 1863 р. Учений вказав, що новий статут майже не зачіпав структури історичних кафедр⁴⁸, оскільки кількість історичних та філологічних кафедр прирівнювали. Автор позитивно оцінює норми статуту, які дозволяли факультетам самостійно складати навчальні плани, враховуючи «місцеві особливості». Навіть процедура затвердження навчальних планів, як пише автор, не може принизити позитивного значення цієї норми статуту⁴⁹. Однак дослідник вказує, що саму реформу історико-філологічних факультетів 1885 р. не можна оцінити однозначно. Спроба перевести навчання на класичний манер була невдалою і не затрималася в часі. Вивчила стан розвитку юридичної освіти в університетах України на початку ХХ ст. О.Сгорова⁵⁰. Окремий розділ історик присвятила розвитку юридичної освіти в період реформ і контрреформ. Автор відзначила прогресивність статуту 1863 р., яким навіть запроваджувалася нова правова термінологія. Викладачі вишів поряд із категорією «закон» почали оперувати категорією «право»⁵¹. Стосовно доби 1880-х рр. автор зазначила, що у викладанні юридичних дисциплін переважали догмати. Необхідно вказати, що до сучасного періоду історія перебігу освітніх реформ в Україні майже не викликала інтересу науковців.

На сьогодні історики продовжують досліджувати різноманітні питання історії вищої та середньої школи. Значна увага приділяється висвітленню розвитку гімназій та реальних училищ. Ініціатива у висвітленні різнобічних

⁴⁶ Кессоу С.Д. Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения // Великие реформы в России. 1856–1874. – Москва, 1993. – С.317–334.

⁴⁷ Там же. – С.318.

⁴⁸ Чесноков И.В. К вопросу о влиянии устава 1884 года на университетское историческое образование в России // Российские университеты в XVIII – XX веках: Сб. науч. ст. – Вып.4. – Воронеж, 1999. – С.53.

⁴⁹ Там же. – С.55.

⁵⁰ Сгорова О.В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – 199 с.

⁵¹ Там само. – С.108.

питань, пов'язаних із реформами середньої школи, однаково належить як історикам, так і педагогам. Насамперед проблеми реформ знайшли висвітлення в російських фахових виданнях. До найвідоміших належать «Вопросы истории», «Педагогика», «Высшее образование», «Социально-гуманитарные знания» тощо. У названих часописах відкрито спеціальні рубрики «История школы и педагогики» («Педагогика»), «Отечественная и зарубежная системы образования» («Социально-гуманитарные знания»), «Страницы истории» («Высшее образование в России»), в яких протягом останніх років надруковано низку статей із порушеної проблеми⁵². Також варто наголосити, що у названих виданнях вийшла низка публікацій, присвячених професійній діяльності царських міністрів народної освіти Є.Ковалевського, О.Головнина, Д.Толстого, І.Делянова⁵³. Сучасні російські автори намагаються не характеризувати професійну діяльність та погляди міністрів як реакційні. Простежується навіть тенденція, пов'язана з ідеалізацією названих постатей, що обумовлено, певною мірою, загальними підходами сучасної російської історіографії до історії імперського минулого і прагненням російських істориків обґрунтувати значимість сильної, авторитетної особи в історії.

Історіографію проблеми значно поповнюють сучасні дисертаційні дослідження, написані в рамках історії Росії⁵⁴. Історики продовжили вивчення освітніх реформ окремих регіонів і робота в цьому напрямі активно триває. Регіональні дослідження реформ середньої школи представлені низкою дисертацій. Проаналізувала розвиток гімназичної освіти в Казанській губернії М.Паравіна⁵⁵, приділивши увагу переважно розвитку реальних гімназій. Становлення системи жіночої освіти в Пензенській губернії дослідила В.Паршина⁵⁶. Розвиток реальної освіти в Курській губернії, починаючи із середини XIX ст. до початку XX ст., дослідив М.Пекарський⁵⁷. Аналізуючи розвиток мережі реальних училищ та гімназій, дослідники наголосили, що рівень викладання і якість одержаних учнями знань не відповідали вимогам часу. Вивчення історії реформ вищої та середньої шкіл триває, далеко не всі регіони і види навчальних закладів стали об'єктом дослідження. Ініціатива в розробці цих питань належить російським авторам.

⁵² Сысоева Е.Н. Образовательная политика в России // Педагогика, 1997. – №2; Кондратьева К.Н. Отечественная гимназия: исторический опыт и современные проблемы // Педагогика. – 1994. – №1; Рубан М.В. Реальная гимназия // Русская словесность. – 1994. – №5; Высшее образование в России. – 1996–2002.

⁵³ Высшее образование в России. – 1996. – №4. – С.112–129, 130–148; 1999. – №2. – С.134–152; 2002. – №3. – С.101–119; Стаферова Е.Л. Министр народного просвещения А.В.Головнин // Педагогика. – 1999. – №8. – С.69–76.

⁵⁴ Ворошилова С.В. Государственная политика России в сфере общего образования конца XIX – начала XX века: Дисс. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1995; Ермаков А.В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1999.

⁵⁵ Паравина М.Н. Гимназическое образование в Казанской губернии во второй половине XIX – начале XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Чебоксары, 2006. – 273 с.

⁵⁶ Паршина В.Н. Становление системы женского образования в России во второй половине XIX – начале XX в.: на материалах Пензенской губернии.: Дисс. ...канд. ист. наук. – Пенза, 2007. – 277 с.

⁵⁷ Пекарский М.С. Развитие реального образования в Курской губернии в середине XIX – начале XX вв.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Курск, 2005. – 195 с.

Сучасна історична наука збагатилася працями з історії реформи народної школи. Окремої уваги потребує дослідження Є.Савельєвої⁵⁸, яка висвітлила освітні реформи в 1860–1890-х рр. у контексті соціальної політики самодержавства. Дослідниця цілком обґрунтовано вважає, що, внаслідок проведених освітніх реформ, державі вдалося створити багатопрофільну шкільну систему, еволюція якої відбувалася за трьома напрямками: модернізацією вже існуючих навчальних закладів, в основному середніх та вищих; розбудовою нових ланок початкової школи; розбудовою національної школи. Остання теза є дискусійною, оскільки наявні в XIX ст. нормативні акти свідчать про значні урядові заборони та перешкоди розвитку національних шкіл. Попри те, що національні школи відкривали підпільно і всупереч урядовим постановам, вважати цей процес еволюційним та надто масовим явищем підстав недостатньо.

На сучасному етапі розвитку історичної науки тривають регіональні дослідження реформи початкової народної школи. Зокрема, О.Гусева⁵⁹ дослідила становлення системи освіти у Саратовській губернії. Розвиток народної школи в Угличі аналізувала С.Єрусалимська⁶⁰. Історик вказує, що реформа початкової школи у провінції практично залишалася без підтримки держави. Автор позитивно оцінює внесок місцевого населення у справу розбудови народної школи. Питання розвитку початкової освіти у Східному Забайкаллі дослідила Л.Яцечко⁶¹, зазначаючи, що у цьому регіоні серйозні зрушення в системі розбудови народних шкіл відбулися лише на початку XX ст. Тривалий час навіть у середовищі місцевого населення не було чіткого усвідомлення необхідності розвивати початкові школи. Загальнообов'язковості навчання чинили значні перешкоди чиновники та консервативно налаштована місцева еліта. Особливо, підкреслює автор, це стосувалося права на навчання для осіб обох статей. Питанням розвитку загальної та професійної освіти в Удмуртії присвячено дисертаційну працю О.Кутявіна⁶². Порівнюючи стан розвитку різних початкових шкіл та ремісничих училищ, історик вказує, що в тогочасному суспільстві на рівні регіону підтримкою користувалися навчальні заклади, що пропонували здобути ремісничий фах. Тривалий час про загальнообов'язковість навчання та його безоплатність мова не йшла. Становленню професійної освіти в Самарській губернії приділила увагу О.Кліманова⁶³. Внесок у вивчення

⁵⁸ Савельева Е.В. Социальная политика Российского государства в 60–90-е годы XIX века: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2001. – 37 с.

⁵⁹ Гусева О.В. Становление системы народного образования в Саратовской губернии во второй половине XIX века: Дисс. ... канд. ист. наук. – Саратов, 2004. – 183 с.

⁶⁰ Иерусалимская С.Ю. Развитие народного образования в Российской провинции во второй половине XIX – начале XX в.: По угличским материалам: Дисс. ... канд. ист. наук. – Иваново, 2005. – 225 с.

⁶¹ Яцечко Л.А. Развитие начального образования в Восточном Забайкалье во второй половине XIX – начале XX в.: Дисс ... канд. ист. наук. – Улан-Удэ, 2006. – 197 с.

⁶² Кутявин А.Н. Формирование и развитие системы общего и профессионального образования в Удмуртии второй половины XIX – начала XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Ижевск, 2006. – 322 с.

⁶³ Климанова Е.С. Становление профессионального образования в российской провинции во второй половине XIX – начале XX века: по материалам Самарской губернии: Дисс. ... канд. ист. наук. – Самара, 2007. – 276 с.

структури, видів та еволюції навчальних закладів російської провінції здійснив В.Ануфрієв⁶⁴. Він підтримує погляди багатьох дослідників стосовно того, що розвиток мережі початкових училищ та шкіл тривалий час залишався без дієвої допомоги держави, у силу консервативності переконань більшості чиновників. Схожі позиції висловлює О.Калініна⁶⁵, якій належить перша спроба на рівні мікроісторії вивчити діяльність народних шкіл Сямозерської волості Петрозаводського повіту Оленецької губернії. Наразі історики заглиблюються в дослідження проблемних питань, пов'язаних з освітніми реформами на рівні волостей і повітів, що позитивно вирізняє сучасні дослідження від праць радянської доби, які висвітлювали реформи в загальному контексті. Стан розвитку освіти та просвітництва в західно-сибірській провінції дослідила О.Єрмачкова⁶⁶. Науковець цілком обґрунтовано вказала на бездіяльність уряду в цьому напрямі та відзначила вагому ініціативу місцевої інтелігенції, яка, у супереч різним заборонам, влаштовувала культурні заходи, фінансувала друк видань, відкриття бібліотек тощо.

Проаналізовані праці з історії освітніх реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії, опубліковані радянськими, зарубіжними та сучасними авторами, дозволяють сформулювати наступні висновки.

Питання реформування й модернізації освітньої галузі другої половини XIX – початку XX ст. обумовили в історичній науці різноплановість поглядів на проблему та підходи до її розв'язання. Радянські історики й педагоги вивчали три напрями реформування освітньої галузі: на рівні вищої, середньої та початкової школи. Проте, вони ж застосували спрощений підхід до сприйняття проблеми, запровадивши на довгі роки термін «освітня реформа», під яким, як правило, розуміли університетську реформу 1863 р. Такий підхід залишав поза увагою решту етапів (1884, 1905 рр.) як самої університетської реформи, так і реформи середньої (1864, 1871 рр.) та початкової школи. Опубліковані сучасні видання дозволяють застосовувати дефініцію «освітні реформи», що дасть змогу охопити увагою всі складники освітніх реформ та їх рівнів.

Відносно дефініції «освітня контрреформа» як дорадянська, радянська, так і сучасна історіографія демонструють варіативність підходів. Якщо представники дорадянської історіографії контрреформу пов'язували з дією статуту 1884 р., то радянські до складу контрреформ віднесли і циркуляр «о кухаркиных детях». Причини контрреформи дорадянські автори бачили в активності студентських рухів, радянські – у політиці урядовців. Зарубіжні автори практично не приділили цьому питанню уваги, оскільки виступають проти ідеї «кризовості» і «реакційності» внутрішньої політики самодержавства і наполягають на безперервності історичного процесу.

⁶⁴ Ануфриев В.В. Становление и развитие системы образования в российской провинции во второй половине XIX – начале XX в.: на материалах Курской губернии: Дисс. ... канд. ист. наук. – Курск, 2007. – 206 с.

⁶⁵ Калинина Е.А. Организация и деятельность народных школ в XIX – начале XX века: на материалах Сямозерской волости Петрозаводского уезда Оленецкой губернии: Дисс. ... канд. ист. наук. – Петрозаводск, 2007. – 235 с.

⁶⁶ Ермачкова Е.П. Развитие образования и просвещения среди населения западносибирской деревни: 1861–1913 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Тобольск, 2006. – 208 с.

Сучасні автори, намагаючись відмежуватися від радянської «спадщини», подекуди порушують принцип об'єктивності. Застосовуючи нові дефініції для характеристики сутності гімназичного 1871 р. й університетського 1884 р. статутів: «консервативна модернізація», «консервативна адаптація», «консервативна стабілізація» тощо, історики недостатньо обґрунтовують погляди. Це питання може стати окремим предметом дискусії. Однак необхідно наголосити, що університетський статут 1884 р. призвів до втрати вишами будь-яких ознак автономії, ректори втрачали вплив та можливості порядкувати у вищих школах, професура втрачала авторитет, студентство – низку прав, влада опікунів ставала неконтрольованою й необмеженою. Отже, відмежовування від терміну «контрреформа» є передчасним, оскільки втрату низки прав певними прошарками населення складно назвати «модернізацією». Це питання потребує окремої уваги, виважених підходів, врахування всіх доробок радянських істориків, оскільки вони найґрунтовніше підійшли до його висвітлення, особливо до аналізу циркуляру «о кухаркиных детях», на якому вже не акцентують уваги сучасні автори, що не є об'єктивним. Прагнення відмовитися від окремих радянських тез не завжди супроводжується об'єктивним баченням проблеми. Зокрема, у публікаціях очевидців подій статуту 1871 і 1884 рр. цілком обґрунтовано одержали негативні оцінки. Натомість сучасні автори прагнуть відмовлятися від критичних оцінок документів. Зокрема, російські вчені також вдаються і до ідеалізації окремих персоналій, що теж викликає питання, оскільки навіть у більшості видань дорадянської доби політика певних міністрів гостро засуджувалася громадськістю. В окремих дорадянських енциклопедичних виданнях постаті можновладців відкрито характеризували негативно, не приховуючи їхніх посадових учинків. Ці питання також потребують виважених підходів, усебічного та об'єктивного аналізу.

За радянської епохи відбувся докорінний злам імперської моделі вищої школи, радянська влада поставила під жорсткий контроль виробництво знання та його генераторів. Радянські історики передусім ставили за мету викрити всі недоліки імперської влади, тож і висвітлювали історичні події в такому контексті, абсолютно виправдовуючи та обґрунтовуючи радянську модель освітніх реформ. Водночас саме радянськими істориками та педагогами створені комплекси праці з історії університетів та їх реформ, реформ середньої школи. У педагогічній літературі та нарисах з історії педагогіки практично відсутня зайва необґрунтована критика діяльності видатних педагогів і натхненників реформ початкової школи.

Сучасні історики, спираючись на значні розробки попередників, поглибили вивчення освітніх реформ, розвиваючи регіональні дослідження та намагаючись переосмислити окремі заангажовані погляди радянських учених. Представники зарубіжної історіографії оцінюють освітні реформи й, зокрема, статут 1863 р. позитивно, наголошуючи на провідній ролі держави в процесі реформ. Проте, більшість праць присвячена оцінкам внутрішньополітичного розвитку імперії. Європейські вчені не заглибилися в аналіз реформ на регіональному рівні, їх також переважно цікавили університетські

реформи, оскільки вони відводили вишам ключову роль і наголошували на їх визначному впливі на процеси реформ в освітній галузі.

Наразі практично не висвітленими в історіографії проблеми залишається низка тем. Відносно реформ вищої школи недостатньо висвітлено оцінки й наслідки для освітян циркуляру 1887 р. Не охоплено увагою дослідників питання розвитку жіночої освіти, зокрема, деяких видів жіночих навчальних закладів, становлення національних шкіл. Праці вітчизняних істориків з окресленої теми кількісно поступаються науковому доробку російських авторів. Значна кількість складників освітніх реформ в Україні не знайшли належного висвітлення в історіографії. Участь більшості політиків та вчених у розробці й проведенні освітніх реформ не висвітлена в публікаціях як істориків, так і педагогів. Якщо радянська історична наука явно деперсоніфікувала цей процес, наголошуючи на студентських рухах та революційному забарвленні освітніх реформ, то сучасні автори ще не виправили ситуацію докорінно, і досліджень участі в реформах окремих персоналій недостатньо.

The Soviet, foreign and modern historiography of reforms of the higher, average and a grade school education in the Russian empire is analysed. The factors influencing character of publications are specified, insufficiently studied problems are outlined.

Т.Л.ВІЛКУЛ*

«ВЪШЕСТВИЄ В ІЄРОУСАЛИМЪ» АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО. «ХРОНІКА» ГЕОРГІЯ АМАРТОЛА В «АЛЕКСАНДРІЙ ХРОНОГРАФІЧНІЙ»

Стаття присвячена текстологічному дослідженню одного з фрагментів «Хроніки» Георгія Амартола – «Входженню в Єрусалим», що зберігся в давньослов'янському перекладі грецького роману про Александра Македонського – «Александрій Хронографічній». «Хроніка» Амартола справила великий вплив на давньоруські світські твори й аналіз її версій дає певний матеріал для обговорення ранньої історії літописів і хронографів. В «Александрії» знаходимо «контрольний текст», який дозволяє коригувати традиційні схеми дослідників хронографії й літописання.

«Хроніка» грецького ченця Георгія Амартола («грішника»), що писав у середині IX ст., а точніше – її слов'янський переклад разом із «Продовжувачем», доведеним до 948 р., стала найрозробленішим хронографічним твором у вітчизняному джерелознавстві Давньої Русі. Підвищена увага до тексту закономірно пояснюється тим, що «Хроніка» Амартола належить до перших світських давньоруських (?)¹ перекладів. Для літописознавців її значення важко переоцінити, адже історія перекладу Амартола тісно переплетена з історією початкового давньоруського літописання. Запозичення з «Хроніки» простежуються в «Повісті временних літ» («ПВЛ»), деякі з них, вірогідно, походять із літописних зводів, що їй передували. Найбільш традиційною і поширеною є схема співвідношення літописів О.О.Шахматова, котрий стверджував, що «ПВЛ» зроблена на основі так званого Початкового зводу 1090-х рр., де використовувався «Хронограф по Великому ізложенію», що складався переважно з уривків із твору Амартола². Однак творець ідеї першого давньоруського хронографа – В.М.Істрин – уявляв собі початкові етапи літописання кардинально інакше³, і запропонована ним реконструкція також не була єдиною альтернативою ідеям О.О.Шахматова. Нині навко-

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

Автор щиро вдячна Є.Г.Водолазкіну, О.О.Гінніусу й Т.В.Анісімовій, чії поради були надзвичайно корисними при написанні цієї статті.

¹ Щодо давньоруського походження – питання досі остаточно не розв'язане (див.: Пичхадзе А.А. Происхождение славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2001. – Москва, 2002. – С.232–249; Станков Р. К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Преславска книжовна школа. Изследвания в памет на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – Т.7. – С.57–72).

² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908 [перевидане у: *Его же*. История русского летописания. – Т.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 2002. – С.27, 84, 268 та ін.]; *Его же*. Повесть временных лет. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1916 [перевидане у: *Его же*. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.579–583]. Стислий огляд розвитку концепції Початкового зводу див.: Толочко О.П. Початкове літописне зведення // Енциклопедія історії України (у друку).

³ *Истрин И.М.* Замечания о начале русского летописания // Известия Отделения русского языка и словесности АН. – Т.26. – Петроград, 1923. – С.45–102; Т.27. – Ленинград, 1924. – С.207–251.

ло раннього літописання та хронографії точиться доволі гостра полеміка, і «Хроніка» Амартола займає у різноманітних дослідницьких реконструкціях не останнє місце. Загалом, ідеться про тексти, що використовувалися книжниками середини XI – початку XII ст., тексти, чи не найбільш ранні, приступні русисту-досліднику історичних творів.

Зусиллями видатного фахівця з давньоруської хронографії⁴ В.М.Істріна поширилося уявлення про редакції тексту слов'янського Амартола, збережені у списках повного перекладу та уривках із «Хроніки» в різноманітних хронографічних компіляціях: «Іудейському хронографі», «Літописці Еллінському і Римському» двох редакцій, «Північній хронографічній палей». Що стосується копій повного перекладу «Хроніки» Амартола, за схемою В.М.Істріна, найточніше першооригіналу відповідає Троїцький список⁵, котрий єдиний зберіг першу редакцію (у цій статті скорочене позначення – *Ам.тр.*). Решта повних списків, сукупність яких учений позначив літерою S, складають другу редакцію (тут – *Ам.с.*)⁶. Щодо хронографічних компіляцій, у них усіх, на думку В.М.Істріна, збереглися проміжні між першою й другою редакціями версії. Завдяки переплетенню історії слов'янського Амартола з історією літописних зводів, хронографів і палей, учені мали змогу добирати певні хронологічні репери. Наприклад, «Іудейський хронограф» дослідниками датується другою половиною XIII ст., «Еллінський та Римський літописець» 2-ї редакції в часи В.М.Істріна також відносили до XIII ст.⁷ Таким чином, взаємозалежність версій «Хроніки» Амартола та різноманітних пам'яток ніби давала можливість не лише на підставі суто внутрішніх текстуальних свідчень розрізняти раніші й пізніші стадії побутування тексту, а й датувати їх, хоча б і не надто чітко.

Якщо твір відомий у великій кількості версій (редакцій та груп), особливої ваги набувають ранні запозичення з нього. Попри нашарування інновацій і помилок, вони часто дозволяють побачити зріз тексту саме того часу, коли їх було включено, а за сприятливих умов – і суттєво зкоригувати текстологічну картину. Для «Хроніки» Амартола одним із таких контрольних текстів є уривок під умовною назвою «Въшествіе в Іероусалимъ» Александра Македонського, збережений в «Александрії Хронографічній».

У першому давньослов'янському перекладі грецького роману Псевдо-Калісфена⁸ вміщено велику інтерполяцію з «Хроніки» Георгія Амартола.

⁴ До хронографічної літератури зараховують твори, що належать до компіляцій зі всесвітньої історії – перекладних хронік, давньоруських збірників-хронографів та палей.

⁵ Це найдавніший більш-менш повний список «Хроніки» Амартола, багато ліюмінований. Нині: ф.173/1 (МДА) №100 (РГБ); датований дослідниками кінцем XIII – початком XIV ст.

⁶ S – *summa*; ученому було відомо сім таких списків.

⁷ Інша річ, що зараз деякі з пам'яток «передатовані», а певні спроби однозначно визначити хронологію написання виявилися спірними. Скажімо, «Еллінський літописець» другої редакції (ЕЛІ-2) нині датується другою чвертю XV ст. (див.: *Шубаев М.А.* Летописные источники Еллинского летописца второго вида // *Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии.* – Санкт-Петербург, 2004. – С.187–204). «Еллінський літописець» першої редакції (ЕЛІ-1) запропоновано датувати не XI ст., а XIII–XIV ст. (див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Москва, 1975. – С.28).

⁸ Твір написано у III ст. н.е. в Александрії, його авторство приписують соратнику Александра Македонського – Калісфену (Псевдо-Калісфену). Перший давньослов'янський переклад з'явився у списках хронографів та «Еллінського й Римського літописця» (звідси «Александрія» і називається «Хронографічною»). Пізніше з'явився новий переклад роману, що побутував в окремих списках – це так звана «Сербська Александрія» (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.69–70).

Описується входження Александра в Єрусалим і зустріч македонського царя першосвящеником та населенням міста. Цю вставку мають усі редакції «Александрії»⁹, і включена вона була, як вважається, на давньоруському ґрунті¹⁰ – перекладачем або котримсь із перших переписувачів «Александрії» було використано вже готовий слов'янський переклад «Хроніки» Амартола. В.М.Істрін припускав, що роман про Александра Македонського було перекладено чи не в XI ст.¹¹ Дійсно, давньоруські книжники виявляють знайомство з текстом, і найбільш важливими з цього погляду є найраніші запозичення: у «Сказанні про св. Бориса та Гліба» початку XII ст. та Київському літописному зводі кінця XII – початку XIII ст.¹² Відповідно, «Входження в Єрусалим» – цінне свідчення побутування «Хроніки» Амартола, найраніші списки якої дійшли з XIII та XIV ст.¹³, і може послугувати реконструкції утворення її редакцій.

Як дослідники уявляли собі місце фрагмента у загальній картині співвідношення версій Амартола? У своїй праці «Книгы временныя и

⁹ Тобто, «Іудейський хронограф» (що репрезентує першу редакцію «Александрії», групу 1a), «Еллінський літописець» першої редакції (ЕЛ-1, група 1 b), «Троїцький хронограф» (друга редакція), «Еллінський літописець» другої редакції (ЕЛ-2, що доніс до нас третю редакцію «Александрії»), а також пізніші хронографи. В.М.Істрін припускав існування лише двох ранніх редакцій «Александрії», перша – в «Іудейському хронографі» та ЕЛ-1, друга – в ЕЛ-2 (див.: *Истрин В.М. Александрия русских хронографов...* – С.124–134, 139–140). Однак пізніше О.В.Творогов переконливо довів, що «Троїцький хронограф» є самостійною пам'яткою (див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы.* – С.86–87; *Его же. Материалы к истории русских хронографов.* 3. Троицкий Хронограф // *Труды Отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). – Т.42. – С.287–290). Автором цієї статті було виявлено контамінації в тексті «Александрії» з ЕЛ-2, де використано текст типу «Троїцького хронографа» та ЕЛ-1 (див.: *Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе* // *Palaeoslavica.* – XVI/1. – Cambridge, Mass., 2008. – P.108–110; *Вилкул Т.Л. Влияние Троицкого хронографа на Еллинский и Римский летописец* другої редакції // *Україна кризь віки: Збірник на пошану академіка В.А.Смоляка.* – К., 2010. – С.9). Усе це дозволяє зкоригувати схему і доводить наявність трьох ранніх редакцій.

¹⁰ Певні грецькі версії роману Псевдо-Калісфена також мають запозичення з тексту Амартола, однак вони скомпоновані інакше. Крім того, ці запозичення відсутні в основних редакціях, у тому числі в редакції в; як припускають, «Александрія Хронографічна» перекладена з грецького списку, близького до редакції в. Текст ред. а, в, л, у див.: *Historia Alexandri Magni* (Pseudo-Callisthenes). *Recensio vetusta* / Ed. W.Kroll. – Berlin, 1926; *Bergson L. Der griechische Alexanderroman. Rezension* в. – Uppsala, 1965; *Leben und Taten Alexanders von Makedonien, Der Griechische Alexanderroman nach der Handschrift L* / Ed. H. van Thiel. – Darmstadt, 1983; *Lauenstein U. von. Der griechische Alexanderroman. Rezension* γ. – Buch I. – Meisenheim am Glan, 1962 [Beiträge zur klassischen Philologie / Hrsg. von R.Merkelbach, heft 4], *Engelmann H. Idem.* – Buch II (1963) [В.К.Р.Н. 12]; *Parthe F. Idem.* – Buch III (1969) [В.К.Р.Н.Н. 33].

¹¹ У першій праці, присвячній «Александрії», учений писав, що час та місце перекладу не можуть бути визначеними з точністю, однак у XII ст. вона вже напевно існувала (див.: *Истрин В.М. Александрия русских хронографов...* – С.139). Пізніше появу в Давній Русі цієї пам'ятки В.М.Істрін відніс до часів Ярослава Мудрого, зарахувавши її до низки привезених та перекладених у Києві книг. Тобто, час появи було визначено як близько середини XI ст. (див.: *Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе.* – Т.2: *Греческий текст «Продолжения Амартола». Исследование.* – Петроград, 1922. – С.308–309).

¹² Про ці запозичення див.: *Вилкул Т.Л. «Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.)* // *Герменевтика древнерусской литературы.* – Сб.13. – Москва, 2008. – С.425–446. На жаль, свідчення обох текстів дозволяють стверджувати лише про існування власне слов'янського перекладу Псевдо-Калісфена, а не про те, чи була вже інтерпольованою оповідь з Амартола. «Іудейський хронограф» створено у другій половині XIII ст., «Троїцький хронограф» орієнтовно належить до XIII–XIV ст., ЕЛ-2 нині датується другою чвертю XV в. Таким чином, дати укладення хронографічних компіляцій суттєво пізніші за переклади «Александрії» та Амартола.

¹³ Перший повний список Амартола – кінець XIII – початок XIV ст., уривки відомі зі збірників другої половини XIII ст. Огляд рукописної традиції див.: *Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* – Москва, 2009. – С.11 та ін.

образныхъ...) В.М.Істрін писав, що версія «Входження в Єрусалим» в «Александрії» віддаляється від «першооригіналу» перекладу «Хроніки» Амартола. Загалом, у хронографічних творах текст запозичень з Амартола наближений до читань *Am.s.*, хоча можна зустріти й початкові варіанти, переважно близькі до *Am.tr.* Тому хронографічна редакція (скорочено – *Am.xr.*) має вважатися проміжною¹⁴. Що стосується власне «Входження в Єрусалим», на думку вченого, ця інтерполяція репрезентує здебільшого «другу редакцію» (*Am.s.*) і не могла бути включеною в «Александрію Хронографічну» пізніше кінця XII ст. – початку XIII ст.¹⁵ А відповідно, вторинна редакція Амартола у XII ст. вже існувала¹⁶.

О.В.Творогов не погодився з деякими положеннями В.М.Істріна: вчений знайшов аргументи на користь того, що хронографічна редакція (*Am. xr.*) незалежно від *Am.tr.* походить від першооригіналу перекладу¹⁷. У наш час розширилося знання рукописної традиції: зараз відомо близько 20 повних списків «Хроніки Амартола»¹⁸. Що суттєво, поповнено групу списків *Am.tr.*: крім знаменитого ілюмінованого Троїцького кодекса, який довгий час уважався єдиним представником першої редакції, до неї віднесли також Синадальний та Ермітажний списки¹⁹. Ранню версію перекладу Амартола виявили у Кирило-Білозерському збірнику, який містить великі ексцерпти з «Хроніки» і, на думку О.В.Творогова, належить до редакції *Am.xr.*²⁰ Крім того, було детальніше проаналізовано виписки з Амартола, включені у «Хроніку» Георгія Сінкелла²¹, запропоновано інші дати укладення кількох хронографічних копіляцій тощо.

¹⁴ *Істрин В.М.* Книги временныя и образныя... – С.395, 399–403.

¹⁵ Підставою для такого твердження було те, що В.М.Істрін датував дві пам'ятки, що, на його думку, містили дві основні ранні редакції «Александрії», тобто «Юдейський хронограф» та ЕЛ-2, XIII ст. Логіка була такою: обидві редакції виникли не пізніше XIII ст., відповідно, вставка є більш ранньою. Зараз ця схема потребує виправлень, оскільки змінені й дати пам'яток, і кількість редакцій.

¹⁶ «[...] «друга» редакція хроніки Георгія Амартола, з якої взято уривок в «Александрію», у будь-якому випадку в XII ст. вже існувала (курсив мій – Т.В.)» (див.: *Істрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.403).

¹⁷ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Москва, 1975. – С.99–110.

¹⁸ Див.: *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т.1. – Ч.1–2. – Москва, 2006. – С.32–38. У недавньому найповнішому дослідженні списків «Хроніки» Амартола, де враховано також деякі фрагменти хроніки у збірниках та хронографічних копіляціях, наводиться понад три десятки рукописних копій (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола. – С.11).

¹⁹ Синадальний список (у двох томах): Синадальное собр., №1008, №732 (ГИМ); Ермітажний список: Музейное собр. №10277 (РГБ). Більш детальна інформація у: *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола в новонайдених списках // ТОДРЛ. – Т.45. – С.323–326; *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные... – С.34–36; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.83–88, 124–131. У цій статті Синадальний список позначено як *Am.син.*

²⁰ Кирило-Белозерское собр. №7/1084 (РНБ). Див.: *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – С.12–13, с.109, прим.38. Див. різночитання у новому виданні слов'янського Амартола: *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные... – Т.1. – Ч.2. Щодо Кирило-Білозерського див. також: *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола... – С.327–328; *Матвеевко В., Щеголева Л.* Книги временные... – С.34; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.101–107, 269–272. У цій статті список позначено як *Am.кб.*

²¹ Т.В.Анісімова називає два списки «Хроніки» Сінкелла, що вміщують доповнення з «Хроніки» Амартола: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.267–269. За моїми спостереженнями, фрагменти з Амартола містить ще один рукопис: РНБ, Соловецкое собрание №829/939, л.221 об. – 302 об. (при тому, у більшому обсязі, ніж указує Т.В.Анісімова). Слід додати, що списки слов'янського Сінкелла небагато, у новому виданні найменовано чотири: *Тотманова А.М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. – София, 2008. – С.15. У праці Н.В.Бражникової перераховано п'ять: *Бражникова Н.В.* Из наблюдений над списками славянского перевода Хроники Георгия Синкелла // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – Москва, 2000. – С.106–118.

Утім, уточнення практично не заторкнули загальної схеми В.М.Істріна. Зокрема, незважаючи на всі ці корективи, висновки щодо «Входження в Єрусалим» у сучасній науковій літературі не переглядалися²². Початок утворення редакції *Am.s.* учені, відтак, змушені датувати доволі раннім періодом – XII ст., близьким до часу утворення «ПВЛ»²³. Що тягне наступні висновки: текст «Хроніки» Амартола розпадався на редакції мало не з початку побутування, версії виникали не внаслідок поступового накопичення варіативних читань у процесі, що тривав декілька століть, а завдяки одномоментному редагуванню. Усе це, між іншим, передбачає досить велику активність давніх книжників раннього часу і свідому переробку ними такого складного за мовою і, меншою мірою, структурою твору зі «всесвітньої історії», яким є «Хроніка» Амартола.

Існують певні перешкоди для того, аби прийняти висновки В.М.Істріна. На перший погляд, аргументація дослідника абсолютно переконлива: у «Входженні в Єрусалим» він відзначив сорок п'ять прикладів, коли текст Амартола в «Александрії» збігається з редакцією *Am.s.*, і лише три таких, коли він тотожний *Am.tr.* При тому, у порівняно невеликому уривку нарахував чотирнадцять вторинних читань, спільних з *Am.s.* (!)²⁴. Їх було визначено через зіставлення з грецьким Амартолом, а також на підставі виведення більш архаїчних виразів. Однак свої висновки вчений базував майже винятково на тексті одного зі списків «Іудейського хронографа», а саме Архівському²⁵. Зовсім не враховувалися читання «Троїцького хронографа», і лише в одному випадку В.М.Істріна залучив варіант з «Еллінського літописця» 1-ї редакції²⁶. Такий підхід не є коректним – читання «Еллінського літописця» обох редакцій (ЕЛ-1 та ЕЛ-2), так само, як і «Троїцького хронографа», не можна оминати, оскільки ними засвідчуються початкові варіанти.

Далі у цій статті поклики на сторінки та рядки – за виданням «Александрії Хронографічної» В.М.Істріна (напр., 38.24 – Александрия, Текст, с.38, рядок 24)²⁷. Він наводить такі приклади вторинних читань: 38.24, 39.15, 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (два приклади), 41.10–11, 41.12–13, 42.1, 42.7 (2),

²² Див., напр.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.33–34.

²³ Найпізніший час, який можна було б припускати, виходячи з міркувань В.М.Істріна, – до другої половини XIII ст., коли утворено власне «Іудейський хронограф», що включає «Александрію» першої редакції. Тут у так званій «Глосі про Свія» вміщено розрахунок часу, що веде, як припустив уже М.О.Оболенський, до 1262 р. (див.: *Оболенский М.А.* Предисловие // *Летописец Переяславля-Суздальского*. – Москва, 1851. – С.ХХІ–ХХІІ). Це припущення загалом не зустріло заперечень (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... – С.124–125). Контекст «Глосі про Свія» дозволяє зараз підтвердити це початкове датування (див.: *Вилкул Т.* Создание Свия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // *Istorijos šaltinių turimai*. – Vilnius, 2010. – С.11–32).

²⁴ Крім того, із наведених ним варіантів – чотирнадцять таких, де в «Александрії» та *Am.s.* початкові читання, та сімнадцять таких, де початковий варіант визначити важко, однак текст «Александрії» збігається з *Am.s.* і розходиться з *Am.tr.* (див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.399–401).

²⁵ Списки «Іудейського хронографа»: Архівський (РГАДА, собр. ГАМИД №279/658), Віленський (Бібліотека АН Литви, F19–109/1-3), Варшавський (Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ sim 83). Для «Александрії» – лише два перших, оскільки Варшавський неповний.

²⁶ У цьому місці «Іудейського хронографа» читання вторинне, і тільки залучення ЕЛ-1 дало змогу визначити варіант (див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.400).

²⁷ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов... Приложения. Текст Александрии первой редакции (друга пагінація). Така схема покликів вироблена В.М.Істріним і використовувалася ним в інших його працях.

42.15, 42.20. Однак із них 39.21, 40.5, 40.9, 40.18 (обидва), 41.12–13, 42.1, 42.7 (обидва) і 42.20, тобто десять із чотирнадцяти (!), насправді не є вторинними, оскільки в ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а подекуди і в «Троїцькому хронографі»²⁸, текст зберігся у початковому вигляді. Тобто, маємо справу з помилками власне «Іудейського хронографа», Архівський список якого був обраний В.М.Істріним при виданні «Александрії» за основний.

Звернімося до текстів. Певні різночитання досить прості й наявність в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 початкового варіанта очевидна (див. табл.)²⁹:

40.5	Арх. <i>Ам.с.</i> ЕЛ-2 част. ¹ (инь) въпроси г̃ла ; Віл въпроси г̃ла	Син. въспросы г̃на ; Тр. Н. ЕЛ-2 ч <i>Ам.тр.</i> въспросы г̃на	de Boor 29.4–5: (τῶν ἄλλων) ἀλοκρίσεων τοῦ κυρίου
40.9	Арх. Віл. Тр. Н. <i>Ам.с.</i> <i>проп.</i> (тільки: и оужасе ^с ср̃це его)	Син. с̃з̃ло ; ЕЛ-2 <i>Ам.тр.</i> з̃з̃ло; Ам.кб. зило	de Boor 29.10–11: (καὶ ἐξέστη ἡ καρδία αὐτοῦ) σφονδρα
40.18	Арх. Віл. <i>Ам.с.</i> самаране	Син. ЕЛ-2 <i>Ам.тр.</i> самаритане	de Boor 29.22: Σαμαρεῖται
40.18	Арх. Віл. або артьскою ² (вдѣжею); <i>Ам.с.</i> або артьскою; ЕЛ-2 або нартьскою ³	Син. або нартьчьскѣю; <i>Ам.тр.</i> або нартечьскою ⁴ ;	de Boor 30.1: τῆς οὐν ἱερατικῆς (ἐσθῆτος)
42.1	Арх. парфению; Віл. парьфению; <i>Ам.тр.</i> парфению	Син. парм̃нию; ЕЛ-2 парменью; <i>Ам.тр.</i> пармению;	de Boor 31.17–18: Парμενίωνος
42.7	Арх. (вобразомъ симъ ^{жс}) архиерѣвомъ; Віл. архиерѣвемъ; <i>Ам.с.</i> архиерешемъ; Ам.кб. архиерѣе ^{жс}	Син. Тр. Н. ЕЛ-2 <i>Ам.тр.</i> архиерѣвомъ	de Boor 31.24–25: (κατὰ τὸ σχῆμα τοῦδε) τοῦ ἀρχιερέως
42.7	Арх. Віл. <i>Ам.с.</i> б̃г̃ г̃ла . и др̃знути Тр. Н. б̃г̃ г̃ла ⁵	Син. ЕЛ-2 Ам.кб. б̃г̃ и др̃знуоти <i>Ам.тр.</i> б̃г̃ и дерзати	de Boor 31.25: ὁ θεὸς καὶ θαρρεῖν

Примітки: 1. Позначення ЕЛ-2 част. означає, що таке читання бачимо лише у частині списків ЕЛ-2. Варіанти див.: Летописец Еллинский и Римский. – Т.1 (вставка «Входження в Ієрусалим» – с.103–104, 106–108).

2. У виданні «Александрії» В.М.Істріна словоподіл інший: «и боартьскою».

3. У списках ЕЛ-2 розбіжності: нартьскою / наратьскою / нартеискою.

4. Можливо, початковий варіант «иертьчьскою». В ЕЛ-1 (див. Син.) перше «и» перейшло в «н», звідки початкове «н» також у списках ЕЛ-2, зі спрощенням, що наближає читання до *Ам.с.*

5. Далі у Тр. Н. великий пропуск, до «...г̃ла ми» включно (можливо, пропуск має гаплографічний характер).

²⁸ В одному разі читання «Троїцького хронографа» наближені до читань «Іудейського», ще у п'яти – аналіз неможливий, оскільки у «Троїцькому» випущені відповідні фрагменти тексту.

²⁹ У цій статті переважна увага приділяється хронографічним читанням. Щодо повних списків, використовується матеріал видань та досліджень «Хроніки» Амартола. Різничитання подано за такими списками («Александрії Хронографічної»: Архівським (позначений як Арх.), Віленським (Віл.), Троїцьким №728 (Тр.), НСРК F15 (2-й список «Троїцького хронографа», Н.), Синодальним №280 (представник ЕЛ-1, позначено як Син.). Читання ЕЛ-2 цитуються за виданням цієї пам'ятки за редакцією О.В.Творогова: Летописец Еллинский и Римский. – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. «Хроніка» Амартола – за вид.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.1; *Матвееко В., Щеголева Л.* Книги временныя...; гр. текст Амартола – за вид. де Боора: Georgii Monachi Chronicon / Ed. Carolus de Boor. – Vol.1–2. – Lipsiae, 1904 (далі – de Boor). Слід додати, що різничитання з урахуванням усіх нових списків «Хроніки» Амартола ще, на жаль, не систематизовані. За винятком тих, що були підведені В.М.Істріним, у новому виданні В.А.Матвєенко та Л.І.Щоголевої підведено також списки Уваровський-1305 (966) та Чудовський-352 (позначені тут як Ам.у_в та Ам.ч.), Кирило-Білозерський та Синодальний (Ам.кб. та Ам.син.), і вибірково варіанти за деяким іншим спискам, див.: *Матвєенко В., Щеголева Л.* Книги временныя... – Т.1. – Ч.1. – С.46. Окремі різничитання на тій ділянці тексту, що нас цікавить, подано в: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.282–283.

Слід додати, подібне співвідношення текстів можна поповнити прикладами виразів, не відзначених В.М.Істриним, як-от:

41.3 Арх. Віл. *Ам.с.* вноутрь оубо; Син. внютрьоудж; *Ам.тр.* ЕЛ-2 вноутрьоудоу; ѣвбоѳев.

39.3 близькі похибки: Арх. Віл. амѳстофоунь; *Ам.с.* амѳстофоунь³⁰, тоді як у Син. ЕЛ-2 *Ам.тр.* амѳфоустонь; ἀμέθυστον (аметист).

Інші наведені дослідником приклади складніші. Зокрема, численні інновації, що не обмежуються зміною чи пропуском або доповненням якогось слова, бачимо в одній із фраз, 41.12–14. Аналіз показує, що Син. і за ним ЕЛ-2 вміщують початковий варіант, пор.:

Арх. Віл.	Син.	ЕЛ-2	Тр. Н.	Ам.	de Boor 30.22–31.4
ѡко да подобаеѳ дѣшо оукрасити . тако и ннѣ в таковои ѡдежѣи (Віл. ѡдѣжи) и слаѳѣ . оу добродѣтельнѣи (Віл. добродѣтельной) красотѣ ю оукрасити . и с прочими иерѣи и градскому множествѣ . иерейлъпствоно . и различие ѡ инѣх ѡзыкѣи (Віл. ѡзыки) сѣтворивѣ . архиерѣи въ срѣтении . на мѣсте посивнѣ ста	ѡко подобаеѳ дѣшо ѡкрасити . И въ добродѣтельнѣи красотѣ ю ѡдѣти тако и ннѣ . в такои ѡдежѣи . и слаѳѣ с прочими иерѣи . и граѣскоу множествѣ иерейлъпствено . и различно ѡ инѣх ѡзыкѣи . сѣтворивѣ архиерѣи въ срѣтении на мѣсте посѣвнѣ ста	ѡко подобаеѳ душу украсити в добродѣтельнѣи красотѣ одѣти ю. Тако и ннѣ в такои одежде и слаѳѣ с прочими иерѣи, и градску множеству людии, иерейлъпствено и различно украсився от иных ѡзыков сотворивѣ, изыде въ срѣтение противу Александру и ста на мѣстѣ посивнѣ	и сице архиерѣи оукрасився . изиде противу александру . с людми всѣми иерѣи	<i>Ам.тр.</i> тако подобаеѳ дѣшо красити / <i>Ам.кб.</i> оукрасити/ и въ добродѣтельнѣи красотѣ / <i>Ам.с.</i> и <i>Ам.кб.</i> добродѣтельнѣи красотѣ/ ѡдѣти / <i>Ам.с.</i> оукрасити/ . тако и ннѣ въ такои ѡдежи и слаѳѣ с прочими иерѣи / <i>Ам.кб.</i> + и/ градскоу множествоу . иерейлъпствоно / <i>Ам.с.</i> <i>Ам.кб.</i> иерейлъпствено/ и различно ѡ инѣх ѡзыкѣи створивѣ . архиерѣи въ срѣтении на мѣстѣ посивнѣ ста	ὄπως χρή τὴν ψυχὴν ὀραΐζειν καὶ τὸν τῆς ἀρετῆς αὐτῆς κόσμον περτιθέναι. οὕτω τοίνυν καὶ μετὰ τοιαύτης στολῆς τε καὶ δόξης μετὰ τῶν λοιπῶν ἱερέων καὶ τοῦ πολιτικοῦ πλήθους ἱεροπρεπῆ καὶ διαφέρουσαν τῶν ἄλλων ἔθνων ποιησάμενος ὁ ἀρχιερεὺς τὴν ὑπάντησιν εἰς τόπον ἐπίσημον ἔστη.

Зокрема, уже В.М.Істрин звернув увагу на те, що в Арх. Віл. та *Ам.с.* душу «оукрасити» замість «ѡдѣти» (περτιθέναι)³¹. Утім, у Син. ЕЛ-2 читається власне «ѡдѣти», що не було зафіксоване³². Цікаво також, що в усіх повних списках «Хроніки» Амартола невірне «такое» замінене «ѡко» (ὄπως), випущене «ю» (стосовно душі, αὐτῆ), а вірні читання збереглися у «Входженні в Єрусалим» з «Александрії». Слід відзначити множинні дрібні вторинні варіанти *Ам.тр.*: «красити» замість «оукрасити», «добродѣтельнѣи красотѣ» замість «добродѣтельнѣи красотѣ», пропуск «и», імовірно, «иерейлъпствоно» замість

³⁰ Зближення Арх. Віл. та *Ам.с.* неточне; переставлено склади, тобто похибки можуть бути текстуально незалежними. Пор. переставлені склади також у назві іншого каменя, «вириливнѣ» з «вириливнѣ» (берил).

³¹ *Истрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.400.

³² Поза цим, інновації у різних компіляціях такі: в Арх. Віл. переставлено місцями частини фрази, вписане зайве «да», та «ѡзыкѣ» зам. вірного «ѡзыкѣ». У відповідній частині «Троїцького хронографа» частину тексту пропущено, іншу подано в переказі. Судячи з усього, точніше за все відбиває початковий переклад Син. Що стосується ЕЛ-2, він, переважно, іде за ЕЛ-1, хоча відбувається також контамінація з читаннями Троїцького, звідки запозичено «люди», «изыде», «противу Александру».

«иерѣильпѣствено». У всіх відзначених випадках вірний варіант знаходимо у списках «Александрії», а також *Ам.с.* та *Ам.кб.*

Варіанти форм див. також 42.20, де читання ЕЛ-1 та ЕЛ-2 наближається до *Ам.тр.*, і, як можна припускати, до початкового варіанту: «въпраша». Разом з тим, *Ам.тр.* додано сполучник «и», що не має відповідника у грецькому тексті, а Син. та ЕЛ-2 змінено закінчення: «-аа»; у решті списків – вторинний варіант «въпрашаше».

Арх. + Віл. въпрошааше бо; <i>Ам.с.</i> въ(с)прашаше; <i>Ам.кб.</i> въпрашаше	Син. оупрашаа; ЕЛ-2 въпрашая; <i>Ам.тр.</i> и въпраша	de Boor 32.16: ἠρώτησε
---	--	------------------------

Складніше читання 39.21, де в усіх редакціях фраза звучить по-різному:

Арх. Віл.	Син. / ЕЛ-2	Тр. Н.	Ам.	de Boor 28.14–15
иже пременуа различіа боудоуцаа нѣкаа повѣдаа прѣ вѣлаа боудоуцаа люде ^н хоташаа быти (Віл. ...преминѣ различіа боу ^н цаа нѣкаа...)	Син: иже преминаа различна боудцаа нѣкаа . повѣдаа прѣ вѣлааюшее боу ^н ти ¹ лю ^н е .; ЕЛ-2: иже преминуа различѣя, будуцаа нѣкаа, то бо повѣдаа, прѣ вѣлааюшее бытие людемъ	то повѣдаше миръ людемъ . аще ли черленъ вѣдаа прѣ вѣлаше хоташаа быти людемъ	<i>Ам.тр.</i> : иже премѣноуа различѣя боудоуцаа нѣкаа повѣдаа про вѣлаше хоташаа быти людемъ; <i>Ам.кб.</i> : ... прѣ вѣлаа...; <i>Ам.с.</i> : ... прѣ вѣлаа боудоушее ...	ὁς ἐναλλάττων τὴν χροιάν ἐκ θείας μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως ἐδῆλου προφανῶς τὰ τῷ λαῶ ἑσόμενα

Примітка: 1. У Син. «ъ» надписане над «оу».

Необхідно погодитися, що у «Троїцькому хронографі» (Тр. Н.) кардинальна переробка на початку фрази³³, а в Син. ЕЛ-2 – скорочення та псування тексту наприкінці. У Син. ЕЛ-2 слово «предъавлающее», скоріше за все, утворилося внаслідок втрати частини двох слів: «предъавла {та хота} щен» або «предъавла {ше хота} щен». Водночас в Арх. Віл. переставлено місцями останні три слова й додано «боудоуцаа». При цьому вторинний варіант «боудоуцаа» чи «боудоушее» після «предъавлаа» читається в Арх. Віл. та *Ам.с.*, у Тр. Н. Син. ЕЛ-2 *Ам.кб.* цієї вставки немає. Вірогідно, «проавлаше» *Ам.тр.* – також не належить до початкового варіанта³⁴ (зокрема, вторинним є префікс «про-»). На жаль, переклад із грецької цього виразу далеко не є буквальним: «повѣдаа **предъавлаа** / **предъавлаше** / **проавлаше**» = ἐδῆλου προφανῶς «являв явствено». Треба також відзначити, що, імовірно, в «Александрії» зберігся початковий варіант, множина у виразі: «хоташаа быти людемъ» (за умови дослівного перекладу, пор. τὰ τῷ λαῶ ἑσόμενα), тоді як у повних списках – одина, «хоташен»³⁵.

³³ Зміни у Тр. Н., за моїми спостереженнями, типові для цієї версії «Александрії».

³⁴ Пор. вторинний варіант Тр. Н. В.М.Істрин уважав інакше, однак учений порівнював лише «предъавлаа боудоуцаа» Арх. Віл., «проавлаше» *Ам.тр.*, «проавлаа боудоушее» *Ам.с.* та гр. ἐδῆλου (див.: *Истрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.399). Ураховуючи ширший грецький текст, а також інші варіанти, зокрема *Ам.кб.* та Син. ЕЛ-2, однозначно вторинним можна вважати лише «боудоуцаа» Арх. Віл. та «боудоушее» *Ам.с.* Не можна виключати, що вони додані різними переписувачами незалежно один від одного, «за змістом».

³⁵ Утім, зважаючи на те, що у Тр. Н. іноді виявлено вторинні читання, близькі до Арх. Віл., а також те, що небуквальний переклад дозволяє варіант «хоташен», що ніби і читається у Син. ЕЛ-2 на закінченні (предъавлающее, можливо, початковий варіант зберігся у повних списках *Ам.*

Отже, більшість із наведених В.М.Істриним «пізніх» читань (повторюся – десять із чотирнадцяти!) однозначно не є такими. Вони вторинні й пізні лише в «Іудейському хронографі», тоді як ЕЛ-1 та ЕЛ-2, а в кількох випадках і списки Троїцького хронографа, уміщують вірний текст.

На додачу, ті чотири приклади, що залишилися, не завжди дозволяють однозначно інтерпретувати співвідношення текстів: уже В.М.Істрин відзначав, що грецький текст тут не рятує, оскільки не є буквральним відповідником³⁶. Слід урахувувати також, що йдеться про незначні різночитання, які часто виникали у різних писців незалежно один від одного. Їх виникнення легко пояснюється, виходячи з контексту.

Звернімося до виразу в 38.24:

Арх. Віл.	Тр. Н.	Син. ЕЛ-2	Ам.	de Boor 27.8–9
и троица камень на стихии имѣща	и троича (Н. троича) камене на стихъ имоуще	и троица камене на стихы имѣща	и трѣца камень на стихы имоущи Ам.с. ...имоуща Ам.кб. ...имоуще	καὶ τριάδα λίθων τοὺς στίχους ἔχοντα

Словоподіл в В.М.Істрина такий: «троица каменьна стихы имоущи / имоуща». Проте книжники, вірогідно, прочитували вираз як «троица камень на стихъ» (звідки інновації Тр. Н. «камене» та Син. ЕЛ-2 «камене»), і узгодували «имоуща» з множиною «камень». Однозначно вторинне читання в Ам.кб. Тр. Н.: «имоуще».

Далі, у 39.15 прочитується:

Арх. Віл. Син. ЕЛ-2	Тр. Н.	Ам.тр.	Ам.с.	de Boor 28.6
камыкъ адамантинъ	камень (Н камень) . адаманитъ	камыкъ адамантъ	камыкъ адамантинъ	λίθων ἀδάμαντα

Найімовірніше, «Александрія» містить вторинний варіант. Однак, слід відзначити, що і перед тим, і в наступних фрагментах в оповіді про камені у вбранні ерусалимського першосвященника всі списки (в тому числі Ам.тр.) багато разів згадують «адамантинъ», «адамантина» і т.п. Що, імовірно, і спровокувало переписувачів на таку заміну.

Далі, В.М.Істрин уважав, що початковий варіант збережено в Ам.тр. у фрагменті 41.10–11. Зараз можна уточнити, що саме у цьому місці Ам.тр. справді протистоїть решті списків³⁷.

Арх. Віл.	Син. ЕЛ-2	Ам.с. Ам.кб.	Ам.тр.	de Boor 30.20
Арх. ѡблѣченъ Віл. ѡболченъ	Син. ѡблѣченъ ЕЛ-2 облечень	ѡблечень	ѡблече ѡ	περτέθεικε

Синтаксична конструкція фрази досить складна, тому є сенс навести речення повністю, за Віленським списком: «ибо бѣ иеремъ . ѡ всакиа красоты

³⁶ *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя... – Т.2. – С.399.

³⁷ За винятком Тр. Н., де пропуск фрагмента.

вболченъ . да са людие чюдаты самѣх же ієрѣа³⁸ наоучи³⁹ . ѿко да⁴⁰ подобаеъ дѣю ѡкрасити». У грецькому тексті читаємо: «ὁ μέντοι θεὸς τοῖς ἱερεῦσι παντοδαπὸν περιτέθεικε κόσμον τὸν μὲν λαὸν καταπλήττοντα τῷ διαφόρῳ τοῦ σχήματος αὐτοῦς δὲ τοὺς ἱερέας διδάσκοντα ὅπως χρῆ τὴν ψυχὴν ὠραΐζειν». У сучасному перекладі: «Адже Бог ієреїв (дослівно – ієреям, Д.в.) усілякою вбрав красою – що людей вражає різноманітністю вбрання, а самих ієреїв навчає, як треба (мусить, має) душу прикрасити»⁴¹. Примітно, що у грецькому тексті ніде немає відповідності займеннику «ѿ» («іх»), тоді як в *Ам.тр.* «вблече ѿ». Це може означати, що або в *Ам.тр.* пізніше доповнення «ѿ», а в першооригіналі перекладу було «вблече» (що є коректним перекладом для «περιτέθεικε»), або решта списків зберегла початковий варіант. Справді, «ѿ» графічно легко утворюється з «нъ». Не виключено, хтось із перших переписувачів припустився аграматизму. Здогадно, утруднення виникло внаслідок того, що слов'янський перекладач перевів Д.в. множини «τοῖς ἱερεῦσιν» надто дослівно саме як Д.в. («бѣ ієрѣшмъ вблече...»), а це, своєю чергою, кимось із перших копіїстів було сприйняте як Ор.в. однини («бѣ ієрѣшмъ вблеченъ...»)»⁴². Тоді в *Ам.тр.* треба вбачати більш-менш вдалу спробу прояснення темного місця.

Нарешті, в останньому випадку В.М.Істрін неввірно визначив читання *Ам.тр.* «всѣхъ ієрѣи» як початкове (див. 42.15):

Арх. Віл.	Син.	ЕЛ-2	<i>Ам.тр.</i>	<i>Ам.с.</i> Ам.кб.	de Boor 32.8–10
по архієрешѣ глоу . тому же архієрѣвоу (Віл. архієрѣю) . и всѣмъ ієрѣшмъ (Віл. ієрешмъ) достоинѣрно почтѣвъ	по архієрешѣ глоу . тому же архієрѣю . и ієрѣшмъ всѣмъ до҃лѣпно почтѣвъ	по архієрешѣ глаголу. Тогда же архієрѣя и всѣх архієрѣи достоѣлно почтѣвъ	по архієрѣю и всѣхъ ієрѣи достоѣлно почтѣвъ	по архієрешѣ глоу тому же архієрѣю и всѣмъ ієрѣшмъ достоѣлно почтѣвъ	κατὰ τὴν τοῦ ἀρχιερέως ἠφῆγησιν, αὐτὸν δὲ τὸν ἀρχιερέα καὶ πάντας τοὺς ἱερεῖς ἀξιοπρεπῶς τιμῆσας

На перший погляд, вірним виглядає найпізніший варіант ЕЛ-2: «архієрѣя и всѣхъ ...ієрѣи... почтѣвъ». Однак у більшості списків знаходимо «архієрѣю», а в тих, де читаємо «всѣхъ...», а не «всѣмъ», можна відзначити інновації. В *Ам.тр.* випущено частину речення (пропущено «архієрешѣвоу глоу . тому же»), а в ЕЛ-2 бачимо очевидні поновлення («тогда», «архієрѣя, всѣх архієрѣи»). У грецькому тексті обидва іменника поставлені у місцевому відмінку: «τὸν ἀρχιερέα καὶ... τοὺς ἱερεῖς». Скоріше за все, першооригінал

³⁸ Арх. самѣмъ...; Син. сам же ієрѣа; ЕЛ-2 самыя же ієрѣа; *Ам.тр.* самъ же ієрѣи; *Ам.с.* Ам.кб. самѣмъ же ієрѣа (*Ам.с.* ієреша); αὐτοὺς δὲ τοὺς ἱερέας.

³⁹ Так Арх. Віл. *Ам.с.*; Син. наоучаѣ; ЕЛ-2 *Ам.тр.* Ам.кб. наоучаѣ; διδάσκοντα. В «Іудейському хронографі» дрібне вторинне читання, що збігається з *Ам.с.*

⁴⁰ Арх. ѿко да; Син. ЕЛ-2 ѿко; Ам. тако; ὅπως.

⁴¹ Слов'янський перекладач розвів симетричні конструкції – «καταπλήττοντα» («да са чюдаты») та «διδάσκοντα» («наоучаѣ»). Слід додати, у списках різночитання, але варіанти «самѣмъ же ієрѣа» та «наоучаѣ», судячи з усього, є початковими; до речі, у першому випадку в *Ам.тр.* тут дрібна помилка.

⁴² Подібних вторинних аграматизмів, що були викликані сприйняттям писцем найближчої синтагми без урахування ширшого контексту, в рукописах дуже багато, хоча, звичайно, запропоноване тут рішення – гіпотетичне.

слов'янського перекладу обидва вирази також подавав в одному відмінку. Що, власне, і бачимо у Віл. Син. *Ам.с.* Ам.кб. (Д.в.) (до речі, в *Ам.тр.* на початку Д.п. у «архиерѣю», хоча далі Р.в. «всѣхъ иерѣи»). Відповідно, Віл. Син. *Ам.с.* Ам.кб. відбивають початковий варіант перекладу.

Таким чином, із вказаних В.М.Істріним вторинних читань насправді такими є лише два чи три. Цей суттєво проріджений список, що не містить жодного яскравого характерного варіанта, навряд чи може свідчити про початок утворення редакції *Ам.с.*⁴³ Відповідно, не можна стверджувати, що вставку «Входження в Єрусалим» в «Александрії» зроблено зі списку цієї редакції.

Отже, судячи з усього, «Входження в Єрусалим» потрапило до «Александрії Хронографічної» на тому етапі, коли ще не існувало визначених дослідниками редакцій. Принаймні віднайти контури редакцій *Ам.тр.* та *Ам.с.* не вдається⁴⁴. Тобто, текст вставки слід уважати близьким до першооригіналу перекладу «Хроніки» Амартола. Стосовно хронології, припустімо, запозичення з Амартола було інтерпольоване ще до того, як текст роману про Александра Македонського увішов у хронографи. Маємо кілька дрібних різничань, де текст Амартола в «Александрії» ближче до грецького оригіналу, ніж у повних списках хроніки (близько п'ятнадцяти прикладів)⁴⁵. А також кілька незначних спільних вторинних читань (чотири). Можливо, вони з'явилися під пером котрогось із переписувачів «Александрії», або першого редактора, що інтерпольовав оповідь про «Входження в Єрусалим».

⁴³ Як уже відзначалося, В.М.Істрін наводить також чотирнадцять прикладів, коли в «Александрії» та *Ам.с.* початкові варіанти, а в *Ам.тр.* вторинні, та сімнадцять таких, коли неможливо виявити, який варіант читався у першооригіналі перекладу «Хроніки» Амартола (див.: *Істрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. С.400–401). Детальний аналіз останнього переліку з сімнадцяти прикладів і зіставлення з нововиявленими рукописами «Хроніки» Амартола (що дозволює собі тут випустити) показує, що більшість початкових читань також не належать до *Ам.тр.*

⁴⁴ Щодо рис, притаманних редакції *Ам.хр.*, власне, відсутній порівняльний матеріал, оскільки «Входження в Єрусалим» в інші частини хронографів не включалося.

⁴⁵ Див.: 38.14 ЕЛ-1 част. (А) трѣсны, ЕЛ-2 част. трѣсны; ροβοκους – Син. Тр. Н. Ам. ЕЛ-2 част. расы (до речі, В.М.Істрін припускав, що замість «расы» в першооригіналі перекладу мало читатися саме «трѣсны»: *Істрин В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.254);

38.15 Син. и сътвориша; καὶ ἐποίησαν – Ам. створиша, Арх. Віл. сотвориша;

39.8 Син. Тр. Н. ЕЛ-2 фоееси; φῶεοον – *Ам.тр.* ..ејси /погано читається/; *Ам.с.* Ам.син. фееси; Віл. фиеси; Арх. ђееси; Ам.кб. проп.;

39.22 Арх. Віл. люде^м хотащаа быти; Тр. Н. хотащаа быти людемъ; τὰ τῷ λαῷ εὐόμενα – Ам. хотащеа быти людемъ; не можна повністю виключати, що в Арх. Віл. Тр. Н. тут вторинний варіант;

39.25 Син. Тр. Н. гоу и; τῷ κυρίῳ καὶ – Ам. ЕЛ-2 бгу /лексич. заміна та проп./;

40.1–2 Син. Тр. мановениемъ биймъ или (Тр. бьемъ . ли и) немановениемъ; τὴν ἐπίνευσον τοῦ θεοῦ ἢ τὴν ἀνάνευσον – *Ам.тр.* мановениемъ биє ли немановениа; *Ам.с.* мановениемъ ли немановениа;

40.7 Син. Тр. Н. + Арх. Віл. ЕЛ-2 (гнѣвнѣ) имъ бысть; ἦν αὐτοῖς – Ам. бысть /проп./;

40.10 Арх. Син. (и ѡвѣта не быѣ) емъ; (καὶ οὐκ ἀπεκρίθη) αὐτῷ – Ам. к нему;

40.22 Арх. Віл. оумолаше + Син. ЕЛ-2 оумолиша; ἐξήλεούτο – Ам. оумолаше;

41.1 Арх. Віл. Син. ЕЛ-2 прапроудъ (же противоу) – Ам. прапроуда;

41.9 Син. ЕЛ-2 Віл. кохлѣ; κόχλον – Ам. Арх. кѣхлоу;

41.11 Арх. Віл. Син. ЕЛ-2 ѡко; ὅπως – Ам. тако;

41.13 Син. ЕЛ-2 ю удѣти + Арх. Віл. ю оукрастити; αὐτῇ (κόσμον) περιθῆναι – Ам. удѣти /проп./;

42.11 Арх. Віл. Син. ѡ иудеи приимъ; ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων δεχθεῖς – Ам. ѡ иудѣи же приимъ;

42.18 Арх. Віл. мосомахъ; Μοσόμαχος – Ам. масомахъ;

42.24 Арх. Син. (аще ли вѣставши напредъ полтить) . то прочь ити; ἀναστὰς εἰς τοῦμπροοθεν πέτρηται, προύειν – *Ам.с.* Ам.кб. то всѣ^м проче ити /доповнення/..

Хоча, ураховуючи високу активність укладачів хронографів на цій ділянці, а також те, що таких вторинних варіантів зовсім небагато⁴⁶ – збіги можуть бути випадковими, а інновації – внесеними різними писцями незалежно один від одного.

Слід зауважити, що активність укладачів залучених тут хронографічних компіляцій суттєво ускладнює картину. Для кожної з груп списків «Александрії» маємо характерні читання (причому йдеться саме про яскраві помилки та інновації, набагато суттєвіші, ніж ті, що наближаються до *Ам.тр.* чи *Ам.с.*)⁴⁷. Особливо відзначилися у цьому плані укладачі «Іудейського хронографа». Меншою є «амплітуда коливань» у повних списках «Хроніки» Амартола, хоча в окремих рукописах переписувачі також дозволяли собі вольності. До речі, спостереження над варіаціями у тексті дозволяють спростувати традиційне положення про те, що укладач *Ам.тр.* точно йшов за початковим перекладом хроніки. Судячи з усього, маємо справу зовсім не зі слухняним копіїстом – навпаки, вимальовується цілком схильний до інновацій книжник. Це спостереження важливе ще й тому, що багато зі спільних читань *Ам.с.* та *Ам.хр.*, відтак має пояснюватися кардинально інакше, ніж це робилося В.М.Істріним (велика кількість спільних початкових читань зовсім не свідчить про належність до однієї редакції). За таких умов від «першооригіналу перекладу» віддаляється саме *Ам.тр.*

Оскільки висновки В.М.Істріна щодо «початковості» *Ам.тр.* та точного копіювання у цьому рукописі, як правило, приймаються на віру, слід зупинитися на цьому детальніше. Наведемо основні приклади інновацій в *Ам.тр.*⁴⁸ Багато з них можуть видатися дріб'язковими, однак загальний характер різночитань у списках «Хроніки» Амартола змушує дослідника

⁴⁶ Три читання з чотирьох – втрачений сполучник «и», ще одне – «всема» замінено на «весма», що, утім, може належати і до початкового тексту. Щиро вдячна О.О.Гіппіусу за це уточнення.

38.21 *Ам.* еже наплечникъ и (εφουδъ); ὅπερ ἐπιφῶς καὶ (εφουδ) – *Арх.* Віл. еже и наплечникъ . (εφδъ); *Син.* иже наплечникъ; *Тр. Н.* а еже наплечникъ /«и» випущене у *Син.* *Тр. Н.* ЕЛ-2, не на своєму місці в *Арх.* Віл., має бути після: εφδъ/;

40.6 *Ам.* весма оугодни (εμοу); εἶ γε πάντως εὐδόκιμοι (αὐτῶ) – *Арх.* ли всема оугодно; Віл. ли всѣ оугодно; *Син.* всема оугоди (А оугоди); ЕЛ-2 всема (ЕЛ-2 част. всѣ) угодни;

41.16 *Ам.* и видѣвъ (люди издалеча); καὶ (τὸ πὲν πλῆθος πόρρωθεν) ἰδὼν – *Арх.* Віл. *Син.* видѣвъ, *Тр. Н.* видѣвъ же /проп. «и»/;

42.26 *Ам.* оулюговавъ си и соущи; χαλεπήνας καὶ οἱ (τῆ πλάνῃ ταύτῃ ...) – *Арх.* Віл. оулюговавъ си . соущи, *Син.* ЕЛ-2 оутоулиवास... /проп. «и»/.

⁴⁷ Зокрема, багато випущеного та переробленого у *Тр. Н.* Проте, і в *Арх.* Віл., з одного боку, та *Син.* ЕЛ-2, з іншого, таких прикладів достатньо. Для «Іудейського хронографа» можна, наприклад, назвати такі індивідуальні читання: «фрѣсолофонъ» замість «хрусолифъ» (39.4), «камене» замість «коліне» (39.14–15), «и злично» замість «и авѣ различно» (40.6), «плѣтъ лежаше злата» замість «платъ златъ лежаше» (40.13), «бжи призовѣте» або «...призовите» замість «бжи привѣтъ» (40.14), «коусинѣхъ» замість «воусинѣхъ» (41.17), «его не цѣловаша» замість «искрньо иго цѣловаша» (41.23), «достоиновѣрно» замість «достолѣпно» (42.16) та ін. Як правило, В.М.Істрін у виданні «Александрії» похибки виправляє у тексті та виносить їх у примітки, однак вони простежуються в обох списках «Іудейського хронографа», що містять «Александрію». Для *Син.* ЕЛ-2: «на наачницѣ» та «наядниці» замість «наплечницю» (39.16), «испольнаючи исполъчитиса» замість «исполчитиса» чи «исполчтити» (39.19), «ѡтагъ» замість «ѡатъ» (40.16), «синих» замість «воусинѣхъ» (41.17), «моусамахъ стьи» замість «мосомахъ богатъ» (42.18), «оутоулиवास» замість «оулюговавъ си» (42.27) та ін. Маємо також приклади, коли розбіжності бачимо всередині редакцій, тобто, якщо списки розподілено, наприклад, наступним чином: *Арх.* *Тр. Н.* *Син.* ЕЛ-2 част. *Ам.тр.* проти Віл. *Ам.с.* ЕЛ-2 част. Або *Арх.* *Син.* *Ам.у.ч.* проти *Тр. Н.* ЕЛ-2 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. (частки повних списків *Ам.с.*).

⁴⁸ Випускаються певні дрібні або спірні приклади, а також ті, про які вже йшлося вище.

враховувати деталі⁴⁹. У поданому нижче переліку першим вказане вірне читання 2-х–3-х хронографічних та повних списків, що його засвідчують, далі текст грецького Амартола, і після цього варіант *Ам.тр.* Якщо всі списки так чи інакше відхиляються і читання реконструйоване, воно подане у квадратних дужках:

38.3–4 Арх. Ам.кб. (проса помощи) на прѣсаны; (αἰτούμενος) κατὰ Περσῶν (συμμαχίαν) – *Ам.тр.* и на персаны;

38.5 Арх. Ам.кб. разгнѣвавъ же са; θυμωθεῖς – *Ам.тр.* разгнѣва же са;

38.12 Віл. Ам.кб. та ін. вдѣжа – *Ам.тр.* **риза** /лексич. заміна/;

38.14 Віл. Ам.кб. (въ скрипийи) же; περὶ δὲ τὰ κράσπεδα – *Ам.тр.* **иже**;

38.15 Арх. Ам.кб. промежу ихъ; ἀναμεταξὺ αὐτῶν – *Ам.тр.* **помежу тѣхъ**;

38.17–18 Арх. Ам.кб. по втокамъ; ἐπὶ τὰ λῶματα – *Ам.тр.* по **токомъ**;

38.21–22 Тр. Ам.у_вч. и акоула; καὶ Ἀκύλας – *Ам.тр.* акоула;

38.24 Син. Ам.кб. и члѣкомъ недооумна; καὶ ἀνθρώποις δυσπόριστοι – *Ам.тр.* члѣкомъ недооумно;

39.2 Син. Ам.кб. анфрака; ἄνθρακα – *Ам.тр.* анфракса;

39.2 Ам.кб. ЕЛ-2 + Син. иаспии; ἰασπιν – *Ам.тр.* **аспиди**;

39.2 Арх. Ам.с. самфиръ; σάμφειρον – *Ам.тр.* самфоуро;

39.4 Арх. Ам.кб. вирилихъ; βηρύλλιον – *Ам.тр.* **ливиринъ**;

39.6 Арх. Ам.кб. бы^с же; συνῆν δὲ – *Ам.тр.* бы^с /проп./;

39.17 и подкладаа; καὶ ὑποτιθῶν – *Ам.тр.* подъкладаа;

39.20 Тр. Ам.кб. въпрашаше; ἠρώτα – *Ам.тр.* **вѣщаше** /лексич. заміна/;

39.22–23 Віл. Син. Ам.кб. (аще чрънъ боудаше то смѣрът . аще ли) черленъ; (μέλας μὲν γὰρ γινόμενος θάνατον), ἐρυθρός (δὲ σφαγός) – *Ам.тр.* червленъ **боудаше**⁵⁰;

39.23 Тр. Ам.кб. премѣноу; διαλλαγὴν – *Ам.тр.* **премѣноуа**;

40.3 Арх. Ам.кб. прости сами; ἀνωρθοῦντο μόνα – *Ам.тр.* **простими**;

40.10 Арх. Ам.с. вѣща; ἀλεκρίθη – *Ам.тр.* **вѣща** /лексич. заміна/;

40.10–11 Арх. Ам.кб. и тогда; καὶ τότε – *Ам.тр.* тогда;

40.11 Арх. Ам.кб. пре^сстоащимъ пре^а – *Ам.тр.* **престоащимъ опред**;

40.22 Арх. Ам.кб. и га; καὶ κύριον – *Ам.тр.* **ба** /лексич. заміна/;

41.2 Арх. Ам.с. ина (видима . ина же разумѣваема); ἄλλα (μὲν τὰ φαινόμενα, ἄλλα δὲ τὰ νοούμενα) – *Ам.тр.* **инако**;

41.5 Арх. Ам.кб. чръви вмочено – *Ам.тр.* **чермъно мочено**;

41.6 Віл. Арх.кб. имаше (Арх имѣаше); εἶχε – *Ам.тр.* **има** /лексич. заміна/;

41.17 Арх. Ам.кб. пре^сстоащимъ – *Ам.тр.* **престоащемъ**;

41.18 Арх. Ам.с. сѣ великомъ; μετὰ πολλῆς – *Ам.тр.* **вѣ велицѣ**;

41.18 Син. Ам.кб. архиерѣви же; τὸν δὲ ἀρχιερέα – *Ам.тр.* **архиерѣю же иже**;

41.19–20 Арх. Ам.кб. златъи на немъ (платъ) – *Ам.тр.* **златъ на неи**;

41.20–21 Арх. Ам.с. по дивнѣмъ (видѣнии); ἐπὶ τῇ ζένῃ θεᾶ – *Ам.тр.* **дивнѣмъ**;

41.21–22 Віл. Ам.кб. и прише^а единъ (поклониса); καὶ προσελθὼν μόνος (προσεκύνησε) – *Ам.тр.* и **приде єдинъ и**;

⁴⁹ Це характерне для багатьох видів пам'яток. Щодо Амартола – див. текстологічні таблиці у книзі Т.В.Анісімової: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.275–315.

⁵⁰ Хоча читання «боудаше» архаїчне, воно є доповненням, зробленим у відповідності з першою частиною фрази. Слово відсутнє всюди, крім *Ам.тр.* Переклад у цьому місці доволі точний, і якщо на початку для слов'янського «боудаше» маємо відповідність у грецькій (γινόμενος), то для цієї частини фрази такого відповідника немає.

- 42.2 [негодовавшю]⁵¹; ἀνανακτῆσαντος – *Ам.тр.* негодовахоу;
- 42.5 Арх. Ам.кб. ѡви; ὄφθη – *Ам.тр.* и ѡви;
- 42.7 Арх. + Ам.кб. *Ам.с.* (на поспѣшествіє) приити въскорѣ/скоро . глѣ ми; (τῆς προουρίας) οπουδαίως ἔχρεσθαι λέγων – *Ам.тр.* прити **ре**^а скоро **ѡко** /доп. та лексич. заміна/;
- 42.8 Арх. Ам.кб. **по** сномъ; κατὰ τοὺς ὕπνους – *Ам.тр.* **сна**;
- 42.10–11 Арх. *Ам.с.* съ многымъ веселиемъ; μετὰ πολλῆς... εὐφροσύνης – *Ам.тр.* съ многыми веселоуѣмъ;
- 42.11–12 Син. *Ам.с.* + Ам.кб. принес'ше пр'рчествіє емоу протлѣковаша; προσκομίσαυτες τὴν προφητείαν αὐτῷ διηρμήνευον – *Ам.тр.* принесоша прорч'тво юго и протолковаша;
- 42.12 Син. Ам.кб. их же пр'ркъ пре^аде изглѣ – *Ам.тр.* **ѡже** пр'ркъ преже глѣ;
- 42.13 Арх. Ам.кб. подобаеть нѣкоторому – *Ам.тр.* подобаѣта некомоу;
- 42.21 Арх. Ам.кб. ѡвѣща; ἀποκριθεὶς – *Ам.тр.* **ре**^а /лексич. заміна/;
- 42.21 Арх. Ам.кб. глѣ; λέγει – *Ам.тр.* проп.;
- 42.22 Арх. Ам.кб. **вѣставши**; ἀναστὰς – *Ам.тр.* проп.;
- 42.24 Арх. то **проч** (ити) / Ам.кб то всѣм **проч**е; προαναγειν⁵² – *Ам.тр.* то всѣм^а;
- 42.24 Арх. Ам.сп. въспать – *Ам.тр.* **назадъ** /лексич. заміна/;
- 42.25 Ам.кб. + Арх. + Син. принесъ; ἐλύσας – *Ам.тр.* **взатъ и** /лексич. заміна та доп./;
- 42.27 Арх. Ам.кб. **так**о рече; τοιάδε ἔφη – *Ам.тр.* **ре**^а;
- 43.2 Арх. *Ам.с.* вашю; τὸ ὑμέτερον – *Ам.тр.* **вамъ**;
- 43.3 Арх. Ам.кб. **бои**щиса; φοβούμενος – *Ам.тр.* проп.

Отже, на чотирьох аркушах *Ам.тр.* зустрічаємо досить довгу низку інновацій, серед яких – десять випадків доповнень та лексичних замін. Це, як для картини різночитань у повних списках «Хроніки» Амартола, де переважають дрібні й ще дрібніші варіанти, – надзвичайно багато. Похибки *Ам.тр.* викликані, як можна припускати, неуважністю писця або поганим станом антиграфа (пор. «има» зам. «имаше», останній склад міг бути втраченим, якщо погано читалося виносне ⁵³). Однак часто зміни, навіть такі, як включення сполучника «и» чи частки «же», є свідченням свідомого втручання у текст⁵³.

Утім, як уже відзначалося, на цьому відтинку багато виправлень і в хронографічних списках, і в редакції *Ам.с.*, хоча в *Ам.с.* вторинних читань усе ж таки

⁵¹ У хронографічних списках: (чюдившюса . и) негодоваша, *Ам.с.* та Ам.кб.: негодоваше. Має бути: чюдившюса и негодовавшю, пор. гр.: θαυμάσαντος καὶ ἀνανακτῆσαντος.

⁵² У всіх списках слов'янського Амартола доповнення «всѣм», що не має відповідності у грецькій, тут переклад пробує як «проч іти» не зовсім дослівний («вести вперед, назовні, виводити...»).

⁵³ Звичайно, у таких випадках, коли висновки базуються на одному головному рукописі, а інші два пізні, важко відокремити нашарування правок копістів (аж до останнього переписувача). У цілому, як відзначив Є.І.Водолазкін, урахувуючи обрив тексту в оповіді про 5-й Вселенський собор у Троїцькому та Ермітажному списках, та поповнення втраченого у Синодальному за списком іншої редакції, очевидно, що в *Ам.тр.* є велика лакуна, і ця редакція не може бути початковою (див.: *Водолазкин Е.Г.* Хроника Амартола... – С.326–327). Це твердження викликало заперечення (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.222, прим.28). Як показала Т.В.Анісімова, Ермітажний та Синодальний походять не від Троїцького, а через проміжні списки (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.218–222). Однак, якщо залежність непряма, і водночас, наявний спільний дефект, це, як уявляється, підтверджує думку про вади редакції *Ам.тр.*

менше, ніж в *Ам.тр.*⁵⁴ Чим був викликаний такий сплеск редакторської активності? Можна обережно припустити, що причиною послугував зміст фрагмента. Опис вбрання єрусалимського першосвященика та дорогоцінних каменів на його ризи був відомий багатьом давньоруським книжникам за кількома текстами – наприклад, «Словом про 12 каменів» Єпифанія Кіпрського та Книгою Вихід (Ех.39.10–14)⁵⁵. Хоча майже не побачимо спроб відкоригувати помилкові читання за іншими джерелами (зокрема, назви дорогоцінних каменів, де помилки досить частотні), сама тема у хроністів, схоже, викликала жваве зацікавлення.

Що стосується тієї версії «Входження в Єрусалим», яка збереглася в «Іудейському хронографі», тут справді багато, припустімо, вторинних читань типу *Ам.с.* (п'ятнадцять)⁵⁶ і навіть певних груп списків усередині цієї

⁵⁴ Доповнень та лексичних замін нараховується п'ять: 38.3 *Арх. Ам.тр.* (слы) посла – *Ам.с.* *пославъ*; 38.10 *Син. + Ам.тр.* въ / во дивъ – *Ам.с.* въ *дивление*;

38.11 *Ам.тр.* + *Тр. Н.* (вдежи) оукрашаемъ – *Ам.с.* оукрашаемыи;

38.13 *Арх. Ам.тр.* прапрѣда – *Ам.с.* прапроуды;

39.3 *Син. Ам.тр.* амѣфоустонъ – *Ам.с.* амѣстоуфонъ;

39.15 *Ам.тр.* адамантъ – *Ам.с.* адамантинъ;

39.12 *Син. + Ам.кб.* предъавлаа – *Ам.с.* предъавлаа **боудоущее** /доповнення/;

40.1 *Син. + Ам.тр.* (мановениемъ) биймъ или – *Ам.с.* ли /проп./;

40.5 *Син. Ам.тр.* гна – *Ам.с.* гла /лексич. заміна/;

40.9 *Син. Ам.тр.* (оужасе срѣце его) зѣло – *Ам.с.* проп.;

40.18 *Син. Ам.тр.* самаритане – *Ам.с.* самаране;

40.18 *Ам.тр.* + *Син.* [иартъчскою] – *Ам.с.* артъскоую;

41.3 *Син. Ам.тр.* вноутрьоудоу – *Ам.с.* вноутрь **оубо** /лексич. заміна/;

41.4 *Арх. Ам.тр.* истъканыхъ – *Ам.с.* исканьныхъ;

41.11 *Син. Ам.тр.* наоучаа – *Ам.с.* наоучи;

41.13 *Син. Ам.тр.* вдѣти – *Ам.с.* **оукрасити** /лексич. заміна/;

42.1–2 *Син. Ам.тр.* пармению – *Ам.с.* парфению;

42.6 *Син. Ам.тр.* архиерѣвомъ – *Ам.с.* архиерѣвмъ;

42.6 *Син. Ам.тр.* бѣ – *Ам.с.* бѣ гла /доповнення/;

42.20 *Ам.тр.* + *Син.* [въпраша] – *Ам.с.* въпрашаше;

42.22 *Син. Ам.тр.* пребыти – *Ам.с.* **пребывати**;

42.24 *Арх. + Ам.с.* въспатъ – *Ам.с.* **навѣспатъ**;

42.24 *Арх. Ам.тр.* възвратитиса – *Ам.с.* **възвратиса**;

42.25 *Ам.кб. + Син.* принесь – *Ам.с.* **принесе**;

⁵⁵ Зрозуміло, «Слово про 12 каменів» увійшло далеко не в усі хронографічні копіїляції (урипки з нього читаються в «Александрії» Троїцького хронографа, ЕЛ-2 та деяких ін.), однак було досить популярним. Найранішим же свідченням знайомства з цим текстом у Давній Русі є «Зборник Святослава» 1073 р. Якщо Книгу Вихід вміщували в тому ж хронографі, що й «Александрію» (як це трапилося в «Іудейському хронографі»), її розташовували раніше (наприклад, у Віленському списку Ех.24–40 – на арк.113–126, а «Александрія» «О въшествии в Иерусалим» – арк.471–472 зв.). Відповідно, навіть за умови, що весь кодекс переписувався однією людиною, деталі могли забуватися. Однак певний відбиток у пам'яті тексти, вірогідно, залишали.

⁵⁶ Щоправда, деякі з них неможливо підкріпити грецьким текстом, а іноді йдеться про синонімічні пари, тобто, не виключено, що в *Ам.с.* та *Арх. Віл.* початковий варіант, див.:

38.10 *Ам.тр.* + *Син.* въ дивъ – *Віл. Ам.с.* + *Арх.* во *дивление* /подивление/;

38.13 *Ам.тр.* ЕЛ-2 прапроуда – *Арх. Віл. Син. Ам.с.* Ам.кб. прапрѣды;

39.3 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 амѣфоустонъ – *Арх. Віл.* амѣстоуфонъ; *Ам.с.* амѣстоуфонъ (збіг неточний);

39.21 *Ам.тр.* Ам.кб. предъавлаа – *Арх. Віл.* предъавлаа **боудоущаа**; *Ам.с.* предъавлаа **боудоущее**;

40.5 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 част. гѣна – *Арх. Віл.* ЕЛ-2 част. *Ам.с.* (-ч) гла;

40.18 *Ам.тр.* самаритане – *Арх. Віл.* *Ам.с.* (-у) самаране;

40.18 *Ам.тр.* иартъчскоую; *Син.* нартъчскѣю – *Арх. Віл.* артъскоую; *Ам.с.* артъскоую;

41.3 *Ам.тр.* свѣдѣтельствѣнаа; *Син.* ЕЛ-2 свѣдѣтельствоваंनाа – *Арх. + Віл. + Ам.кб.* свидѣтелнаа;

41.3 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 вноутрьоудоу – *Арх. Віл.* *Ам.с.* вноутрь **оубо**;

41.12 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 вдѣти – *Арх. Віл. + Ам.с.* оукрасити;

42.1–2 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 пармению – *Віл. Арх.* *Ам.с.* парфению;

42.6 *Ам.тр.* *Син.* *Тр. Н.* + ЕЛ-2 архиерѣвомъ – *Арх. Ам.с.* + *Віл. Ам.кб.* архиерѣвмъ;

42.6 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 бѣ – *Арх. Віл.* *Ам.с.* бѣ гла;

42.22 *Ам.тр.* *Син.* пребыти – *Арх. Віл.* ЕЛ-2 *Ам.с.* **пребывати**;

42.25 *Ам.кб.* принесь + *Син.* ЕЛ-2 изнесъ – *Арх. Віл.* *Ам.с.* **принесе**;

42.26 *Ам.тр.* *Син.* ЕЛ-2 работници – *Арх. Віл.* *Ам.с.* Ам.кб. работни.

редакції (п'ять прикладів; щоправда, групи читань не цілком збігаються⁵⁷). Як правило, у таких випадках припускають, що під час укладення або на якомусь з етапів побутування тексту було зроблено звірку зі списком цієї редакції. Перешкоджає такій гіпотезі те, що тут також маємо вторинні читання типу *Ам.тр.* (чотири приклади)⁵⁸. А, головне, знову ж таки, практично відсутні яскраві різночитання. Найчастіше інновації – це природні для слов'янського книжника видозміни надто дослівно перекладених із грецької виразів Амартола. Наприклад, зворот «красотою украсити» для переписувачів, імовірно, мав переваги перед «красотою одѣти», а «будущая» – очікуване доповнення до «предѣавлаа». В інших випадках ідеться про заміну однієї – двох літер: «гнѣа» / «гнѣа», «приложени» / «положени» і т.п.⁵⁹ Набагато виразнішими є помилки – текстологічні приміти редакцій власне «Александрії», тобто, характерні читання списків «Іудейського хронографа», або Троїцького, ЕЛ-1 чи ЕЛ-2⁶⁰. Беручи до уваги загальну велику кількість інновацій в оповіді «Входження до Єрусалиму» в усіх відомих нині версіях, можна висунути припущення про те, що схожі риси виникли внаслідок інтенсивного введення інновацій в «Іудейському хронографі» й випадкових збігах з *Ам.с.* та *Ам.тр.*

Проведене зіставлення читань змушує замислитися над «наперед заданим характером» текстологічних висновків, що в дослідників ХІХ – початку ХХ ст. залежали від вибудованих уявлень про еталонні «ранні» списки і досі продовжують впливати на текстологічні студії. При зміні ракурса й детальному перегляді схема, запропонована В.М.Істріним щодо тексту «Александрії Хронографічної», виявилася невірною. Як архаїчність мови та написання, так і вік найдавнішого повного списку «Хроніки» Амартола – Троїцького, спонукали шукати в ньому найбільш точний відбиток початкового перекладу хроніки. Однак, як бачимо, ці риси цілком «несуперечливо»

⁵⁷ Див.: 38.24 *Ам.тр.* Тр. Н. + ЕЛ-2 **приложени** – Арх. Віл. Ам.пш.с.у.ч **положени**; 40.14 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. Син. Тр. Н. ЕЛ-2 **авлаше** – Арх. Віл. Ам.с.у.ч **имаше**; 40.15–16 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. Тр. Н. ЕЛ-2 + Син. **нарицається** – Арх. Віл. Ам.с.у.ч **начинається**; 42.9 *Ам.тр.* *Ам.с.* част. + Син. + ЕЛ-2 **пармению** – Арх. Віл. Ам.пш.с.у.ч (своєюму) **пармени**; 42.12 *Ам.с.* част. Ам.кб. Син. **принес'ше** – Арх. Віл. **примша**; Ам.с. **приемше**.

⁵⁸ Див. 38.20 Віл. **посподобнѣ к**; Ам.тр. **посподобно кѣ**; Ам.увч. **посьподобноу кѣ** + Арх. **посьподобноу кѣ** + Тр. **посподобноу**; Н. **посподобно**; – Ам.кб. Син. ЕЛ-2 **поаьс подобень кѣ**; Ам.с. **поаьс подобно кѣ**. В.М.Істрін уважав, що в Син. та Ам.с. тут початковий варіант. Однак, урахувавши читання Арх. Віл. Тр. Н. Ам.увч., не менш вірогідно, що в Ам.тр. Арх. Віл. + Тр. Н. Ам.увч. відбивається початкова похибка, виправлена згодом за змістом в інших списках (далі в оповіді йдеться саме про «поаяс»). Цікаво, що В.М.Істрін залучає тут варіант Син. та Ам.с., не відзначаючи подібності версій Арх. Віл. та Ам.тр. (див.: *Істрін В.М.* Книги временных и образных... – Т.2. – С.400).

39.2 Ам.кб. + ЕЛ-2 + Син. **иаспи** – Арх. **исъпидѣ и**; Віл. **испидѣ . и**; Ам.тр. **аспи**; слід відзначити, що ця назва яшми нестабільна у списках, однак, скоріше за все, подібні виправлення напрошувалися. Наприклад, в Ех.39.11 в МДА-12 читаємо «аспидѣ» (Віл. та Варш. у цьому місці «сиаспи»); Віл. л.125; Варш. с.366 b; МДА л.96 а;

39.23 Ам.кб. Ам.увч. Тр. Н. ЕЛ-2 + Син. **премѣноу** – Арх. **премѣнуа**; Віл. **премѣноуа**; Ам.тр. **премѣноуа**;

43.2 Ам.кб. Син. ЕЛ-2 **рѣдповѣдаше** – Арх. Ам.тр. **проповѣдаше**.

⁵⁹ Зрозуміло, не носієві мови (а вони у випадку давньослов'янської, зі зрозумілих причин, відсутні) складно вловити і точно визначити, які правки ординарні, а які – ні. Власне, лише аналіз списків надає певні можливості для судження про закономірності копіювання.

⁶⁰ Див. прим. 47 цієї статті. За приблизними підрахунками, в «Іудейському хронографі» у «Входженні в Єрусалим» маємо понад дев'яносто змін та помилок, урахувавши лише відхилення від перекладу Амартола, характерні для цієї редакції; в ЕЛ-1 та ЕЛ-2 кількість таких варіантів утричі менша, близько тридцяти прикладів.

сполучаються в *Ам.тр.* з масою інновацій, внесених у текст спільного протографа. «Входження в Єрусалим» з «Александрії», як воно реконструюється при зіставленні редакцій повних списків Амартола, найдавніших хронографів та Еллінського літописця, є близьким до початкового перекладу «Хроніки» Амартола. Відповідно, укладення «другої» редакції, або *Ам.с.*, не можна датувати ані XII, ані XIII ст. Принаймні, «Александрія Хронографічна» таких даних не дає.

Насамкінець залишається сказати, що вчені, здається, дещо перебільшували ступінь свідомого втручання книжників домонгольського часу в повний текст «Хроніки» Амартола. Судячи з характеру варіантів у списках, такий важкий і часто занадто буквальний переклад із грецької, яким була ця хроніка, намагалися переписувати точно. Різноманітність нарастала поступово, протягом століть, і утворення редакцій слов'янського Амартола є підстави датувати пізнішими часами, жодним чином не пов'язаними з історією перших давньоруських літописних зводів.

The paper concerns textual history of one fragment of Chronicle George Hamartolos – namely, “Entering Jerusalem by Aleksander the Great” from Chronographical Alexandria (Old Slavonic translation of the Greek Alexander Romance). Chronicle Hamartolos had great impact on non-ecclesiastical Old Rus’ writings. By examining their versions, we can discuss some unresolved questions of early Old Rus’ chronicles and chronographical compilations. Alexandria provides us with the so called “control text” that allows to check traditional scholar’s schemata.

РЕЦЕНЗІЇ

Кром М.М.
Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Квадрига; Объединённая редакция МВД России, 2010. – 320 с.

Кром М.М.
Між Руссю та Литвою. Прикордонні землі у системі російсько-литовських відносин кінця XV – першої третини XVI ст. – 2-ге вид., випр. та доп. – Москва: Квадрига; Об'єднана редакція МВС Росії, 2010. – 320 с.

Санкт-петербурзький історик М.Кром через п'ятнадцять років після виходу своєї відомої монографії¹, яка вже встигла стати бібліографічною рідкістю та завоювала міцні позиції з тематики дослідження литовсько-московських воєн рубежу XV–XVI ст., розширивши історіографічну й, головне, джерельну базу представив друге видання праці, дещо змінивши термінологічне означення земель, які стали ареною боротьби великих князівств Литовського та Московського за «давньоруську спадщину». Зваживши на критичні зауваження білоруських литуаністів, автор відмовився від термінів «Західна Русь» та «західноросійські землі» (рос. «западнорусские»), якими активно оперував у першому виданні. Водночас М.Кром пояснив, чому він удавався до означення литовсько-московського прикордоння як «західноросійського», адже на той час прихильно ставився до позиції російської імперської історіографії XIX ст., представники якої активно вживали цей штучний термін (детальніше про це див. вступ до книги).

Відразу хочеться відзначити високий фаховий рівень праці. Тож завданням рецензента буде ретельне прочитання всіх нюансів складних взаємовідносин Литви та Москви в боротьбі за прикордонні землі у баченні російського історика М.Крома. Що вдалося, а що ще доведеться уточнювати чи поглиблювати у цій проблематиці – це залучення нових джерел та їх глибокий аналіз.

¹ Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 1997. – 231 с.

У передмові до своєї книги М.Кром означив причини, які спонукали його до перевидання – це продовження студіювань, у результаті чого було значно розширено й доповнено картину суспільно-політичних відносин на литовсько-московському прикордонні, поглиблення історіографічної та джерельної бази проблематики, врахування висловлених рецензентами зауважень до першого видання, а також виявлення ряду фактологічних новин і доповнень (с.5–8).

Структурно праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, двох частин («Князі та князівства Литовської Русі в період московсько-литовського протистояння кінця XV – першої третини XVI ст.»; «Міста Литовської Русі у ситуації вибору між Вільно та Москвою наприкінці XV – у першій третині XVI»), додатків та науково-довідкового апарату. У вступі автор детально й глибоко аналізує історіографію проблеми, у тому числі вказуючи на праці, які узагальнено або побічно торкаються задекларованої проблеми. Для досягнення поставлених дослідницьких завдань, тобто «показати крупним планом процеси, що відбувалися в Литовській Русі», такі, як право населення прикордонних територій вирішувати свою долю, співвідношення добровільності та насилля у процесі формування держав у Східній Європі, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти М.Кром у двох великих частинах висвітлює позицію: 1) князів та князівств; 2) міщан і міських поселень періоду литовсько-московського протистояння кінця XV – першої третини XVI ст. При цьому автор подекуди (і, слід визнати, цілком виправдано) залучає до аналізу джерела більш раннього чи пізнього періоду, ніж заявлені хронологічні межі.

В історіографічній частині вступу М.Кром детально аналізує праці попередників, починаючи з кінця XVIII ст. – часу появи перших студій та публікацій документів з історії московсько-литовських відносин XV–XVI ст., і, слідуючи хронології, доводить до моменту здачі книги у друк (с.10–30). Автор не обмежується лише аналізом раніших праць – він активно дискутує з істориками щодо спірних питань. Проте, поза його увагою залишилася частина доробку сучасних українських та білоруських литуаністів², тим самим недостатньо повно демонструється поточний історіографічний процес. Заради справедливості зазначимо, що автор і не ставив задачу вичерпного аналізу літератури, присвяченої долі слов'янських земель Великого князівства Литовського (с.30), а проте, складається враження, що історіографічний процес литуаністичних студій за М.Кромом завершився наприкінці 1990-х рр. Також постійно звертаючись до праць Ю.Вольфа та А.Бонецького, як до авторитетних досліджень із генеалогії шляхетських і князівських родів

² Щодо сучасної української історіографії Великого князівства Литовського див. бібліографію в: *Блануца А., Ващук Д.* Україна: литовський період історії (сучасна історіографія і історичне свідомство) // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. – Vilnius, 2009. – Р.321–336. Щодо білоруської історіографії див.: *Саганович Г.* Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии // Lietuvos didžiosios kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos». – Vilniaus, 2008 – Р.73–91. Бібліографію національних шкіл до 2003 р. див.: *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя ввучэння ў 1991–2003: Мьтэрэрыялы міжнар. круглага стала «Гісторыя ввучэння Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.»*, Гродна (16–18 мая 2003 г.). – Мінск, 2006. – 544 с. Окремі праці згадуватимуться при аналізі відповідних глав нової монографії М.Крома.

середньовічної Литви, автор не враховує нових даних, представлених у сучасних довідкових виданнях із даної проблематики³.

У частині вступу, присвяченій аналізу джерел із теми, фундаментом свого дослідження М.Кром справедливо визначає Литовську метрику. Автор указав на недостатній фаховий рівень перших археографічних публікацій, проте за браком інших видань змушений, як і більшість дослідників, задовольнятися ними. Історик використав чотири книги метрики – 7, 17, 23, 24 книги записів, досі неопубліковані, а також поряд з опублікованими звертається до їх оригіналів (книги 5, 6, 8, 11, 12, 14, 15, 19, 20, 25, 224, 225). При цьому автор не підозрює, принаймні він не вказав про це у своїй книзі, що частина з них уже опублікована литовськими археографами (книги 6, 12, 14, 15, 19, 20). Водночас поза увагою М.Крома залишилося кілька книг Литовської метрики, що стосуються хронології його праці. Це – 30, 43, 227–231, 523, 560 книги записів, переписів, судових та дипломатичних справ⁴. Також історик, указуючи на низький рівень археографічних видань кінця ХІХ – початку ХХ ст., чомусь не завжди використовує сучасні якісні публікації книг записів часів Казимира та Александра Ягеллончиків, зокрема книги записів 1, 3 й 4⁵, опубліковані задовго до перевидання його монографії. Зазначаючи прізвища дослідників метрики (с.35–36), а це вчені з Литви, Білорусії, України, Польщі, Росії та США, відразу можна помітити, що петербурзький історик явно не до кінця орієнтується в питаннях сучасного стану литуаністичних студій та проробленій ученими різних країн археографічній роботі щодо видання книг Литовської метрики⁶.

³ Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba. – Kórnik, 1994; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 2002; Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A. Rachuba. – Т.4: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek. – Warszawa, 2003 та ін.

⁴ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн.30 (1480–1546): Книга записай 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В.Мяньжынскі. – Мінск, 2008; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн.43 (1523–1560 гг.): Книга записай 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В.Мяньжынскі. – Мінск, 2003; Lietuvos Metrika. Kn.№227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999; Судебная книга витебского воеводы, господарского маршала, волковыского и оболенского державцы М.В.Ключко / 1533–1540 (Литовская метрика. Кн.№228. Книга судных дел №9) / Подгот. В.А.Воронин, А.И.Груша и др. – Москва, 2008; Lietuvos Metrika. Kn.№229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S.Lazutka, I.Valikonytė, S.Viskantaitė, L.Steponavičienė, J.Karpavičienė. – Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika. Kn.№230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I.Valikonytė, S.Viskantaitė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika. Kn.№231 (1540–1543): 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I.Valikonytė, N.Slimienė, S.Viskantaitė-Saviščeivenė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2007. Вичерпну бібліографію виданої метрики див.: Lietuvos Metrika. Kn.№22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A.Blanutsa, D.Vashchuk, D.Antanavičius. – Vilnius, 2010. – P.169–173.

⁵ Lietuvos Metrika. Kn.№1 (1380–1584): Užrašymų knyga 1 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius. – Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika. Kn.№3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L.Anuzytė, A.Baliulis. – Vilnius, 1998; Lietuvos Metrika. Kn.№4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L.Anuzytė. – Vilnius, 2004. Дослідження щодо книги данин Казимира Ягеллончика свого часу здійснив А.Ясинський (див.: Ясинські А. Спроба крытычнага вивучэння Кнігі данин вялікага князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А.Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час (Arche. – 2009. – №7). – С.1022–1067).

⁶ Окрім названих автором монографії, литуаністичними студіями активно займаються А.Груша, В.Воронін, М.Вайтович, А.Дзярнович, А.Мяцельський, В.Свяжінський (Білорусія), Д.Антонавічус, Л.Анужите, Д.Баронас, Л.Йовайша, Д.Вілімас, А.Рагаускас, Р.Рагаускене, Р.Фірковичус, Л.Караліус, Л.Степанавічене, Й.Карпавічене, С.Віскангайте-Савіщевене, Е.Римша (Литва), А.Рахуба (Польща), А.Блануца, Д.Вашук, В.Кравченко (Україна).

Автор здійснив широку евристичну роботу з виявлення інформації щодо теми дослідження в інших групах джерел. Так, М.Кром скористався у своїй праці матеріалами колишнього Радзивилівського архіву, посольськими книгами зносин Росії з Литвою та Польщею, родословними та писцовими книгами, а також групою нарративних джерел – літописами й хроніками (с.37–42). Загалом він використав і проаналізував широке коло джерел, на основі яких представив концепцію литовсько-московських відносин кінця XV – першої третини XVI ст.

Детально аналізуючи (наскільки це дозволяють історіографія та джерела) процеси суспільно-політичних трансформацій у прикордонних землях, автор окремо розглядає статус і роль князів та князівств, міщан і міст. Так, М.Кром встановив, що «українні» князі у вказаний період являли собою «за походженням і статусом вельми строкату картину», а серед них виділялися дві категорії – князі-вотчинники (Рюриковичі) й князі-володільці отриманих від господаря вотчин (Гедиміновичі). Вони, своєю чергою, залежно від обсягу прав, ступеня залежності від великого князя литовського та розміру вотчинних володінь перебували на різних полюсах соціальних сходинок держави (с.78). Зокрема, із-поміж Рюриковичів ключові позиції у когорті «українних» володарів посідали князі-васали Новосильські, представники яких аж до XV ст. будували свої відносини з віленським двором на договірних засадах. При цьому кожна з гілок князів Новосильських (Воротинські та Одоєвські) прагнула самостійно укласти «докончання» з господарем, що детально, на джерельних прикладах, ілюструє автор. Утім, М.Кром, не знаючи про існування вельми цікавого й важливого документа про звернення князів Одоєвських (Михайла та Федора) до Казимира Ягеллончика з метою переходу на литовську службу, уже робить неповні або й хибні висновки. Ідеться, власне, про документ-договір перед докончанням між указаними Одоєвськими та Казимиром Ягеллончиком від 26 січня 1481 р.⁷ (самого договору-докончання досі не виявлено). Нижчу ланку посідали князі Масальські, які перетворилися на звичайних вотчинників і, до того ж, на думку М.Крома, втратили князівські права (с.64). Щодо останнього дозволимо не погодитися з автором.

Князі Масальські за своїм майновим статусом, звісно, не могли рівнятися з потужними князівськими родами Великого князівства Литовського, проте формально володіли тим самим обсягом прав, що й решта осіб із князівським титулом⁸. Боротьба шляхти за зрівняння у правах з князями тривала не одне десятиліття й відображалася в юридично-правових документах – уставних земських грамотах кінця XV – початку XVI ст. та Литовських статутах. Із часом вона формально досягла бажаного результату, проте в ментальності ранньомодерного суспільства закріпилися такі базові основи

⁷ Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.I. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn.7364. У книзі вказано лише на документ за 1483 р.

⁸ Про особливе становище й статус князів у Литві див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Вид.2-ге, перегл. і випр. – К., 2008. – С.77–127; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007. – С.39–57.

статусних відносин, за якими князівський титул ще довго вивищував його носіїв над рештою представників привілейованої верстви – шляхти⁹.

Представники трьох гілок князів Масальських у питанні вибору між віленським та московським підданством схилися до першого й усі, окрім двох онуків лінії князя Василя Юрійовича – Семена та Василя Михайловичів, які емігрували до Москви, залишилися вірними великому князеві литовському, за що отримали у вотчинне (або доживотне) володіння невеличкі маєтності у Троцькому, Браславському, Городенському, Смоленському, Васишишському, Рошському повітах, а князь Іван Федорович – онук Василя Юрійовича – шляхом вигідного одруження заволодів містом Шумськ у Кременецькому повіті на Волині¹⁰. Окрім того, Масальські – один із небагатьох князівських родів, який протягом тривалого часу займав помітне місце у суспільно-політичному житті Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, до самого кінця існування держави, і не вигас, як більшість князівських династій¹¹.

Маєтності князів-зрадників Семена та Василя Михайловичів Масальських, пожалувані Сигізмундом I Старим, відразу після їх від'їзду до Москви були надані на умовах хлібокормління московським боярським синам, котрі перейшли на службу до великого князя литовського (травень 1534 р. – Іванові Поросукову, Федорові Салеву, Іванові Козиновичу, Артемові Васильовичу)¹². У липні 1534 р. Сигізмунд I Старий остаточно роздав усі васишишські володіння князя Василя Масальського боярам, які донедавна були підданими московського правителя. У книги Литовської метрики з приводу цього спеціально було внесено список московських бояр, яким великий князь литовський пожалував маєтності у Васишишках та Жолудку, колишніх володіннях князя В.М.Масальського¹³.

Проміжний щабель між князями Новосильськими та Масальськими, за М.Кромом, займали князі Мезецькі та В'яземські. «Українних» князів, які вели свій родовід від Гедиміна, автор відніс до двох груп. Так, якщо володіння Бельських та Трубецьких на кінець XV ст. він не вважає уділами, то Можайські й Шем'ячичі вже цілком можуть претендувати на статус напівудільних князів (с.78).

Відповідно до визначених М.Кромом статусів, «українні» князі мали й позиції у зовнішньополітичній сфері. Чим менше службовий князь залежав від сюзерена (литовського або московського), тим більш активно проявляв

⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.77–86.

¹⁰ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип.1 / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануці, Д.Вашука. – К., 2007. – С.14–20, 106–125; Блануца А.В. Ващук Д.П. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV – перша половина XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.37–51; Поліщук В. Городенська лінія князів Масальських на Волині у XVI ст. (Руська титулована знать Великого князівства Литовського у структурі шляхетського землеволодіння) // Там само. – 2008. – №2. – С.4–16.

¹¹ Бранденбург Н. Род князей Мосальских XIV–XIX вв. – Санкт-Петербург, 1892. На жаль, М.Кром у своєму дослідженні не використав указані вище праці, що могло б вплинути на його позицію стосовно статусу князів у Литві.

¹² Князі Масальські... – С.116–118; Lietuvos Metrika. Kn.№227. – P.165. Указану книгу М.Кром не використав.

¹³ Князі Масальські... – С.118; Lietuvos Metrika. Kn.№227. – P.131.

себе у міждержавних відносинах і тією чи іншою мірою його володіння ставали об'єктом претензій Литви, Москви та Криму (с.79–81). М.Кром також указав на неможливість впливу віленського чи московського дворів на вибір верховських князів у духовній сфері (с.81–82), пояснюючи це віддаленістю від центру влади та слабкою інтеграцією цих державців у політичне життя Великого князівства Литовського.

У другій главі першої частини праці автор торкнувся питання вибору служби «українними» князями віленському або московському урядам, а в цьому контексті й питання переходів до відповідних сюзеренів. М.Кром установив чіткий зв'язок між статусом «українних» князів та проблемою вибору – залишитися вірним великому князеві литовському й при цьому втратити свої володіння чи перейти на службу до великого князя московського й таким чином зберегти маєтності? У результаті автор довів чітку закономірність – чим більші володіння та незалежний від сюзерена (великого князя литовського) статус мав князь, тим частіше такі державці схилилися до вибору на користь московського правителя, адже їм було, що втрачати. Дрібні ж землевласники були тісніше пов'язані з віленським двором і, як правило, зберігали вірність великому князеві литовському (с.116–118). Взамін втрачених під час воєн маєтностей вони могли отримували рівнозначні володіння в інших частинах Литви, а за сприятливих обставин навіть їх розширювали. До того ж більшість дрібних князів значною мірою залежали від служби при дворі великого князя литовського й тим самим будували свою кар'єру та добробут родини.

Третю главу присвячено аналізу статусу та політичної ролі православних князів у Литві на предмет їх лояльності верховній владі, чи могли вони створити опозицію, утворювати окремі «партії», «рухи» тощо. Автор вірно завважив поступовий процес заміни удільної системи централізованою, у результаті чого на початок XVI ст. уділи зберігалися лише за князями М.Заславським (Мстиславль і Мглин), Ф.Ярославичем (Пінськ і Клецьк), Ю.Семеновичем (Слуцьк і Копиль) (с.119–120). Неабияку роль тут відіграло неминуче дроблення князівських родів і гнізд, зменшення їх впливу на політичне життя держави та наступ панської верстви. Водночас автор, аналізуючи дані перепису війська Великого князівства Литовського 1528 р., знову таки звертається до видання 1915 р. – попри те, що це джерело опублікували майже одночасно білоруські та литовські археографи (причому до литовського видання долучено досі невідому частину документа)¹⁴. Та, по суті, це не так уже й важливо. Для з'ясування монолітності чи розрізненості князівських корпорацій, на нашу думку, значно більш важливіше встановити рівень концентрації земельних володінь і політичної активності князів у конкретних регіонах, а не державі загалом. Так, наприклад, нами встановлено, що князівське землеволодіння станом на 1528 р. на Волині

¹⁴ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года / Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн.523. Кніга публічных спраў 1 / Падрыхт. да друку А.І.Груша, М.Ф.Спірыдонаў, М.А.Вайтовіч. – Мінск, 2003; Lietuvos Metrika. Kn.№523 (1528): Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A.Baliulis, A.Dubonis. – Vilnius, 2006.

сягало 44%. Воно практично не змінилося через півстоліття (45%)¹⁵. Удалося також вирахувати ймовірну долю концентрації земельних володінь у середині двох основних груп князівської верстви. Так, «княжата-повітники» тримали у своїх руках 16% землі на Волині, а «головні княжата» – 84%¹⁶. Таку ж процедуру доцільно було б зробити з регіонами, які цікавлять автора монографії.

Складніше встановити рівень політичної активності регіональної князівської еліти в період, коли практично всі питання функціонування державного організму Литви вирішувалися великим князем та призначуваними ним панами-радою, а місцеві органи самоуправління були запроваджені лише у середині 1560-х рр. Указаний період виходить за хронологічні межі книги М.Крома. Автор, на нашу думку, не в повному обсязі представив кар'єри дрібних князів після здійснення ними вибору на користь великого князя литовського, обмежившись лише кількома прикладами, зачепивши початок XVI ст. та оминувши щедро представлені джерелами 1520–1540-ві рр.¹⁷, які, як вважає дослідник, можуть дати уявлення про узагальнену картину їх ролі у суспільно-політичному житті держави (с.128–129, 131–132).

Розвиваючи тему, автор робить висновок про те, що князі «займали хоч і не першочергове, проте важливе місце в політичній системі Великого князівства Литовського» (с.136), із чим ми повністю згодні¹⁸. Утім, М.Кром доволі схематично пояснює специфіку намісницьких урядів у Великому князівстві Литовському, акцентуючи увагу на «частій зміні намісників у багатьох землях», що призводило до зловживань з їх боку та неможливості закріплення за ними лідерства в регіоні серед православного населення, за винятком волинських князів (с.136–137). Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком політики віленського двору щодо подолання місцевого корпоративізму¹⁹, яка йшла в унісон зі здійснюваними великими князями литовськими земельними наданнями, коли володіння князівських та шляхетських родів розпоршувалися по всій території держави²⁰.

¹⁵ *Блауца А.* Земельні володіння... – С.51–53. Також цій проблемі присвячено окрему статтю: *Блауца А.* Структура шляхетського землеволодіння на Волині (за матеріалами Попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. та Поборового реєстру Волинського воеводства 1570 р.) // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* – Т.IV. – Мінск, 2007. – С.42–58.

¹⁶ *Блауца А.* «Княжата-повітники» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – К., 2006. – Вип.6. – С.230.

¹⁷ Автор рецензованої праці не скористався вказаними вище книгами Литовської метрики №30, 43, 227–231, 560.

¹⁸ Указуючи на поступовий процес зрівняння у правах руських князів та бояр із литовськими, М.Кром чомусь оминає увагою фундаментальну працю Г.Ловмянського (див.: *Łowmiański H.* *Polityka Jagiellonów.* – Wyd.2. – Poznań, 2006), посилаючись лише на його статтю (с.134 рецензованої монографії), видруковану у збірнику «Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе» (Москва, 1972 р.).

¹⁹ Переважна більшість намісницьких урядів у Великому князівстві Литовському перебувала в одних руках від року до трьох (траплялися окремі винятки) (див., напр.: *Яковлів А.* *Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.* – К., 1907).

²⁰ Див.: *Блауца А.* Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // *Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоляка.* – К., 2010. – С.213–232.

В останній, четвертій, главі першої частини монографії автор аналізує роль князів у заколоті Глинських. Він ґрунтовно відтворює хід подій та встановлює, що більшість князів загалом були задоволені своїм становищем, не прагнучи створення окремих партій чи груп, що й зумовило їх непідтримку амбітних планів заколотників у подіях 1508 р. (с.152)²¹. Наприкінці глави автор стисло виклав узагальнюючі висновки до першої частини праці (с.152–153).

Не менш цікаві дослідницькі підходи застосовує М.Кром у другій частині монографії, присвяченій ролі міст та міщан порубіжних територій у ситуації вибору між Вільно та Московією. Тут, як і загалом у книзі, дослідник методично, дотримуючись того ж порядку, що й у першій частині, у кожній із чотирьох глав на широкому джерельному матеріалі викладає авторську концепцію.

Так, у першій главі М.Кром аналізує статус порубіжних сіверських та верховських міст у політичній системі Великого князівства Литовського. І якщо ситуація із сіверськими міськими поселеннями нам відома передусім за монографією О.Русиної, то дуже мало студій присвячено прикордонним верховським містам, які, за словами М.Крома, були занадто слабко втягнені у внутрішньополітичне життя «материкової» Литви (с.154–155). До того ж наявний джерельний пласт метрики демонструє лише зовнішній бік історії верховських міст, і тільки «при ретельному аналізі з цих скупих даних можна вичленити цінну інформацію» (с.155). Погляньмо, наскільки це вдалося зробити авторіві монографії.

М.Кром слушно зауважує, що більшість порубіжних міст перебували у власності князів, відтак у зносінах із великокнязівською владою представлені від імені своїх власників, що утруднює з'ясування позиції міщан (с.156). Князівські міста являли собою центри відповідних уділів, де господар визначав та впливав на всі сторони міського життя. На жаль, брак джерел щодо цього регіону не дозволяє комплексно й різносторонньо показати функціонування «українних» міст зазначеного статусу середини XV – першої третини XVI ст.

Іншу категорію порубіжних міст становили міські поселення з господарським статусом. Проте й вони, залежно від міри привілейованості, поділяються на великі (Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ) та дрібні міста, що управлялися великокнязівськими намісниками: Торопець – на півночі; Любутськ і Мценськ – у верхів'ях Оки; Брянськ, Радогощ і Путивль – у Сіверській землі. Дорогобуж та Рильськ через часту зміну власників автор відніс до категорії міст із неясним статусом. М.Кром встановив закономірність, що з віддаленістю від центру зв'язок зі столицею держави слабшав і, до того ж, ці міста дуже мало представлено в документації Литовської метрики (с.162–163). Цим зумовлюється й недостатня увага щодо таких міст

²¹ Уважаємо, що остання захищена дисертація з теми повстання князів Глинських (див: *Шніп М.А. Унутрыпалітычны канфлікт 1508 г. у Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе: Автореф. дисс. ... канд. іст. наук. – Мінск, 2009. – 24 с.*), не використана М.Кромом, децю доповнила б, а почасти й змінила низку акцентів із даної проблематики. Див. також: *Шніп М.А. Сацыяльны склад удзельнікаў мяцяжу Глінскіх у Вялікім княстве Літоўскім // Весн. Беларус. дзярж. ун-та: Сер.3: Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 2007. – №2. – С.3–7; Яго ж. Мяцеж Міхаіла Глінскага // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – №3. – С.9–14; Яго ж. Антыдзяржаўны мяцеж 1508 года ў Вялікім княстве Літоўскім // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2007. – №4. – С.53–57.*

із боку, зокрема, великого князя. Проте, на нашу думку, литовська влада прагнула контролювати віддалену від центру периферію й докладала щодо цього чималих зусиль, хоча, звісно, мала тут суттєві проблеми. Уважаємо не виправданим твердження автора про відсутність будь-яких контактів віленського двору з жителями Любутська та Мценська, які дослідник зарахував до шеруги міст зі слабким, ба навіть «нульовим», ступенем контакту з Вільно (с.163). Адже в так званій книзі данин Казимира Ягеллончика²² місцем видання низки підтверджувальних та надавчих листів великого князя литовського видавці визначили саме Любутськ. Відтак очевидно, що Казимир Ягеллончик перебував у цьому місті зі своїм двором та як повноправний господар здійснював на підвладних територіях свої функції.

Аналізуючи систему управління у Брянську, М.Кром укотре вказує на нетривалий термін управління тут великокнязівських намісників і цим доводить неможливість міцного закріплення влади²³. Та часом активне відстоювання своїх привілеїв і протидія свавіллю великокнязівських намісників (зокрема, Ф.Заславського) дає підстави автору вважати брянську міську громаду згуртованою²⁴.

Віднесені М.Кромом до «другої лінії оборони» Великого князівства Литовського міста (Могильов, Слуцьк, Пінськ, Орша, Кричев, Мозир та ін.) автор відзначив як такі, що мали у прикордонних справах «свій голос», контакти тут із центром були вже набагато продуктивнішими й, відповідно, вони отримали окремі права (с.169–175). Нарешті, група крупних привілейованих міст (Смоленськ, Вітебськ, Полоцьк, Мінськ) мала статус, який виразно виділяв їх серед решти прикордонних фортець держави (с.175–192). Їх жителі отримали великий обсяг гарантованих великокнязівською владою спеціальними грамотами (установними чи обласними земськими) прав та привілеїв, які вони активно відстоювали. Для доведення своєї концепції М.Кром залучає широке коло джерел і праці дослідників – литуаністів та урбаністів. Водночас автор, як уже зазначалося вище, залишив поза своєю увагою найновіші студії, зокрема ті з них, що стосуються проблеми функціонування установних земських грамот у достатутувий період²⁵ та інституту старини й новини²⁶. До того ж вельми цінну інформацію про специфіку

²² Lietuvos Metrika. Kn.№3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L.Anužytė, A.Baliulis. – Vilnius, 1998. – P.42; Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікага князя Казіміра... – С.1022–1067.

²³ Див. із цього приводу посилання 19.

²⁴ У достатутувий період судом першої інстанції був намісницький чи воеводський, відтак усі конфлікти між старостою або намісником та жителями міста мали вирішуватися саме ними, тобто тими, на кого, власне, скаржилися міщани. У такому разі міщани теоретично (й це при детальному розгляді джерел можна підтвердити) могли відразу позиватися зі скаргою до великого князя литовського, оминаючи таким чином суд першої інстанції. Утім, це тема окремого ґрунтовного дослідження.

²⁵ Ващук Д. Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земъли (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

²⁶ Блануца А. Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.11–23; Blanutsa A., Vashchuk D. “Old ways” versus “novelties” in the legal and economic sources of the Grand duchy of Lithuania ca. 1450–1700 // Lithuanian historical studies. – 2007. – Vol.12. – P.19–40; Ващук Д. Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип.6. – С.423–438.

здійснення судових функцій вітебським воєводою у 1530-х рр. автор міг би почерпнути з чергового видання однієї з книг Литовської метрики²⁷.

Друга глава проливає світло на події боротьби за порубіжні території між Московською державою та Литвою наприкінці XV – у першій третині XVI ст. Автор у хронологічному порядку детально висвітлює всі перипетії московсько-литовських воєн крізь призму позиції «українних» міст та їх населення. М.Кром цілком переконливо довів висловлене ним у попередніх главах припущення про прямий зв'язок між статусом того чи іншого міста та його позиціонуванням щодо зовнішньополітичних подій. Так, «українні» удільні містечка не виражали будь-якої самостійної позиції й не виявляли протидії під час їх захоплення московськими військами. Міста другої категорії – крупні приватні та малі великокнязівські – були більш пов'язані з центральною владою, тому їх позиція змінювалася залежно від співвідношення воюючих сторін. Крупні привілейовані міста з розвиненими міськими громадами, умовно віднесені М.Кромом до третьої категорії, найбільш активно проявляли себе у внутрі- та зовнішньополітичній сфері, займаючи безкомпромісну позицію у боротьбі з московськими військами та активно підтримуючи вищу владу держави (с.225–226). Вочевидь не можна вважати необізнаність автора з деякими архівними фондами, де зберігається цінна інформація про внутрішньоміську боротьбу під час Стародубської війни 1534–1537 рр., прорахунком чи недоглядом, адже, на превеликий жаль, робота в іноземних архівах – задоволення не з дешевих. А проте, деталі зговору гомельських гармашів зі стародубськими попами відображено у листі Сигізмунда I Старого до гомельського князя Василя Юрійовича Толочинського²⁸.

Третя глава, на нашу думку, представляє найбільший інтерес, адже автор намагається встановити рівень лояльності окремих груп міського населення «українних» міст до віленського уряду й, де дозволяють джерела, назвати конкретних осіб, котрі залишилися на литовській або перейшли на московську службу. Таку інформацію можна отримати внаслідок копіткої роботи щодо виявлення в актах Литовської метрики надавчих чи підтверджувальних великокнязівських листів або привілеїв. Указуючи на особливості позицій різних верств населення сіверських міст щодо проблеми переходу на службу до великих князів литовського або московського, автор відзначив суттєву залежність боярства від місцевих князів, при цьому явно недооцінюючи (вірніше, зовсім не бачачи) клієнтарно-патрональні відносини перших і других. А саме їх високий ступінь значною мірою й пояснює, чим після переходу певного князя на литовську або московську службу зумовлювалося відповідне рішення та вибір бояр-клієнтів²⁹.

²⁷ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В.Клочко / 1533–1540 (Литовская метрика. Кн.№228. Книга судных дел №9) / Подгот. В.А.Воронин, А.И.Груша и др. – Москва, 2008.

²⁸ Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Potockich z Radzunia. – F.334. – Sygn.295. – S.37.

²⁹ Існує низка теоретичних та конкретно-історичних праць із клієнтарно-патрональних відносин у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Див., напр.: Klientelism and patron – client relations: a bibliography // Political Clientelism, Patronage and Development (Contemporary Political Sociology, 3) / Wyd. S.N.Eisenstadt, R.Lemarchand. – Beverly Hills; London, 1981; *Maczak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 2000.

В останній главі книги висвітлюється система заходів московських правителів щодо закріплення за собою новоприєднаних територій. Це – запровадження на місцях замість удільного намісницького управління, постійна присутність тут загонів московського війська, заселення завойованих територій служилими людьми з центральних регіонів Московії та одночасне переселення місцевої людності вглиб московських територій. До того ж на віддалених від Москви сіверських землях процес заселення московськими підданими розпочався набагато пізніше, ніж на заощьких, саме тому новій владі довелося докласти тут значно більше зусиль (і це тривало довше) для остаточного їх закріплення (с.253–255). Наприкінці цієї глави автор виклав короткі узагальнення/висновки до всієї книги (с.258–259).

Слід окремо відзначити пророблену санкт-петербурзьким істориком чималу роботу, що втілилася в додатках до монографії. Зокрема, М.Кром публікує раніше невідомий привілей Сигізмунда I Старого Смоленську від 1513 р., уведений дослідником до наукового обігу в 2003 р. У додатку №2 він подав інформацію про долі брянських бояр після 1500 р. – якому з правителів (великому князеві литовському чи московському) вони зберегли вірність. Тут подано 36 родів, більшість представників яких залишилися на литовській службі. Ще більше боярських родів (понад півтори сотні позицій) представлено у додатку №3, де йдеться про смоленських бояр та їх вибір на користь Литви чи Москви після 1514 р. Звісно, перелік можна доповнювати з віднайденням нових оригінальних документів, розпорошених по архівосховищах багатьох країн. Наприкінці книги вміщено перелік скорочень, зручні для роботи дослідників іменний та географічний покажчики, а також списки карт, схем і таблиць.

Виконана на високому фаховому рівні монографія М.Крома представляє значний інтерес для дослідників історії великих князівств Литовського та Московського, а ґрунтовні висновки автора базуються на аналізі комплексу джерел, чимало з яких вводяться до наукового обігу вперше. Та все ж остаточну крапку у справі дослідження литовсько-московського прикордоння ставити ще зарано, насамперед ураховуючи низку причин об'єктивного та суб'єктивного характеру. Безперечна ж заслуга російського історика в тому, що він – перший, хто провів глибоку комплексну та узагальнюючу роботу в такій складній темі.

А.В.Блануца (Київ)

**Таїрова-Яковлева Т.Г.
Иван Мазепа и Российская империя. История
«предательства». – Москва: Центрполиграф, 2011. – 525 с.**

**Таїрова-Яковлева Т.Г.
Иван Мазепа й Російська імперія. Історія «зради». – Москва: Центрполіграф,
2011. – 525 с.**

Чергова монографія відомого російського фахівця з історії України раннього нового часу, яка спеціалізується на вивченні російсько-українських відносин кінця XVII – початку XVIII ст., складається зі вступу й одинадцяти розділів. Понад сто сторінок книги займають примітки, де розлого цитуються архівні та опубліковані в рідкісних збірниках документи й матеріали. Окрім того, справжньою родзинкою видання стали додатки, де вміщено оригінальні документи доби царювання Петра I та гетьманування Івана Мазепи. Окремі з них уперше введено в науковий обіг. Завершує працю ґрунтовний список літератури та іменний покажчик.

Науковими завданнями Т.Таїрової-Яковлевої стали, по-перше, «відмова від міфів, штампів і стереотипів» стосовно висвітлення особи І.Мазепи й, по-друге, доведення тези про те, що український гетьман «зробив видатний внесок у створення Російської імперії» (с. 11). Щоби досягти поставленої мети, авторці довелося провести довголітні архівні пошуки в Росії та Україні. Зокрема, при аргументації своїх положень вона посилається на оригінальні й часто-густо невідомі історичні документи та матеріали з фондів Архіву Санкт-Петербурзького інституту історії РАН («Батури́нський архів», «Похідна канцеля́рія О.Меншикова», «Колекція П.Толстого», «Акти Київської казенної палати», «Колекція Лихачова», «Колекція Мезенцева» та ін.)¹, відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі («Колекція П.Дубровського», «Колекція М.Погодіна»), Російського державного архіву давніх актів («Малоросійські справи», «Малоросійський приказ», «Розрядний приказ», «Аптека́рський приказ», «Листування вищих осіб з приватними особами», «Зібрання Ф.Мазурина», «Справи про Малоросію», «Колекція Саксонія» та ін.), відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника та Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського.

У вступі («Відмовляючись від міфології») Т.Таїрова-Яковлева подає коротку історіографію досліджуваної теми «Іван Мазепа й Російська імперія», де згадує праці російських та українських істориків XIX – початку XX ст., у тому числі Д.Бантіша-Каменського, М.Костомарова, Ф.Уманця, О.Єфименко, М.Грушевського, Г.Саніна, В.Молтусова, І.Курукіна, Є.Анісімова. Очевидно, що сама по собі мазепіана (і не тільки українська та російська) – набагато ширша², проте автор

¹ Кілька років тому Т.Таїрова-Яковлева опублікувала ґрунтовний документальний збірник: Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып. 1. – Санкт-Петербург, 2007. – 255 с.

² Слід указати на укладену київським істориком О.Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу», вміщену в додатках до 2-го видання монографії О.Оглоблина «Гетьман Иван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк; Київ; Львів, 2001 р.), а також підготовлену С.Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу та його добу», що нараховує 1757 позицій (див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники. – К., 2004). На 2009 р. історіографічна мазепіана складала 2039 позицій (див.: Ковалевська О. Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009). – К., 2009).

має право проводити «відбір» для аналізу історіографічного доробку. Тим паче, що в основному тексті неодноразово йдуть посилання та цитування інших вчених, серед яких М.Андрус'як, Ю.Бесп'ятих, А.Бовгиря, М.Богословський, П.Бушкович, М.Возняк, О.Востоков, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич, Б.Крупницький, Т.Крилова, О.Лазаревський, Т.Мацьків, В.М'якотін, О.Оглоблин, М.Павленко, М.Петровський, М.Плохинський, Н.Полонська-Василенко, О.Сокирко, С.Соловійов, О.Субтельний, Є.Шмурло та ін. Окрім того, на сторінках книги авторка досить часто полемізує зі своїми російськими та українськими колегами (зокрема, В.Артамоновим, Г.Саніним, К.Кочегаровим та С.Павленком).

«Відмовившись від міфів, ми зможемо по-новому поглянути на добу І.Мазепи – настільки багатогранну й суперечливу, яка справила величезний (і далеко не завжди негативний) вплив на долі Східної Європи», – закликає авторка історичну громадськість Росії. Отже, серед «історичних міфів», які пропонує спростувати Т.Таїрова-Яковлева, називаються такі: 1) сприйняття переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII як виняткової події в українській та європейській історії; 2) обвинувачення українського правителя як «природного зрадника»; 3) існування думки про те, що він був поляком за походженням; 4) функціонування стереотипу про «любов» до І.Мазепи серед українського народу; 5) версія про те, що гетьман начебто зрадив В.Голіцина; 6) уявлення про зваблення І.Мазепою Мотрі Кочубей; 7) нав'язування думки про те, що вся російська історіографія – «антимазепинська». З огляду на те, що авторка довгий час різнобічно досліджує біографію українського гетьмана на основі архівних документів та матеріалів³, уже у вступній частині більшість цих міфологем доказово і зі знанням справи спростовуються. Увага зацікавленого читача звертається на те, що основна мета монографії полягає не в розкритті біографії І.Мазепи, а в розгляді ключових моментів відносин гетьмана з Російською імперією, зокрема вивчення таких питань: 1) що являло собою Українське гетьманство за його доби в адміністративному та економічному плані; 2) яким чином будувалися відносини України з народжуваною Російською імперією та яку роль в цьому грала українська еліта; 3) які суперечності виникали між інтересами українських станів та Російською імперією на різних етапах. Під Українським гетьманством авторка розуміє «державне утворення» (с.97), що виникло на українських землях у добу Б.Хмельницького. Саме таку історіографічну назву стосовно козацької України (самоназва якої – Військо Запорозьке) пропонує, слідом за Б.Флорею та рядом українських істориків, уживати Т.Таїрова-Яковлева (зауважимо, що в попередній монографії авторки йдеться про «Гетьманщину»⁴).

³ З основних публікацій Т.Таїрової-Яковлевої про І.Мазепу в науковій періодиці наведемо такі: Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новое и новейшее время. – 2003. – №4; А.Д.Меншиков и гетман И.С.Мазепа (из истории взаимоотношений) // Меншиковские чтения. – Санкт-Петербург, 2006; Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи // Укр. іст. журн. – 2006. – №5; Листування запорожців з І.Мазепою восени 1708 р. // Український археографічний щорічник. – Вип.12. – К., 2007; Мотря Кочубей и её роман с гетманом И.Мазепою // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2007. – №1/2; Приятель «гетмана-злодея». Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – 2007. – №11 та ін.

⁴ Див.: Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). – К., 2003. Див. також нашу рецензію на цю працю: Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміна) // Україна в Центральній Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.4. – К., 2004. – С.473–508.

У вступі історик побіжно зупиняється на внеску Українського гетьманства в Азовські походи та перемогу під турецькою фортецею Кизикирмен, при цьому не зазначаючи, коли проходили ці військові кампанії, а також ігноруючи той факт, що вони відбувалися у ході російсько-турецької війни 1686–1700 рр., яка по суті була складовою бойових дій європейської Священної ліги проти Османської імперії 1684–1699 рр. До речі, згідно з нашими підрахунками, протягом 1684–1699 рр. козацькі війська, очолювані А.Могилою, С.Палієм, І.Самойловичем, І.Мазепою та іншими українськими полководцями, здійснили дев'ять великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько десяти середніх (від 5 до 10 тис.) та п'ятдесят менших (від 300 осіб до 5 тис. чол.) походів у Кримське ханство й контрольовані турками і татарами Молдавське князівство, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра, Дунаю, Північне Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька морських виправ проти османського флоту на Чорному морі⁵.

Звертаючись до висвітлення ранніх років біографії І.Мазепи, Т.Таїрова-Яковлева не підтримує думку істориків Б.Крупницького та О.Оглоблина про те, що він навчався в єзуїтському колеґіумі (с.9; див. також примітку на с.372), однак при цьому не наводить достатніх контрарґументів. Автора мемуарів другої половини XVII – початку XVIII ст., польського шляхтича Яна Хризостома Пасека, помилково названо «А.Пасеком» (с.10; іменний покажчик – с.523).

У першому розділі книги («І.Мазепа й І.Самойлович»; с.14–55) ідеться не лише про адміністративну та дипломатичну діяльність І.Мазепи в гетьманському уряді лівобережного царського «реґіментаря» Івана Самойловича (1672–1687 рр.), але й про започаткування відносин генерального старшини з можновладцями Московського царства. Окрім того, вивчається політика одного з найвпливовіших тогочасних московських сановників В.Голіцина щодо України.

У цьому розділі Т.Таїрова-Яковлева продовжує виступати справжнім руйнівником міфів, відзначаючи, що негативне ставлення І.Мазепи до Речі Посполитої під час його перебування в уряді І.Самойловича підважує уявлення щодо пропольської орієнтації майбутнього гетьмана. Окрім того, подаючи короткий огляд політичної ситуації у Правобережній Україні (яка за російсько-польськими мирними угодами 1667 та 1686 рр. перебувала під владою Корони Польської), авторка зазначає, що король Ян Собеський, відроджуючи там місце козацтва, почав «призначати різноманітних “гетьманів”» (с.27). Зважаючи на те, що слово «гетьмани» подається в лапках, слід, очевидно, вважати затверджених королем Речі Посполитої після виборів на козацьких радах Стефана Куницького (1683 р.), Андрія Могили (1684–1688 рр.), Гришка Івановича (1689–1692 рр.), Самійла Івановича (1693–1699 рр.) тощо такими собі «несправжніми» володарями булави. Відзначимо, що тогочасні наказні гетьмани Правобережної України, які у своєму титулуванні вживали означення «Гетьман Війська його королівської милості Запорозького», і справді мали менше повноважень, ніж лівобережні правителі, проте це аж ніяк не дає підстав применшувати їх історичну роль у розвитку цього важливого українського регіону⁶.

⁵ Докладніше про це: *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010.

⁶ Див.: *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.). – К., 2004.

Не можемо погодитися з авторською характеристикою багаторічного кошового отамана Запорозької (Чортотлицької) Січі Івана Сірка як «знаменитого політичного авантюриста» (с.25). Адже, на нашу думку, за політикою Запорозжя щодо допомоги «слабшому проти сильнішого» проглядалося стремління збереження певної рівноваги у співвідношенні сил на Півдні України. У такій, як здається на перший погляд «авантюристичній», дипломатії запорозькі зверхники взувалися на довголітню традицію зовнішньої політики сусіднього Кримського ханства. Також незрозуміло, чому гетьман Петро Дорошенко двічі виступає як «Д.Дорошенко» (с.16).

У коротких висновках до першого розділу наголошується на тому, що в особі наступника І.Самойловича Україна отримала «доволі непоганого правителя, котрий за двадцять років гетьманування добився економічного й культурного розквіту своєї країни». Обраний за активної участі князя В.Голіцина на найвищу посаду в Українському гетьманстві І.Мазепа почав «продовжувати політику в дусі свого попередника» (с.55).

Другий розділ книги («І.С.Мазепа, В.В.Голіцин та Нарішкіни»; с.56–89) розпочинається з детального аналізу т.зв. Коломацьких статей (с.56–59), які після обрання нового гетьмана мали регулювати всі відносини між Лівобережною Україною та Московським царством. Авторка також висвітлює роль І.Мазепи у зовнішній політиці та військовій стратегії Росії під час правління царівни Софії. Описуються й аналізуються численні посольства росіян до Батурина та українців – до Москви у зв'язку зі ставленням до Османської імперії та Кримського ханства. Відзначимо, що всі ці переговори та консультації відбувалися під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр., складової широких антиосманських заходів, що їх провадила Священна ліга – союз Австрії, Речі Посполитої, Венеції, Ватикану, а пізніше й Росії (номинально з 1686 р., фактично з 1697 р.). Т.Таїрова-Яковлева розвиває думку А.Востокова (висловлену ним у 1890 р.) про те, що «І.Мазепа був набагато краще поінформований про становище сусідніх держав, аніж московський уряд, а відтак у міжнародних питаннях завжди був цінним і корисним порадником Москви» (с.64). Український гетьман також відіграв певну роль в інтригах навколо коронації Софії. Особлива увага звертається на урочисте посольство І.Мазепи до Москви у серпні 1689 р., коли, на думку авторки, він був задіяний у т.зв. «перевороті Нарішкіних»: «Історики Росії традиційно недооцінюють «український» аспект наришкіньського перевороту, натомість історики України не вдаються в подробиці російських подій» (с.79). Саме тверда позиція гетьмана, який, тримаючи на російському кордоні 50-тисячне козацьке військо, у будь-який час міг віддати наказ втрутитися в палацовий переворот у Москві, проте так і не зробив цього, стала вирішальною у перемозі прихильників Петра над оточенням Софії.

Третій розділ («Внутрішня політика Мазепи»; с.90–134) дуже важливий у науковому плані, адже попри окремі праці В.Барвінського, В.М'якотіна, О.Лазаревського, Л.Окіншевича, О.Оглоблина, Б.Крупницького та В.Дядиченка, українська (не кажучи вже про російську) історіографія й до цього часу не має цільної картини історії внутрішньої політики гетьмана, який понад два десятиліття своїми універсалами та діями визначав економічне, політичне,

соціальне та культурне обличчя козацької України. Окремо у цьому ряду стоїть праця харківського історика кінця XIX ст. М.Плохинського «Гетьман Мазепа в ролі великоросійського поміщика» (Харків, 1892 р.).

У результаті опрацювання та узагальнення архівних матеріалів російський історик доходить несподіваного висновку: «На черговій пасхальній старшинській раді 1690 р. було вирішено, щоби оренда (як на горілку, так і на тютюн) була віддана не одноосібним орендарям, а містам і селам – «на громаду». Причому частина оренди йшла б у військовий скарб, а решта – на спільні потреби, козацькі й громадські. [...] Таким чином, створювалися своєрідні акціонерні товариства громадського типу» (с.102). Такі реформаторські дії гетьмана І.Мазепа (який в авторській оцінці виступає «засновником акціонерних товариств» на теренах України, а отже, і Російської імперії) призвели до того, що вже в 1693 р. українські міста та полки наповнили свої скарбниці додатковими великими коштами, використовуючи їх для активного будівництва церков, купівлі дзвонів, зміцнення міських фортифікацій, нагромадження запасів пороху, лиття гармат тощо.

Твердження авторки стосовно того, що правління І.Мазепа розпочалося і проходило (принаймні до початку Північної війни) «у доволі сприятливих умовах» (с.91) вважаємо дещо перебільшеними. Як же тоді бути з відомим висловлюванням самого гетьмана, який писав: «Протягом дванадцяти років, від початку свого гетьманування, зробив я одинадцять літніх і десять зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія»⁷. Незрозуміло, чому Коломацька рада 1687 р. в авторському прочитанні стала «Каламакской» (с.93 та ін.), адже навіть російською мовою назва річки, на березі якої вона проходила, пишеться «Коломак».

На жаль, руйнуючи одні міфи, авторка породжує інші, коли пише, що запорожці, рушивши у похід під Псков (1701 р.), «дорогою пограбували мешканців України та Росії аж по Смоленськ, так і не діставшись театру бойових дій» (с.126). Таке узагальнення вимагає документального підтвердження й вагомих доказів. Справді, є дані, що запорожці обібрали жителів окремих населених пунктів, але чи це всі «мешканці України та Росії»? А під Псковом так і не дочекалися кількох тисяч козаків тільки тому, що в 1701 р. вони приєдналися до Гадяцького полку на чолі з полковником М.Бороховичем⁸ та разом із ним і підрозділами правобережного полковника С.Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати прихильну до шведів Ригу. Після того, як їм не виплатили «жалування», почали масово втікати додому, або ж переходили на бік шведів. Частина невдоволених запорожців, згідно з цитованим Т.Таїровою-Яковлевою на іншій сторінці документом, була «сослана в Санкт-Питербурх на каторгу вечно» (с.130).

⁷ Цит. за: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.: Л., 2001. – С.96.

⁸ Гадяцький полк М.Бороховича, який перед цим усе ж таки дійшов до Пскова, нараховував 3847 козаків (див.: *Дядиченко В.* Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII вв. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. – Москва, 1959. – С.249).

Авторським завданням четвертого розділу («І.С.Мазепа й зовнішня політика петровської Росії»; с.135–150) стало розкриття ролі українського гетьмана в офіційній російській дипломатії того часу. «Умови Коломацьких (у книзі – «Каламакських») статей забороняли гетьману будь-які зовнішньо-політичні контакти. Проте Петро не тільки ігнорував це положення, але й на пряму порушував його, даючи Мазепі вказівки вести те чи інше дипломатичне листування», – відзначає Т.Таїрова-Яковлева (с.136), та зауважує, що І.Мазепа лише успадкував традицію широких зовнішньополітичних відносин Українського гетьманства від часів Б.Хмельницького. Так, гетьман виступав консультантом російського уряду в усіх (!) дипломатичних ініціативах «південного напрямку», тобто відносинах з Османською імперією, Кримським ханством, а також придунайськими князівствами – Молдавією та Волощиною. Майже щороку він відправляв до Москви добути українською розвідувальною службою відомості про стан справ в Австрії, Речі Посполитій, Туреччині, Криму, Молдавії та інших країнах Центрально-Східної Європи.

Викликає заперечення теза про те, що до цього часу не було жодного дослідження участі І.Мазепи у зовнішній політиці Росії (с.135), адже сучасний український історик В.Станіславський у багатьох своїх статтях⁹ неодноразово звертав увагу на окремі аспекти проблеми. Цього питання торкалися також й інші дослідники. Авторка книги переконана в тому, що І.Мазепа до осені 1708 р. не робив нічого для того, щоб підштовхнути Османську імперію на війну з Росією. Однак тут треба було б додати, що домовленості про спільні бойові дії між Шведським королівством та Кримським ханством було досягнуто навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII¹⁰. Відомо також, що із середини 1708 р. Туреччина активно готувалася до війни з Росією, але наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли гору прихильники мирних стосунків із московським царем¹¹.

У п'ятому розділі («І.С.Мазепа та Правобережна Україна»; с.151–195) вперше в науковий обіг вводяться багато нових архівних документів та матеріалів, що яскраво характеризують політику І.Мазепи, спрямовану на повернення Правобережної України під владу єдиного гетьмана. При цьому головну увагу авторка звертає на період 1704–1708 рр., тобто час, коли, за наказом Петра, на Правобережжі перебували війська лівобережного Українського гетьманства.

⁹ Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К., 2000. – С.340–357; *Його ж.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 рр. – Т.1. – К., 2002. – С.6–82; *Його ж.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686–1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. – К., 2003. – С.267–291; *Його ж.* Дніпровські походи 1697–1699 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.6. – К., 2006. – С.489–506; *Його ж.* Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння зі Швецією у недрукованих листах Івана Мазепи 1699–1700 рр. // Там само. – Вип.7. – К., 2007. – С.261–280.

¹⁰ Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С.238–239; *Его же.* Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1985. – Т.29. – С.70. Див. також: Молчанов Н. Дипломатія Петра Первого. – Москва, 1984. – С.216; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.76.

¹¹ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні... – С.77.

Саме тимчасове об'єднання обох частин України під військовою владою І.Мазепи та його небажання знову «віддавати» правобережні землі до сфери впливу Варшави, на думку Т.Таїрової-Яковлевої, стали важливим аспектом для розуміння відмови гетьмана від зверхності Москви у жовтні 1708 р.

Очевидно, історик помилилася, коли написала, що українське козацтво колонізувало порожні землі Речі Посполитої після монголо-татарської навали (с.151), адже ця об'єднана держава виникла тільки у 1569 р. Висновок Т.Таїрової-Яковлевої стосовно того, що з початком Північної війни 1700–1721 рр. І.Мазепа отримав шанс поквитатися з «давним противником» С.Палієм вважаємо великим перебільшенням. На с.174 стверджується, що лівобережний гетьман заарештував у 1704 р. цього правобережного полковника, не чекаючи наказу царя. Однак відомо, що І.Мазепа отримав згоду на цей арешт від російського «першого міністра» Ф.Головіна. На вимогу Петра І полковник С.Палій був відправлений до Москви, а звідти за царським указом від 21 серпня 1705 р. – до Тобольська.

Категорично не погоджуємося з авторкою щодо оцінки політичної програми С.Палія як «політики, заснованої на анархічних, безвідповідальних і, головне, абсолютно безперспективних гаслах» (примітки, с.416). Під час власних досліджень його діяльності (зокрема, в архівосховищах Польщі)¹² нам не вдалося знайти жодного документа, який би підтвердив висловлювання російської колеги. До речі, матеріал цього розділу суттєво втратив через те, що Т.Таїрова-Яковлева не використала добротну статтю згаданого вже В.Станіславського про відносини між І.Мазепою та С.Палієм¹³.

На с.177 авторка зазначає, що історики досі не дали відповіді відносно позиції російської влади щодо Правобережжя. Однак це далеко не так, адже ще М.Костомаров у своїх працях висвітлив прагматичну політику Петра І, яка полягала у передачі королеві Речі Посполитої Августові II за Нарвським миром 1704 р. земель Правобережної України. Крім того, до цієї проблематики зверталися такі російські, польські та українські історики, як В.Королюк, В.Артамонов, А.Камінський, Ю.Фельдман, Ю.Янчак, Г.Сергієнко та ін.¹⁴

¹² Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996; *Його ж.* Правобережна Україна і Річ Посполита: до проблеми політичних стосунків між С.Палієм та королівськими урядами // Семен Палій та Фастівщина в історії України. – К., 1997. – С.14–20; *Його ж.* Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000; *Його ж.* Україна і Польща у період правління короля Яна III Собеського: у пошуках втраченого миру // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С.38–52; *Його ж.* «Палієва держава» між польським королем і російським царем // *Його ж.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.319–336; Czuchlib T. Warszawa – Fastów: strony współpracy i walki między stolicą Polską a «prowincjonalnym» miasteczkiem kozackim // Wojna a pokój. – Kijów, 2004 та ін.

¹³ Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вып.8. – К., 2008. – С.331–342.

¹⁴ Королюк В. Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // Учёные записки Института славяноведения. – Т.7. – Ленинград, 1953; *Его же.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну // Там же. – Т.10. – Ленинград, 1954; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – початку XVIII ст. – К., 1963; Каминський А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва, 1966; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990; Чухліб Т. Іван Мазепа у Великій Північній війні 1700–1721 рр. // Іван Мазепа та його доба: Історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф. – К., 2009; Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Północnej. – Kraków, 1925; Janczak J. Per Palej Abstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Krieg um die Polnische Krone 1700–1721. – Berlin, 1962.

Професор Санкт-Петербурзького державного університету Т.Таїрова-Яковлева стверджує, що І.Мазепа «клопотався перед Петром за тоді ще нікому невідомого “школьних наук учителя” ієромонаха Стефана Яворського» (с.223). Однак майбутній місцеблюстител ь патріаршого престолу в Москві у 1690-х рр. був уже досить відомим професором, а потім і префектом Києво-Могилянської академії, ігуменом київського Микільського монастиря. У лютому 1699 р. він виголосив промову під час похорон російського фельдмаршала О.Шейна, яка так сподобалася Петру І, що той запросив українського священика до Москви. Хоча, очевидно, що І.Мазепа також сприяв кар’єрному зростанню С.Яворського.

В історичних джерелах не збереглося відомостей про те, що гетьман заснував при Києво-Могилянській академії дворічні курси для її випускників, як про це твердить авторка на с.229, а відкритий за його участі в 1700 р. Чернігівський колегіум усе ж таки не був другим вищим навчальним закладом у Східній Європі.

У шостому розділі («Козацька старшина часів І.С.Мазепи»; с.196–219) Т.Таїрова-Яковлева розкриває особливості політичної свідомості старшини, виокремлюючи відмінності в тих чи інших угрупованнях тогочасної еліти Українського гетьманства. Російський історик зазначає, що до цього часу в історіографії такого дослідження не було. Можливо, що в російській історичній науці й справді подібна праця відсутня, однак в українській – маємо книгу С.Павленка «Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники» (Київ, 2004 р.), де хоча й не вивчається ідеологія козацької верхівки, проте подається близько 120 біографічних нарисів як про соратників гетьмана, так і його опонентів. Окрім того, існують відомі монографії О.Субтельного та О.Кресіна про мазепинців в еміграції¹⁵.

«За гетьманом пішла вся (?) генеральна старшина. Із десяти лівобережних полковників не пішли за Мазепою лише четверо. [...] Але що найважливіше, ці чотири полковники не могли приєднатися до нього, оскільки перебували у розташуванні російських полків», – переконливо стверджує авторка (с.214). Згідно з її новими архівними знахідками, гетьмана І.Мазепу під час переходу до шведського короля підтримували такі козацько-старшинські роди, як Апостоли, Бистрицькі, Болоботи, Волковицькі, Гамалії, Герцики, Горбаненки, Горленки, Галагани, Довгополи, Зеленські, Кандиби, Карпеки, Кожуховські, Красноперичі, Лизогуби, Ломиковські, Максимовичі, Малами, Мировичі, Мокієвські, Нахимовські, Новицькі, Орлики, Покотили, Рузановичі, Сулими, Сергієнки, Третяки, Харевичі, Чечелі, Чуйкевичі, Янковські та Яснопольські.

На с.214 вміщено таблицю, де наводяться списки старшини за 1687–1689 рр., які базуються на матеріалах, віднайдених Т.Таїровою-Яковлевою у Російському державному архіві давніх актів (Москва). Для порівняння

¹⁵ *Subtelny O.* The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981 (укр. пер.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994); *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001.

поряд подаються списки генеральної старшини, які свого часу уклали український історик І.Крип'якевич (с.217–218) та американський учений Дж.Гаєцький (с.216–217). Такий підхід дозволив зробити окремі уточнення щодо персонального складу полковників, зокрема визначити час зміщення Ф.Жученка з полтавського полкового уряду та обіймання генеральним писарем С.Прокоповичем уряду генерального судді.

При розгляді історії виникнення та впровадження ідеї князівства Руського авторка відзначає, що гетьман Ю.Хмельницький відмовився від неї «в розпал Руїни» (тут ідеться про Чуднівську угоду 1660 р.; с.204), при цьому чомусь не згадавши, що протягом 1676–1681 рр. той самий Ю.Хмельницький за допомогою Османської імперії відновив проект створення на основі правобережного Війська Запорозького Українського/Руського князівства, а його печатка з відповідним написом навіть потрапила до військової канцелярії І.Самойловича¹⁶. Не виключено, що цей владний атрибут (а також інші документи і матеріали) стосовно князівства молодшого сина Б.Хмельницького «проходили через руки» І.Мазепи, адже саме він відповідав у канцелярії за османсько-кримський дипломатичний напрям.

На с.206 історик відзначає, що П.Орлик, який став гетьманом після І.Мазепи, у своїх «Паках і конституціях...» (1710 р.) уникав термінів «князівство Руське» та «руський». Стосовно тексту цього документа староукраїнською мовою, це й справді так, однак у латиномовній версії неодноразово вживається поняття «руський/російський». Зокрема, з означенням «Вітчизна» («*patria nostra Rossiacae*») – п'ять разів. Як тотожними, П.Орлик послуговується такими поняттями: «Русь» («*Rossiae*») – один раз, «Мала Русь» («*Parva Rossia*») – два, «Роксоланія» («*Roxolana*») – шість, «Україна» («*Ucraina*») або ж «український» («*Ucrinae*», «*Ucrainensibus*») – сім разів. А словосполучення «руський народ» досить часто вживається поряд із терміном «Військо Запорозьке»: «Військо Запорозьке і закріпачений, пригноблений руський народ» («*Exercitus Zaporoviensis gensque mancipata ac oppressa Rossiacae*»), «Військо Запорозьке і вільний руський народ» («*Exercitus Zaporoviensem gentemque liberam Rossiacam*»), «із Військом Запорозьким і народом руським» («*cum eodem Exercitu Zaporoviensis gentemque Rossiacae*»)¹⁷.

Розділ сьомий («Мазепинське бароко»; с.220–252) стане цікавим не лише для «політичних» істориків, але й істориків мистецтва, церкви та культури, адже в ньому йдеться про визначний внесок І.Мазепи та його оточення не лише в українську, але й російську культуру в період пізнього європейського бароко. Ця тема дуже популярна у сучасних різноманітних українознавчих

¹⁶ Чухліб Т. Князювання від імені Османської імперії – гетьман-«*princeps*» Ю.Хмельницький // *Його жс.* Гетьмани і монархи... – С.221–231.

¹⁷ Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994 (за перекладом з латини М.Трофимука). Латиномовний скорочений оригінал зберігається в Національному архіві Швеції (Riksarkivet, Cossacica I). Фотовідбиток див.: Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008. – С.124–127. Див. також: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. – Москва, 1847; *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII–XVIII ст. // Український археографічний збірник. – Т.ІІІ. – К., 1930. – С.38–42.

студіях¹⁸, однак авторка зуміла до попередніх знань про відповідну діяльність І.Мазепи внести новий струмінь. Зокрема, новим для читача стане те, що гетьман підтримував тісні зв'язки з грецькими ієрархами та постійно листувався з єрусалимським патріархом Досифеєм. Продовжуючи розкривати тему «Іван Мазепа й Російська імперія», Т.Таїрова-Яковлева відзначає той великий вплив, який справили «київські вчені» на тогочасну російську культуру, освіту та науку. Так, вона відзначає: «Українське духівництво було більш освіченим за московське і саме з цим пов'язувало свій виклик до Москви. Вони вважали, що цар хоче скористатися їхніми знаннями для релігійної просвіти Росії» (с.246).

На характер особистих і «ділових» відносин гетьмана І.Мазепи з провідними політичними діячами за царювання Петра I звертається увага у восьмому розділі книги («Іван Мазепа та “птенцы гнезда Петрова”»; с.253–287). Вивчення матеріалів т.зв. «Батуринського архіву», що зберігаються у Санкт-Петербурзі, а також фондів Російського державного архіву давніх актів (Москва) дало змогу стверджувати, що крім В.Голіцина, О.Меншикова, Ф.Головіна, Б.Шереметева український правитель підтримував стосунки різного характеру практично з усіма впливовими російськими урядовцями кінця XVII – початку XVIII ст., у тому числі Т.Стрешневим, М.Черкаським, І.Троєкуровим, Л.Наришкіним, Я.Долгоруким, Д.Голіциним, І.Головіним, М.Зотовим, О.Шеїним, П.Шафіровим, Я.Брюсом, І.Кольцовим-Масальським, О.Українцевим, А.Вініусом, П.Толстим, О.Курбатовим, С.Рагузинським, К.Істоміним, Б.Михайловим, В.Постниковим, О.Кікіним, В.Степановим, Д.Ковневим, М.Ртищевим. Наприклад, збереглося сто чотирнадцять листів тогочасного «канцлера» Московської держави Ф.Головіна до І.Мазепи за 1700–1706 рр., в яких той звертався до гетьмана не інакше як «сиятелнейший и превосходительнейший господине, мой истинный благодетелю».

Можливо, що саме зміна в особистих стосунках із представниками політичної верхівки Росії були також однією з причин, що підштовхнули І.Мазепу до ухвалення рішення про відмову від царської зверхності. Авторка також аргументовано спростовує думку, що відносини між гетьманом та першим фаворитом царя Петра – О.Меншиковим не були такими антагоністичними, як про це свідчить багато істориків. Адже починаючи з 1701 р. вони жваво листувалися, при цьому з 1704 р. І.Мазепа щомісяця надсилав О.Меншикову з десятків донесень, а їх стосунки можна охарактеризувати як «дипломатично коректні».

Незважаючи на те, що дев'ятий розділ книги називається «Немічний старий» (с.288–314), у ньому йдеться не лише про стан здоров'я українського гетьмана, який і справді довгий час хворів на «шляхетську недугу» – подагру. Тут також розкриваються окремі причини поступового відходу Українського гетьманства від сюзеренітету Московського царства, серед яких, по-перше, «утиски малоросійських жителів із боку російських полків» (с.295); по-друге,

¹⁸ Див., наприклад: *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2004; *Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф.* – К., 2008 та ін.

«нестерпне поводження» з козацькими підрозділами російських генералів Й.Паткуля (у Польщі), Е.Ренна (у Лівонії), а також Д.Євстратієва та Д.Яковлевича (у Білорусії) (с.296–297, 302); по-третє, «поведінка деяких петровських фаворитів, перш за все О.Меншикова» (с.297–300); по-четверте, надзвичайно важкі «роботи з будівництва Печерської фортеці» в Києві (с.302, 304); по-п'яте, «прямі воєнні втрати й грабежі від розквартированих військ» (с.304); по-шосте, «економічні наслідки війни» (заборона провезення української пеньки через Ригу та Кенігсберг у Західну Європу; заборона продажу української селітри за кордон; величезні побори на військові потреби грошима, кіньми, продуктами, фуражем) (с.304–305); по-сьоме, тактика «випаленої землі» перед наступаючою шведською армією (с.306–308, 310); по-восьме, «відмова Петра від захисту українських земель» (с.307); по-дев'яте, за словами авторки, восени 1708 р. в Україні відбулися народні заворушення («хвиля бунтів»; с.312–313).

Не погоджуємося з твердженням Т.Таїрової-Яковлевої, що до березня 1706 р. І.Мазепа отримував накази лише від царя Петра I (с.298). Адже існують багато листів до гетьмана, де містяться розпорядження від Ф.Головіна за 1700 – початок 1705 рр. Уже в першому ж своєму листі до Москви з нагоди початку Північної війни І.Мазепа зауважував, що в грамоті царя та листі до нього «великого боярина» Ф.Головіна були різночитання – Петро I наказував, щоб українські полки рухалися безпосередньо до Новгороду через Брянськ, Можайськ та Смоленськ, а Ф.Головін зажадав, щоби козаків відразу ж «посилали в межі Інфляндії» для з'єднання з російською армією¹⁹. На с.307 авторка дискутує з відомим українським істориком, дослідником доби Київської Русі – Петром Толочком, називаючи його чомусь «А.П.Толочко».

Головною частиною монографії, з огляду на задекларовану мету, стали останні розділи – десятий («Реформи 1707 року»; с.315–336) та одинадцятий («Трагедія вибору»; с.337–370), в яких Т.Таїрова-Яковлева конкретизує причини політичного розриву між Українським гетьманством та Московським царством, і відзначає: основним чинником переходу козацької України на бік Шведського королівства під час Північної війни стала централізаторська політика царя Петра I, пік якої припав саме на 1707 р. Вивчення документів з архівосховищ Москви дозволило російському історикові стверджувати, що того року розпочалося здійснення чотирьох реформ, а саме відомчої (полягала в переводі Малоросійського приказу в Розряд), обласної (створення на території як Великоросії, так і України/Малої Росії губерній), військової (утворення на базі українського козацтва регулярних підрозділів – «кампаній») та фортечної (передача всіх фортифікацій Лівобережжя в розпорядження росіян). Саме ці перетворення, на думку авторки, і стали «сходиною для фактичного скасування української автономії» (с.328), а проведена багатоступенева реформа управління Українського гетьманства дуже сильно скорочувала повноваження місцевої адміністрації. Контроль

¹⁹ Лист І.Мазепи до Петра I від 28 серпня 1700 р. з Батурина // Сіверянський літопис. – 2003. – №1. – С.63–67.

над Запоріжжям та всіма великими містами Лівобережної України переходив до київського воеводи Д.Голіцина.

Петербурзький історик зазначає, що реформи Петра I стосовно України залишаються «поза увагою дослідників періоду правління Мазепи» (с.322), хоча на сьогодні маємо монографію та статті В.Горобця²⁰, а також розвідки О.Сокирка²¹. Останній, вивчаючи військову реформу, зазначав, що «реєстраційні матеріали Малоросійського приказу не містять інформації щодо висилки до гетьмана протягом весни – літа 1707 р. посланців чи кур'єрів із царськими розпорядженнями [...], що може опосередковано вказувати на те, що відповідний указ про реформу був виданий в обхід Малоросійського приказу, безпосередньо з похідної царської канцелярії»²².

Окрім того, воєнна ситуація зумовлювала, що влітку 1708 р. гетьманові І.Мазепі (нагадаємо – правителєві ліво- та правобережного українських гетьманств із населенням близько 3,5 млн жителів і величезною територією, що майже дорівнювала тій самій Швеції) починають віддавати накази, окрім царя Петра, російські урядовці (О.Меншиков, Д.Голіцин, І.Головкін). У такій складній ситуації для українського гетьмана набуває привабливості ідея утворення «удільного» князівства. Тобто, робить висновки авторка, І.Мазепа за допомогою шведського короля хотів не тільки зберегти для своєї країни автономний політичний статус, але й розширити його.

У книзі висловлюється гіпотеза: «Чому Мазепа вирішив залучити саме запорожців? Тоді, коли вже відчув свою справу програною? Чому не Правобережжя, де настрої були дуже схожими? Чи не думав він потягти за собою у провалля тих, кого все своє життя ненавидів і мріяв згубити?» (с.369). Ця думка повторюється і в примітках на с. 374: «Напередодні загибелі Мазепа намагався потягти за собою й ненависних запорожців». Відзначимо, що історія відносин між Батурином та Січчю під час правління І.Мазепи вже достатньо вивчена в українській історіографії²³, а відтак, відповідаючи на запитання російського історика, можемо стверджувати, що, по-перше, після переходу на бік шведів І.Мазепа звертався по підтримку не лише до запорожців, а й до старшини та населення всіх полків Українського гетьманства, у т.ч. і правобережних (інша справа, що не всі його універсали того часу збереглися); по-друге, у листопаді 1708 – лютому 1709 рр., тобто у той час, коли відбувалися переговори гетьманського уряду з Військом

²⁰ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; *Його ж.* Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. – К., 2004.

²¹ Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003.

²² Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К., 2008. – С.91.

²³ Див., напр.: Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998; Станіславський В. Запоріжжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.176–189; *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства... – С.60–78; Мильчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-гуляцької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004; *Його ж.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя, 2009 та ін.

Запорозьким Низовим, І.Мазепа ще не міг знати про перемогу росіян під Полтавою; по-третє, говорити про якусь запеклу «ненависть» гетьмана до запорожців, на нашу думку, буде великим перебільшенням, адже його ставлення до низовиків здебільшого визначалося його ж владними амбіціями, аніж особливостями характеру.

Одним із головних здобутків рецензованої праці є широке використання української історіографічної мазепіани, зокрема посилання на доробок «діаспорних» істориків О.Оглоблина, Б.Крупницького та О.Субтельного. Відрадно, що російській авторці стали у пригоді й праці сучасних дослідників з України – С.Павленка, А.Бовгири та О.Сокирка. Водночас, невідомо з яких причин, не використано напрацювання з мазепинської тематики Ю.Мицика, С.Плохія, В.Станіславського, В.Горобця, О.Ковалевської, О.Кресіна, а також автора цієї рецензії.

Не потрібно забувати й про велику російську історіографію зазначеної проблематики, адже Т.Таїрова-Яковлева, окрім використаних у монографії праць, чомусь обійшла увагою доробок таких істориків ХХ ст., як В.Королюк, В.Шутой, Б.Литвак та ін. Досить цікаво, на нашу думку, було б розкрити генезу російської мазепіани, згадуючи при цьому не тільки Д.Бантшиша-Каменського чи поета К.Рилеева (с.7, 12), але й, наприклад, автора одного з перших біографічних нарисів про українського гетьмана – П.Бекетова, який ще у 1821 р. зазначав: «Мазепа як за чинами, так і за статками, якими государ осипав його, був одним із найперших вельмож у державі»²⁴. У ХІХ ст. про нього також писали Б.Бергман, Д.Бутурлін, О.Карцов, О.Корнилович, Ф.Ливанов, М.Маркевич, М.Медем, О.Мишлаєвський, М.Устрялов, Н.Ламбін, Г.Міллер, О.Савельєв-Ростиславович, С.Соловійов. Зокрема, О.Корнилович у 1861 р. зауважував, що «Мазепа належав до числа найпомітніших постатей російської історії ХVІІ ст.»²⁵. Утім, більшість із названих істориків зазвичай воліли описувати, головним чином, заяложений «зрадницький» сюжет. При цьому С.Соловійов одним із перших об'єктивно (наскільки це було можливим у той час) намагався осмислити складний процес визрівання політичного рішення щодо відмови І.Мазепи від царського сюзеренітету.

У книзі вміщено близько шістдесяти ілюстрацій, що, на думку авторки, має сформувати перед читачем образ І.Мазепи як правителя автономної Української держави. Однак чудовий ілюстративний ряд, з якого постає приваблива картина культурно розвиненої козацької країни, на жаль, суттєво програє через те, що більшість портретів, гравюр, малюнків, зображень предметів тощо не мають повної «легенди». Наприклад, на с.5 бачимо гравюру М.Бернінґрота із зображенням І.Мазепи, що 1706 р. була опублікована в популярному на той час європейському часопису «The Europäische Faма». Але в підписі під ілюстрацією читаємо лише «Іван Степанович

²⁴ Бекетов П.П. Мазепа // *Его же*. Собрание портретов россиян, знаменитых по своим деяниям, воинским и гражданским, по учёности, сочинениям, дарованиям или коих имена по чьему другому сделались известными свету, с приложением их кратких жизнеописаний. – Москва, 1821. – С.153.

²⁵ Корнилович А. Жизнеописание Мазепы // Полное собрание сочинений К.Ф.Рылеева. – Лейпциг, 1861. – С.203.

Мазепа». Очевидно, повними підписами потрібно було б оформити й зображення Б.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича, Д.Туптала (Ростовського), С.Туптала, І.Новицького, В.Дуніна-Борковського, С.Палія, Ф.Палій, С.Яворського, Д.Апостола та ін. Під ілюстрацією «Фрагмент тексту доносу на Івана Самойловича з підписами старшин» (с.44) не вказано ані дати виготовлення, ані місця зберігання архівного документа. Аналогічно слід було б оформити ілюстрування уривків листів самого І.Мазепи та його матері – Марії-Магдалини (с.74–75, 244). Ілюстрації на с.236–237 підписано – «Вишивка Покрова Богородиці. Вклад Марії Магдалини», «Вишивка. Вклад Марії Магдалини в Києво-Печерську лавру». Однак насправді на них зображено ні що інше, як церковні антими́нси (народна назва – «пелена»), а не просто вишивання.

Відомо, що серед багатьох церков, збудованих коштом українського гетьмана, був і Микільський військовий собор («Великий Микола») у Києві, зовнішній вигляд якого можна побачити на вміщеній ілюстрації (с.231). Проте в підписі не вказано, ані коли було зведено храм (1690–1696 рр.), ані хто був його архітектором (росіянин Й.Старцев), ані ким і коли він був знищений (радянською владою в 1934 р.). Дискусійним на сьогодні залишається питання, хто ж усе таки зображений на відомій гравюрі Л.Тарасевича з нагоди перемоги російських та українських військ над турками у Нижньому Подніпров'ї – чи то І.Мазепа (як подає авторка на с.61), чи все ж таки московський воевода Б.Шереметев? На с.229 читаємо, що в 1705 р. український митець І.Мігура виготовив гравюру «Апофеоз Мазепи», де розмістив зображення головних православних храмів, збудованих коштом гетьмана, а на с.233 під ілюстрацією з цим самим зображенням уже читаємо: «Панегірик І.С.Мазепи. 1706 р.». Читачеві, мабуть, було б цікаво знати: коли й де її було виготовлено, а також хто автор портретів (І.Мазепи, Петра I, Карла XII), гравюр та картин, що подаються на обкладинці й звороті книги.

Є певні зауваження й до культури оформлення приміток у монографії. Наприклад, на с.374 авторка вперше посилається на збірник документів «Листи Івана Мазепи» (т.1, №87, с.221). Очевидно, треба було вказати місце та рік його видання (Київ, 2001 р.), а також упорядника (В.Станіславський). При посиланні на «Історію української культури» (т.ІІІ, Київ, 2003 р.) (с.378, 387) необхідно було зазначити автора відповідних використаних розділів або ж хоча б редактора цієї колективної праці – В.Смолія. Збірник документів «Універсали Івана Мазепи» в одному місці подається як «Універсали Івана Мазепи» (с.392), в іншому – «Універсали Івана Мазепи» (с.394). Ані в першому, ані в другому випадках не названо його упорядників – І.Бутича та В.Ринсевича. Прізвище українського історика І.Крип'якевича подається як «Крпякевич» (с.395, 512). Помилки вкралися навіть у назву виданої 1998 р. в Києві українською мовою книги самої авторки про Гетьманщину другої половини XVII ст., яку подано у списку літератури (с.437).

Поza тим, на переконання Т.Таїрової-Яковлевої, гетьман І.Мазепа належав до тих пасіонарних історичних осіб, світоглядні уявлення яких формувалися в умовах політичної культури доби пізнього бароко. З огляду на

це, гетьман нічим особливим не відрізнявся від інших правителів «малих» держав Європи, адже в умовах запеклої війни між Петром I та Карлом XII намагався досягнути кращого владного становища для себе, а також вищого політичного статусу – для власної країни («матки бідної Ойчизни милої України Малої Росії»)²⁶. Стосовно внеску І.Мазепи в російське імперське будівництво, авторка бачить його таким: «Захоплений юнацьким завзяттям Петра, котрий намагався зламати стару Росію, збудувавши нову, європеїзовану, Мазепа активно підключається до цих зусиль. Він стає найважливішим радником Петра у справі організації воєнних походів на південь, у зовнішній політиці та реформуванні російського православ'я».

Отже, чергова фундаментальна праця Т.Таїрової-Яковлевої, яка досліджує минуле України й Росії, стане вагомим науковим підґрунтям для розуміння одного з найяскравіших періодів історії двох країн, а саме рубежу XVII–XVIII ст. Слід зазначити, що на сьогодні вітчизняна історіографія ще не має повноцінної наукової біографії такої непересічної й неоднозначної особи, як Іван Мазепа, відтак доробок професора Санкт-Петербурзького державного університету слугуватиме важливою опорою для її написання.

²⁶ Пор.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011.

Т.В.Чухліб (Київ)

Райнер Линднер
Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг.
(Индустриализация и социальная коммуникация на Юге
Российской империи) / Под ред. А.Н.Доника. – К.; Донецк:
ИД «Кальмиус», 2009. – 504 с.

Райнер Лінднер
Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустриалізація й соціальна ко-
мунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. – К.; Донецьк:
ВД «Кальміус», 2009. – 504 с.

Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються усі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях за часів радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу, і в той же час знаменував початок якісно нового етапу міської історії, коли домінування міст у політичній, адміністративній, культурній та інших сферах буття доповнилось і в той же час закріпилося чисельним переважанням городян над мешканцями сільської місцевості. І хоча з моменту урбанізаційного переходу Україна багато в чому зазнала кардинальних змін, урбанізація залишилася однією з домінант її розвитку. За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витоки тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя в сучасній державі. З іншого боку, не менш актуальним є детальне вивчення історії окремих страт городян України, і перш за все тих, які залишалися доволі однобоко висвітленими в радянській історіографії.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує фундаментальне монографічне дослідження німецького історика Райнера Лінднера, присвячене історії підприємців як окремої страти міських спільнот українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. В основу книги, що побачила світ німецькою мовою у 2006 р., українською – 2008 р. і російською – 2009 р., покладено дисертацію, прийняту в 2005 р. до захисту відділенням гуманітарних наук університету міста Констанц (Німеччина).

Ставши результатом тривалої евристичної роботи в Україні та Росії, монографія ґрунтується на вельми широкій джерельній базі, що включає, зокрема, матеріали фондів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Державного архіву м. Києва, Наукового архіву Національного музею Т.Г.Шевченка, держархівів Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Житомирської областей, архіву Дніпропетровського історичного музею імені Д.І.Яворницького.

Німецький історик використовує широкий спектр методологічних підходів, що зумовлюється, між іншим, міждисциплінарністю самої історичної

урбаністики. Райнер Лінднер не ігнорує методологічний арсенал культурології та соціології. За формулюванням самого автора монографії, «методика та пізнавальні цілі класичної історії міст і підприємств трансформувались у культурну історію соціального укладу» (с.8), чи то в «історію культури соціального укладу» (с.10).

Розвиток міст і становлення підприємництва Райнер Лінднер розглядає, зокрема, у ключі модернізаційної теорії. Одним із лейтмотивів рецензованої монографії є твердження про те, що модернізація в Російській імперії в цілому та її українській складовій зокрема не була ані лінійним, ані тотальним процесом. Варто згадати твердження щодо обмеженостей теорії модернізації, висловлені П.Гетреллом, Д.Мейсі та Г.Фрізом, коли вони критикували книгу Б.М.Миронова «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)». Ці західні «гранди» соціальної історії, визнаючи, що модернізація як модель сприяє приверненню уваги до ключових аспектів розвитку, зазначили, що як схематична форма подання минулого вона «не залишає місця для тих форм соціальної поведінки та організації людей, які не перетинаються з даною схемою і є за визначенням відсталими», а тому книга Б.М.Миронова має тенденцію мінімізувати своєрідність дореволюційної Росії¹. Утім, монографія Р.Лінднера є чудовим прикладом того, що звернення до теорії модернізації зовсім не обов'язково має апріорно передбачати наявність у роботі зазначеної «однобокості» і мінімізації звернення до своєрідності (специфіки). До того ж рецензовану монографію можна розцінювати і як своєрідний варіант відповіді на виклик, сформульований все тими ж П.Гетреллом, Д.Мейсі та Г.Фрізом: «Було б [...] цікаво знати, як буде виглядати російська модернізація, якщо її вивчати з точки зору неросійських меншин – від периферії, а не від центру»².

Зважаючи на роль держави в ініціюванні змін, що мали місце в «постемансипаційний» період, неабияке значення для розуміння і модернізаційних процесів у цілому, і урбанізаційних процесів зокрема має врахування трансформацій у системі координат «великі реформи – контрреформи». У цьому контексті заслуговує на увагу теза Р.Лінднера про недоречність традиційного для історіографії протиставлення реформ і контрреформ другої половини XIX ст. Особливо виокремлюється ця недоречність при аналізі економічної політики, адже 1880-ті рр., які в радянській історіографії розглядались як період реакції, були роками економічного буму, митної політики, орієнтованої на потреби внутрішнього ринку, і кульмінації будівництва залізниць.

Ключовою і для першого розділу монографії («Міський ландшафт та індустріалізація»), і для роботи в цілому, на наш погляд, є запропонована Р.Лінднером, за його ж формулюванням, «нова для російських міст XIX ст.» типологія, згідно з якою виділені три групи: 1) історичні міста, які виникли

¹ Гетрелл П., Мэйси Д., Фриз Г. Социальная история как метаистория // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2003. – С.V-VI.

² Там же. – С.VI.

в епоху середньовіччя (Київ і Житомир); 2) імперські міста, засновані у XVII і XVIII ст.; 3) промислові поселення (с.19, 38–80). Тут спостерігаємо певну неузгодженість, адже Р.Лінднер логічно відносить Харків і Катеринослав до другої, а Юзівку – до третьої групи (с.19), але в той же час підкреслює, що Катеринослав і Юзівка засновані «у процесі імперського поглинання територій і економічної експансії» значно пізніше Харкова, що виник у XVII ст. (с.41), (тобто ще в доімперський період), тим самим ніби намацуючи ґрунт для іншої типології. На перший погляд, тут наявна і певна плутанина з критеріями, що кладуться в основу наведеної вище типології (тоді як перші дві групи виділяються за хронологічною ознакою, то третя – за статусом населеного пункту). Утім, на наш погляд, ключова ідея полягає саме в тому, що до третьої групи можуть бути віднесені ті міські поселення, які в досліджуваній Р.Лінднером період ще не встигли одержати статусу міста, хоча і за рівнем економічного розвитку, і за чисельністю населення часто значно перевищували багато з офіційних міст. Адже офіційна типологія населених пунктів, їх поділ на «міські» і «неміські», що застосовувався в Російській імперії, були далекими від ідеальних і багато в чому не враховували реального стану розвитку того чи іншого конкретного поселення. Консервативність влади, складність процедури зміни статусу населеного пункту та ціла низка інших чинників стали причиною того, що кількість офіційних міст змінювалася доволі повільно, що не відображало реальних темпів урбанізації.

Принципово важливо, що німецький історик концентрується на вивченні саме перелічених вище п'яти українських населених пунктів, зізнаючись, що інформація про інші міста, у тому числі – про Одесу, використовувалась у його роботі лише епізодично (с.80).

У другому розділі («Підприємці Півдня Російської імперії») аналізуються сам термін «підприємець», правовий статус і соціальна стратифікація цієї групи населення, її етнічна диференціація (з приділенням окремої уваги підприємцям-українцям, росіянам, євреям та іноземцям), біографії та світ символів окремих підприємців (Іван та Павло Харитоненки, Олександр Поль, Лазар і Лев Бродські, Джон Юз).

У фокусі третього розділу («Підприємці між державою і світом найманої праці») знаходяться форми вертикальної комунікації в адміністративній ієрархії Російської імперії включно до фігури імператора, у межах міського соціуму і між підприємцями та робітниками. Р.Лінднер пише, що засобом соціальної інтеграції могла стати перш за все активна участь підприємців у громадському житті, а засобом інтеграції політичної – участь в об'єднаннях і союзах, що представляли корпоративні інтереси; у той же час соціальна інтеграція могла зазнати поразки, якщо гору брали соціальні та етнічні суперечки.

Вельми співзвучною з назвою всієї монографії є назва четвертого розділу («Підприємці та місто»). Тут німецький дослідник розглядає, зокрема, участь цікавої йому страти в органах міського самоврядування. При цьому цілком логічно, що проблематика міського самоврядування згадується Р.Лінднером і в попередніх розділах. Ми принципово не згодні з автором, коли він, посилаючись на Й.Баберовського, пише про Донбас, що «з

огляду на відсутність тут традицій місцевого самоврядування мирові судді не обиралися, а призначалися міністром юстиції» (с.79). І справа не лише в тому, що в Донбасі мирові судді таки обирались органами місцевого самоврядування, що докладно описано С.Й.Татариним і Н.О.Тутовою³. Ще важливішим є те, що всупереч наведеному твердженню, регіон мав давні традиції самоврядування. Достатньо згадати про відповідний аспект історії Вольностей Війська Запорозького, у межі якого входила частина того самого Донбасу. Інша справа, що ці традиції не вписувалися в імперський дискурс, а тому після 1775 р. державою було зроблено чимало, аби вони були забуті. Для цього, зокрема, на Півдні активно впроваджувалися моделі самоврядування, прийняті в інших регіонах Російської імперії. Тож у цьому плані традиція (але традиція імперська) місцевого самоврядування насправді глибокого коріння на Півдні не мала. Між іншим, у цьому контексті заслуговує на увагу висновок, зроблений Т.М.Плаксій у результаті дослідження міського самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.: запровадження розпорядчих (дум) і виконавчих (управ) органів самоврядування у містах Середньої Наддніпрянщини у відповідності з Міським положенням 1870 р. стало одним із чинників, який обумовив ліквідацію національних особливостей розвитку системи місцевого громадського самоврядування і сприяв уніфікації системи державного управління та її підпорядкування Російській імперії⁴.

Важливими аспектами участі підприємців у міському житті стали розвиток комунікаційних мереж та інфраструктури, засобів масової інформації, театру, професійних, благодійних об'єднань та асоціацій неформального спілкування й дозвілля. Кожному з цих аспектів Р.Лінднер приділяє прихильну увагу.

Зокрема, він робить висновок про те, що будівництво залізниць і мостів не було інструментом імперських територіальних амбіцій, який насаджувався «згори» (с.307). Між іншим, це твердження фактично є запереченням того, що пише І.В.Довжук у монографії, присвяченій індустріальному Донбасу того самого періоду, що вивчає Р.Лінднер: конфігурація залізниць в Україні визначалася, передусім, військово-стратегічними міркуваннями імперського уряду, який не цікавили потреби місцевого економічного життя⁵. Дослідження нами урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини XIX – початку XX ст. дає підстави підтримати погляд німецького історика. Звернемо увагу на два аспекти. По-перше, сама практика влаштування залізничних гілок на Півдні демонструвала всезростаючу роль економічного, а не військово-стратегічного чинника в цьому процесі, і прокладання залізниць до промислових поселень Донбасу – яскравий тому

³ *Татаринів С.И.* Бахмут: Очерки истории. 1783–1917. – Артёмовск, 2001. – С.26–27; *Татаринів С.Й., Тутова Н.О.* Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX ст. – Артемівськ, 2008. – С.190–191.

⁴ *Плаксій Т.М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – С.14.

⁵ *Довжук І.В.* Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2009. – С.4.

приклад (при цьому ми аж ніяк не заперечуємо зв'язок економічних і військово-стратегічних інтересів мілітаризованої Російської імперії). По-друге, міські громади не залишались осторонь обговорення питання про напрямки прокладення залізниць. Більше того, як свідчать і матеріали місцевої та регіональної преси, і документи органів міського самоврядування чи не більшості міст Півдня, сама міська історія другої половини XIX – початку XX ст. певною мірою може розглядатися саме як історія боротьби навколо відповідного питання. Зокрема досить показовим зразком тієї полеміки, що іноді доходила до справжньої «інформативної війни», яка супроводжувала, а точніше, передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки території Південної України, слугують систематизовані і видані нами публікації «Одеського Вісника» щодо Бердянська 1861–1893 рр.⁶

Не зовсім коректним вважаємо формулювання Р.Лінднера, коли, посилаючись на Л.Вілларі і пишучи, що провінційна преса особливо сильно потерпала від цензури, він зазначає: «Тоді як у столичних містах ще можна було зустріти нові засоби розповсюдження інформації підривного характеру (нелегальні газети або листівки), то на периферії місцева влада ретельно пильнувала за всіма публікаціями у ЗМІ» (с.333–334). Адже поява листівок і пильнування влади за публікаціями в пресі аж ніяк не були взаємовиключаючими чинниками життя і центральних, і «периферійних» міст. У архівах і музеях зберігається велика кількість документальних свідчень того, що в містах південноукраїнського регіону в період до революції 1905 р. діяли нелегальні типографії, поширювалася нелегальна література та листівки⁷.

Органічною складовою рецензованої монографії є п'ятий розділ («Промислові виставки – новий комунікативний вимір»). Адже, за влучним формулюванням Р.Лінднера, промислові виставки були однією з небагатьох форм репрезентації спільних інтересів підприємців, держави і міста, утіленням прагнення місцевих громад і держави до модернізації суспільного життя; підготовка, проведення і символіка цих виставок стали точкою перетинання вертикального та горизонтального векторів комунікації.

Квінтесенція дослідження міститься у розлогіх «Висновках», які згруповані в чотири тематичні блоки: «Імперія і периферія», «Норми і символи підприємців», «Інтеграція і конфлікт», «Відсталість і сучасний стиль життя».

Загалом маємо констатувати, що монографія Р.Лінднера, в якій історія міст, соціуму та економіки в рамках соціального напрямку історії культури

⁶ «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 рр.) / Упор. І.І.Лиман, В.М.Константінова. – Бердянськ; Таганрог, 2007. – 360 с.; «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 рр.) / Упор. І.І.Лиман, В.М.Константінова. – Бердянськ; Невинномиськ, 2007. – 339 с.

⁷ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.94. – Оп.1. – Д.9. – 7+1 л.; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.354. – Оп.1. – Спр.3. – 186 арк.; Ф.386. – Оп.1. – Спр.5. – 141 арк.; Спр.37. – 8 арк.; Спр.57. – 209 арк.; Спр.58. – 267 арк.; Спр.59. – 131 арк.; Спр.86. – 9 арк.; Спр.91. – 18 арк.; Миколаївський обласний краєзнавчий музей. – Спр.365. – 1 арк.; Спр.366. – 1 арк.; Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. – 13337/Аи 5179; Донецький обласний краєзнавчий музей. – Спр.4 / КІП 1423. – 1 арк.; Спр.5/КІП 1424. – 1 арк.; Спр.39/КІП 1458. – 1 арк.; Спр.120/КІП 11542. – 1 арк.; Спр.127/КІП 11549. – 1 арк.; Спр.350/ КІП 67331. – 1 арк.

насправді зливаються в єдине ціле, беззаперечно є вагомим внеском у дослідження минулого України. Ті ж дискусійні моменти, на які ми звернули увагу, як і зосередження німецького вченого на історії лише п'яти населених пунктів, лише служать підтвердженням того, що до сучасної історіографії міської історії України може бути прикладена характеристика, свого часу зроблена нами стосовно південноукраїнського регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: ми все ще маємо мозаїку з досліджених (із вельми нерівним ступенем професійності і глибини) фрагментів міського буття (причому фрагментів у сенсі і проблематики, і територіальних та хронологічних рамок), створених із різних ідеологічних і методологічних позицій. До того ж, що вельми важливо, ця мозаїка містить у собі чисельні лакуни. Цілісної ж картини міського життя, а тим більше – урбанізаційних процесів у південноукраїнському регіоні, так і не створено: за доволі високого ступеня фактографічності, дослідження з різних аспектів міської історії на Півдні не піднялися до такого рівня узагальнення.

Водночас саме Райнеру Лінднеру вдалося поставити перед майбутніми дослідниками міської історії України вельми високу планку. Адже рецензована монографія відзначається тією широтою методологічних підходів і міждисциплінарністю, якої часто бракує вітчизняним працям, дотичним до історичної урбаністики, що писалися в умовах розірваності історіографічного процесу.

В.М.Константінова (Бердянськ)

Frank Golczewski
Deutsche und Ukrainer: 1914–1939. – Paderborn: Ferdinand
Schöningh Verlag, 2010. – 1085 s.

Франк Гольчевський
Німці та українці: 1914–1939. – Падерборн: Фердінанд Шенінг, 2010. – 1085 с.

Вихід у світ монографії професора Гамбурзького університету Франка Гольчевського – поза сумнівом значна наукова подія. Ураховуючи, що німецькомовний науковий простір не надто багатий на дослідження з українознавчої проблематики, серед яких поки що переважають праці узагальнюючого або ж, навпаки, конкретно-тематичного характеру, книгу Ф.Гольчевського можна вважати помітним внеском у справу «наукового відкриття» України для європейської історичної науки. Остання досі не знала таких масштабних аналітичних праць, присвячених значним і багато у чому вирішальним періодам як української, так і німецької історії. При цьому автор – один із провідних німецьких фахівців у ділянці східноєвропейських студій, у доробку якого питання новітньої української історії займають помітне місце.

Слід наголосити також на значенні цієї праці для українського дослідницького поля, яке при виробленні оцінок та підходів до контрверсійних історичних подій усе ще не цілком вільне від політичних та ідеологічних впливів. Тож погляди німецького дослідника і його ґрунтовне студіювання непростих подій спільної історії особливо цікаві та актуальні. Неабиякого значення цій праці надає також той факт, що узагальнюючих студій, які б охоплювали цілу історичну епоху та розглядали питання німецько-українських стосунків у ширшому політичному контексті, немає у самій українській історіографії¹.

Стрижневою думкою, покладеною в основу дослідження, стало бачення автором історії німецько-українських стосунків періоду 1914–1939 рр. як процесу послідовного розвитку певних ідей та «історичних міфів», що їх було вироблено обома сторонами на початку взаємин і які визначали (та освячували) їх подальший перебіг і прагматичний зміст. Для Німеччини, на думку автора, таким потужним і визначальним рушієм було уявлення про Україну як «житницю Європи» («Kornkammer Europas»), економічний потенціал якої ставав провідним аргументом для німецьких інтересів в «українському питанні». Початковою формою реалізації цієї ідеї було укладення в лютому 1918 р. «хлібного миру» («Brotfriede») – Брестського договору, що став першою мирною угодою світової війни 1914–1918 рр. Вона ж значною мірою зумовила, попри відчутне розчарування в результатах здійснення цієї ідеї, подальшу зацікавленість німецької сторони Україною. Водночас для українців Німеччина набула ареолу надійного союзника, здатного на

¹ Одним із прикладів системного підходу до вивчення українсько-німецьких стосунків стала присвячена подіям Другої світової війни праця В.Косика (див.: *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / Пер. з фр. Р.Осадчук. – Париж; Нью-Йорк; Л., 1993. – 659 с.).

дієву політичну та військову підтримку їхньої боротьби за незалежність Батьківщини. Це визначило подальше зближення в міжвоєнний час українських еміграційних політиків із німецькими урядовими та економічними колами, незадоволеними поразкою й втратами у Першій світовій війні. Німецька держава продовжувала залишатися потенційною опорою для українських еміграційних лідерів та зразком національно-політичного розвитку для різних політичних сил – як прогетманський, так і націоналістичний вектори українського національного руху сподівалися на підтримку Німеччини у справі досягненні незалежності.

Професор Ф.Гольчевський своєю працею «повертає» міжвоєнній історії «український чинник», який у присвяченій цьому періоду європейській історіографії опинявся переважно «в затінку» німецько-польського чи німецько-російського дискурсу, а то й попросту ігнорувався. Попри те, що «українське питання» здебільшого займало другорядні позиції, воно так чи інакше було присутнім у більшості ключових подій міжвоєнного періоду, включаючи дворазову протягом 1914–1939 рр. окупацію німцями українських територій. Тож, на думку Ф.Гольчевського, без його врахування повноцінне розуміння основних наративів цієї складної епохи неможливе (с.13).

Німецько-українські взаємини тлумачаться автором в їх різноманітних виявах – від контактів політичних сил та військових формувань до людських міжособистісних. При цьому історик бере за основу політичну складову цих стосунків, залишаючи осторонь соціокультурні аспекти, які якщо й досліджуються (приміром, історія Українського наукового інституту в Берліні), то лише як складова політичної співпраці. Сам автор характеризує свою працю не як національну чи територіальну історію, але як історію політичних стосунків, «спробу представити, як політично активні люди з різних об'єднань, побудованих на підставі модерного поняття нації, знаходили один одного та спілкувалися в умовах європейської історії першої половини ХХ ст.» (с.9). Головними гравцями у цих стосунках була українська політична еміграція та її німецькі партнери, а самі контакти відбувалися на теренах країн Центрально-Східної Європи, Німеччини, Швейцарії, Італії, Австрії та Росії (пізніше – СРСР) з урахуванням інших важливих національних та політичних чинників європейської політики. Тож в основу дослідження покладено принцип взаємодії – виклад відбувається з позицій кожної зі сторін у контексті політичних змін у середовищі українських еміграційних політиків та влади Німеччини з урахуванням складного політичного контексту (польський, радянський та єврейський чинники).

Автор здійснює широку документальну реконструкцію й аналіз розвитку політико-економічних стосунків німців та українців протягом чверть століття – часу, який для обох націй, причому для кожної по-своєму, став вирішальним періодом історії. Відтак у підсумку загальний обсяг монографії перевершив тисячу сторінок.

Праця Ф.Гольчевського відзначається детальністю викладу, значною кількістю подробиць та демонструє широку ерудицію автора в аналізованих питаннях. Такий характер подання матеріалу визначається, на нашу

думку, потребою якомога повніше розкрити перебіг подій і загальний контекст німецько-українських взаємин для німецького читача. Адже помітну частину бібліографічної основи дослідження становлять україномовні джерела різного характеру – від публіцистики, включаючи праці ідеологів націоналістичного руху (передовсім Д.Донцова), які піддано розгорнутому аналізу в контексті розглядуваних подій, до історико-політичних студій українських авторів різного часу.

З іншого боку, широке фактологічне наповнення слугує доказовою базою авторської концепції та свідчить про прагнення досягти точності у викладі й об'єктивності в оцінках (окремі фактологічні огріхи, помітні українському читачеві², істотно не впливають на загальне значення дослідження). Цей послідовний виклад веде читача за думкою автора про розвиток німецько-українських стосунків, які у своїй основі залишалися вірними початково закладеним принципам: для німецької сторони – економічний інтерес, для української – пошук союзників у політичному визнанні своєї боротьби.

Монографія складається з одинадцяти розділів, перший з яких присвячено історії «знайомства» Європи, передовсім Німеччини та Австрії, з Україною як окремою етнічною та історичною одиницею. Показано, що це відбувалося завдяки публікаціям про Україну в Європі, перші з яких вийшли друком перед Першою світовою війною, серед них – перекладена німецькою мовою праця М.Грушевського «Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes» («Історія українського (руського) народу»; т.1, Ляйпциг, 1906 р.), яка вперше актуалізувала «українське питання» в Німеччині (с.45), а також публікації П.Рорбаха та інших авторів, що поклали початок знайомству з Україною. Цей процес розглядається у взаємозв'язку з розвитком національного руху у самій Україні.

Зростання уваги до України з боку Німеччини проаналізоване в наступних двох розділах, які охоплюють період Першої світової війни, революційних подій в Україні та Брестського миру 1918 р. – першого акту міжнародного визнання української державності. Відповідно розкривається встановлення стосунків вітчизняних діячів (О.Скоропис-Йолтуховський, К.Левицький) із німецькими властями (зовнішньополітичне відомство) і підтримку їх діяльності, включаючи просвітницькі проекти серед військово-виполонених-українців, видання пропагандистських брошур та журналів тощо. Із німецького боку у цей час мало місце зростання економічного інтересу до України, у тому числі у зв'язку зі зміною ставлення Німеччини до російських «національних окраїн» – відтепер у прагненнях Берліна поєдналися економічна складова з намірами створити противагу Росії.

Четвертий розділ розкриває події німецько-українського співробітництва після Брестського миру, включаючи період німецької окупації України, незалежність якої не входила до військових планів Берліна та Відня, які скористалися нагодою укласти мир, маючи за основу передовсім

² Так, автор стверджує, що Д.Донцов «уперше відкрито вимагав цілковитого відокремлення України від Росії» (с.61), тоді як першість тут по праву належить М.Міхновському, який сформулював ідею незалежності України ще в 1900 р. у брошурі «Самостійна Україна».

економічний інтерес (с.246). На переконання автора, Німеччина діяла за принципом «імперіалістичного використання національних рухів», особливо зважаючи на те, що продовольчий аргумент слугував для української сторони способом зацікавити німців (с.197).

Проте саме ці події зумовили ближчі контакти обох сторін на різних рівнях, головним чином персональному, які пізніше, підсилені певними теоретичними концепціями, визначили взаємини в міжвоєнний та період Другої світової війни (с.306). Попри певне розчарування зав'язані свого часу контакти стали основою розвитку взаємин. В українській сторони склалося уявлення про Німеччину як надійного союзника у справі національного визволення.

Значну увагу автор приділив становищу української еміграції в Німеччині, політичному розвитку якої до середини 1920-х рр. присвячено наступні два розділи. Виокремлення ідеологічних течій українських політичних сил (уенерівських, прогетьманських, соціалістичних, УВО, центрально- та західноукраїнських), їх організаційний розвиток, стосунки з представниками владних кіл Німеччини та між собою – до часу остаточного оформлення ідеології українського націоналізму й ОУН – розглянуто вже у сьомому розділі. Автор стверджує, що для німецької сторони підтримка різними урядовими установами певних українських політичних сил (зовнішньополітичне відомство – прогетьманський рух, військові – УВО та пізніше ОУН) була тактичним кроком, що ставився у залежність від важливіших стратегічних планів, головним чином стосунків із Польщею, про що йдеться в наступному, восьмому, розділі. Так, у першій половині 1930-х рр., після переорієнтації на польський вектор, відповідно будувалися й німецько-українські контакти, у цей час дещо «притишені». Лише зі зміною курсу (з 1937 р.) німецька сторона активніше звертається до «ідеологічно близьких» їй українських націоналістів, яких із націонал-соціалістичним рухом една-ла наявність спільних «національних ворогів» – росіян та євреїв.

Проте позицію німців в «українському питанні» найбільш яскраво виявили події, пов'язані з проголошенням незалежності Карпатської України, що стало першим справжнім випробуванням стосунків обох сторін за півроку до початку Другої світової війни. Цьому питанню, як одному з найважливіших індикаторів істинного характеру двосторонніх взаємин, особливо показового щодо Німеччини, присвячено окремий розділ. На думку автора, офіційний Берлін ніколи не мав серйозної політичної концепції стосунків з Україною та її майбутнього, використовуючи національні політичні сили у своїх «гнучких» в «українському питанні» стратегічних планах. Водночас Ф.Гольчевський укотре підкреслює, що попри непослідовність «проукраїнської» політики німців, українські діячі все ж залишалися переконаними в можливості союзницьких взаємин у боротьбі за незалежність, навіть висловивши готовність принести жертву заради, як їм здавалося, більших стратегічних цілей національного визволення – цього разу в боротьбі з Польщею за звільнення Галичини (с.940–941).

Нацистсько-радянський альянс 1939 р. ще раз серйозно похитнув, проте остаточно не зруйнував політичних орієнтацій провідних українських

діячів. Частина їх усе ще робила останні спроби обґрунтувати ситуацію сподіваннями на можливу співпрацю. Проте ці події стали свідченням початку вже якісно «нового відрізка» українсько-німецьких взаємин – періоду Другої світової війни.

Уважаємо, що фундаментальна праця Ф.Гольчевського, попри те, що її основний фактологічний масив аж ніяк не новий для українських дослідників, стане важливою і для вітчизняної історіографії. Той факт, що аналіз непростого минулого українсько-німецьких взаємин, відтворених із такою повнотою та детальністю, ініційовано й реалізовано саме німецьким істориком також слугує певним методологічним «посланням» українській історичній думці.

Попри використання іноземним ученим значної кількості праць українських авторів, у тому числі публікацій діячів еміграції, деякі розвідки сучасних дослідників на тему політичного діаспорного середовища залишилися поза його увагою³. Сподіваємося, що праця Ф.Гольчевського сприятиме подоланню певної «наукової ізоляції» українських студій передовсім у німецькомовному науковому світі. Також рецензована праця може стати черговим аргументом для сучасних політиків у тому, що коли йдеться про вивчення та, головне, оцінку історичних подій, а надто складних і суперечливих, слід у першу чергу надати слово фахівцям-історикам. В Україні своєрідна презентація книги вченого з Гамбурґа відбулася під час його лекцій у Києві, Львові й Тернополі у грудні 2010 р.

Незважаючи на малодоступність у нашій країні монографії професора Ф.Гольчевського вона, безперечно, стане у пригоді зацікавленим дослідникам, а з часом і ширшому загалу читачів – у перекладі українською мовою. Також чекатимемо на вихід у світ анонсованого автором продовження дослідження, яке вже стосуватиметься розвитку німецько-українських взаємин у період Другої світової війни.

³ Див., напр.: Піскун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). – К.; Нью-Йорк, 2006. – 671 с.; Українська політична еміграція, 1919–1945 / Ю.А.Левенець (ред. кол.), В.С.Лозицький (упор.). – К., 2008. – 925 с. та ін.

К.А.Кобченко (Київ)

Примаченко Я.Л.
Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. –
К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 182 с.

Ми все ще продовжуємо відкривати для себе українську діаспору як соціокультурний та інтелектуальний пласт нашої історії. Повертаються з небуття замовчувані імена, події, організації та їх діяльність. Майже непомітно зникли з широкого ужитку і пропагандистського арсеналу слово-сполучення «український буржуазний націоналіст», «прислужник світового імперіалізму», що раніше означували закордонних українців, перш за все заокеанських, на противагу «прогресивній діаспорі», яка співчувала комуністичній ідеї. Українська діаспора постає як специфічне середовище, що розвивалася на чужині і, відчуваючи асиміляційні процеси, залишалася українською за духом.

Одним з аспектів включення в науковий обіг потужного інтелектуального потенціалу українських емігрантів та їх нащадків є переосмислення наукових напрацювань істориків, чії концепції нашого минулого на зорі незалежності сприймалися безапеляційно. У цьому зв'язку заслуговує на увагу дослідження наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Яни Примаченко, яка опублікувала монографію, підготовлену на основі захищеної кандидатської дисертації.

Інтерес до північноамериканської історіографії цілком виправданий, адже Я.Примаченко звертає увагу на роль США як глобального лідера та основоположника світових наукових тенденцій, у цілому, та історичних, зокрема. Також наукове середовище США і Канади стало тим «котлом», в якому «переварювались» українські емігрантські дослідники, вплинувши на пробудження наукового інтересу американців до української історії. Цікавим є зворотній зв'язок американських наукових канонів на зміну парадигми досліджень українських заокеанських істориків.

Об'єктом уваги автора стали праці північноамериканських дослідників з історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, що побачили світ у другій половині 1940-х – 2005 рр. Якщо нижня межа – це, власне, поява розвідок про націоналістичне підпілля, то верхня межа окреслена виходом фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.

До складу північноамериканських дослідників Я.Примаченко включає: 1) емігрантів, колишніх учасників національно-визвольного руху, які, як правило, сповідували ідеологію однієї з фракцій ОУН; 2) українську діаспору, до якої автор слідом за Дж.-П.Хімкою зараховує дітей та онуків післявоєнних емігрантів, що народилися в Америці в 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.; 3) дослідників українського і неукраїнського походження, праці яких виходять за межі українського етнічно орієнтованого національного нарративу. Таке поєднання є цілком виправданим, адже інтерес до історії ОУН і УПА в науковому середовищі США підігрівався в тому числі працями українських

емігрантів. Розвідки, спогади, дискусії учасників ОУН і УПА на чужині спрямовували північноамериканських дослідників, водночас дослідження останніх також не залишалися непоміченими в наукових колах емігрантів.

Монографія складається з чотирьох розділів, побудованих за проблемно-хронологічним принципом. Становлення північноамериканської історіографії ОУН і УПА, організаційне та ідеологічне оформлення націоналістичного руху, апогей діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни, повоєнний період боротьби з Радянським Союзом – так виглядають історіографічні проблеми, що розглядаються Я.Примаченко.

Виклад матеріалу автор розпочинає з політико-ідеологічного та інтелектуального контексту розвитку північноамериканської історіографії. Формування советології як напряму досліджень американських гуманітаріїв відбулося у другій половині ХХ ст., коли політико-ідеологічне та економічне суперництво двох наддержав і систем спонукало американські урядові установи залучити істориків до кола своїх радників у протистоянні з СРСР. Так, у доволі замкнутий соціогуманітарний простір США потрапив Радянський Союз як об'єкт наукового, хоча й ідеологізованого, дослідження.

Окремий параграф рецензованої монографії присвячено гостро дискусійному питанню українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни, участі українських націоналістів у єврейських погромах. Довгий час громадська думка і науково-публіцистична література північної Америки закидала оунівцям, як і українцям загалом, мало не вроджений антисемітизм. Питання жертвенності кожного народу є болючим і, очевидно, антиєврейські акції ще довго залишатимуться дискусійним, оскільки трикутник «джерела інформації – громадська думка – судді» – містить надто багато неподоланих протиріч. Я.Примаченко демонструє безрезультатні спроби урядових кіл США і Канади встановити істину в цьому питанні, аналізуючи діяльність підрозділу спеціальних розслідувань при Службі імміграції і натуралізації Міністерства юстиції США та Комісії з розшуку воєнних злочинців у Канаді. Автор солідаризується з П.Мірчуком у його заклик не лише засуджувати факти вбивств євреїв українцями, але й вшановувати тих представників українського народу, які, ризикуючи життям, рятували євреїв.

Досить добре розроблена повоєнна боротьба українських націоналістів проти Радянського Союзу. Як слушно зазначає автор, вона була предметом гордості в еміграційному середовищі української спільноти США і Канади: створюється загальна епічна поема, «головною темою якої виступає феномен УПА як народної партизанської армії, що боролася з переважаючими силами ворога без жодної зовнішньої підтримки, спираючись виключно на український народ». Як стверджує Я.Примаченко, головним питанням у націоналістичному історичному наративі антирадянської діяльності виступають проблема періодизації та питання методів і тактики партизанської боротьби УПА.

У північноамериканській історіографії немає одностайності думок про час закінчення боротьби націоналістичного підпілля. Наприклад, П.Содоль вказує на перехід УПА до збройного підпілля у 1949 р. як час припинення

антирадянської діяльності, тоді як П.Мірчук завершує боротьбу УПА 1953 роком. Порівняння оцінок північноамериканських істориків щодо військових, політичних та розвідувальних заходів комуністичного режиму, що уможливили поборювання націоналістичного підпілля, підкреслює роль таких заходів, як «велика блокада» 1946 р., ліквідація УГКЦ, депортації та інші, що суттєво змінили баланс сил в областях західної України. Американський історик Дж.Бурдс вважає поворотним пунктом на шляху ліквідації націоналістичного руху розгортання радянською владою паралельної агентурної сітки. Серед перспективних напрямів подальших студій Я.Примаченко відзначає вивчення ролі жіноцтва у пацифікації західного регіону, питання про яке піднімає Дж.Бурдс.

Розглядаючи північноамериканську історіографію діяльності ОУН і УПА, в якій домінували українські емігранти та їх нащадки, аніж власне американці і канадці, Я.Примаченко виводить концепт «націоналістичний історичний наратив». Його особливістю автор називає, по-перше, вибірковість у висвітленні подій Другої світової війни з акцентом на подіях, в авангарді яких стояла ОУН. Це, наприклад, акт відновлення Української держави 30 червня 1941 року, тоді як проблема колабораціонізму ОУН і УПА знаходиться на маргінесі дослідницьких інтересів. Другою особливістю націоналістичного історичного наративу є підкреслена увага до подій, що справили вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних чи програмових засад українського націоналістичного руху, наприклад, діяльність похідних груп ОУН і III конгрес ОУН 1943 р. Лакуну в історії ОУН і УПА почасти заповнювали американські дослідники, які звертали увагу на «незручні» питання.

Однак націоналістичний наратив також не був однорідним, поділяючись у свою чергу на «партії» та напрямки. Автор пристає на запропоновану Ю.Киричуком класифікацію власне діаспорної історіографії, яку останній поділяє на 4 групи: «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі» та українські публіцисти прокомуністичного напрямку. І цей поділ, розбіжності в оцінках між «бандерівцями» і «мельниківцями», до честі Я.Примаченко, не залишається лише на етапі констатації факту, а й простежується в конкретних оцінках.

Попри ґрунтовний науковий підхід Я.Примаченко до реалізації поставлених завдань, автор свідомо того, що дослідницьку проблему діяльності ОУН і УПА в північноамериканській історіографії не можна вважати вичерпаною. Залишилося чимало цікавих сюжетів, які ще потребують свого висвітлення. Наприклад, компаративний аналіз постатей очільників – А.Мельника і С.Бандери. Спеціальним дослідженням може стати тема боротьби між мельниківцями та бандерівцями в 1940-х рр. та ін.

Високо оцінюючи дослідження Я.Примаченко, доцільно висловити кілька зауважень та побажань. Специфіка власне української еміграційної та діаспорної історіографії, рефлексії дослідників США і Канади про діяльність ОУН і УПА постали б виразніше на фоні точкового порівняння з польським еміграційним наративом означеної проблеми. Цікаво було би простежити зміну парадигми досліджень північноамериканських істориків,

що спиралися на концепції російських міжвоєнних емігрантів, у ході пробудження інтересу до національної історії України. Однак ці проблеми становлять тему окремого дослідження.

Підсумовуючи, треба відзначити масштабність проблеми, що її порушила Я.Примаченко. Попри політизованість у сучасній Україні історії націоналістичного підпілля, автор уникає дискусій із громадською думкою, публіцистами, залишаючись у рамках наукового підходу, а її монографія є ґрунтовним дослідженням історіографії діяльності ОУН і УПА, яке повинно мати продовження у вигляді досліджень інших тем української історії як в американській історіографії, так і власне українській еміграційній.

В.О.Крупина (Київ)

Ю ВІЛЕЇ

С.В.ВІДНЯНСЬКИЙ, В.В.ПАВЛЕНКО

ДО 85-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ П.С.СОХАНЯ

2011 рік – ювілейний у житті та творчій діяльності доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАНУ Павла Степановича Соханя. Ім'я цього видатного українського вченого добре відоме не лише в Україні, а й за її межами. Його наукові заслуги та активна громадсько-політична діяльність були гідно оцінені як вітчизняною, так і зарубіжною громадськістю, зокрема відзначені Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976 р.), Державною премією УРСР у галузі науки й техніки (1980 р.), орденами князя Ярослава Мудрого V ступеня та «Знак Пошани», а також болгарськими нагородами – орденом Кирила і Мефодія I ступеня та п'ятьма медалями.

Проте справа не тільки в нагородах. Головне – у високих моральних якостях цієї поста-ті – чуйності й щирості, доброзичливості та щедрості душі. Ці риси характеру, поєднані з

високим професіоналізмом, надзвичайною працездатністю й непересічним інтелектом, викликають велику повагу до нього із боку колег, друзів, соратників, учнів і всіх, з ким звела доля на довгому та водночас нелегкому життєвому шляху й на науковій ниві.

Коротко окреслимо біографічну і творчу стежину нашого ювіляра. Малою батьківщиною для Павла Степановича стало село Новоіванівка Білопольського району на Сумщині, де він народився 18 листопада 1926 р. Життя вченого тісно пов'язане з історією Вітчизни. Доля так розпорядилася, що йому, батькові та одній сестрі вдалося вижити в страшний для України голодомор 1932–1933 рр. Проте втрати, зокрема для їхньої сім'ї, були величезні: із життя пішли мати й двоє малолітніх братів та сестра.

У важкий як для Батьківщини, так і для його родини час, коли потрібно було вести вперту боротьбу за виживання, думки про навчання не полишали підлітка. Для нього першою освітньою сходинкою, що вирішила подальшу професійну орієнтацію, став Білопольський педагогічний технікум.

Роки війни для П.С.Соханя, як і для всього українського народу, були серйозним випробуванням, школою мужності й загартування. 17-річний юнак, дописавши собі три місяці до 18-річчя, отримав очікуваний шанс взяти безпосередню участь у захисті Батьківщини від гітлерівської навали. В той час у війні відбувся суттєвий перелом, коли вже було непотрібно кидати молодь, котра мала певну професійну освіту, в її м'ясорубку. Незважаючи на рапорти юнака із проханням направити його на фронт, Павла відрядили до Луганської полкової школи молодих командирів. Невдовзі здійснилося його бажання взяти участь у бойових діях. Разом із своєю частиною в складі 3-ої гвардійської Сталінградської механізованої дивізії воїн потрапив на 1-й Далекосхідний фронт. У Маньчжурії він зробив свій власний внесок у розгром Японії. За бойові заслуги молодий борець був нагороджений орденом Вітчизняної війни та тринадцятьма медалями.

Водночас армія не лише загартувала силу і волю воїна, а й дала йому путівку для оволодіння професією педагога. Навички її продовжували торуватися ще в її лавах, де Павло Степанович служив старшиною роти, завідував бібліотекою, був ватажком молоді гвардійського танкового полку. В армії він отримав можливість екстерном скласти іспити за середню школу та заочно закінчити три курси історичного факультету Владивостоцького педагогічного інституту.

Завершував навчання П.С.Сохань вже в Україні, куди повернувся після демобілізації у 1951 р. Він із відзнакою закінчив заочне навчання у Харківському педагогічному інституті ім. Григорія Сковороди й водночас працював спочатку лаборантом, а згодом викладачем та завідувачем навчальної частини цього вищого навчального закладу. Пізніше у Харківському авіаційному інституті ще більше збагатився педагогічний і науковий досвід майбутнього вченого.

Уже наприкінці 1950-х рр. почали виходити його перші публікації. Наукові дослідження, в тому числі брошура, рецензії та інформації, побачили світ на сторінках місцевої преси й авторитетних всесоюзних видань «Вопросы истории» та «История СССР». Серед цих публікацій була і перша праця з болгаристики, а саме ґрунтовна рецензія на щойно видані вибрані твори Г.Димитрова. Поява її була цілком закономірною, оскільки особистість останнього та його праці зацікавили Павла Степановича ще у період проходження військової служби.

Відтак бажання присвятити себе повністю науковій діяльності спонукало П.С.Соханя вступити 1961 р. до аспірантури Інституту історії АН УРСР, з яким була пов'язана подальша доля вченого. Вже наступного року в академічному видавництві «Наукова думка» вийшло у світ його перше монографічне дослідження, присвячене висвітленню життя й політичної діяльності Г.Димитрова¹. Ця праця не

¹ Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. – К., 1962. – 216 с.

залишилася непоміченою науковою громадськістю. На неї протягом декількох років з'явилися позитивні рецензії у періодичній пресі та спеціалізованих історичних виданнях України, Радянського Союзу, НРБ і Югославії.

На дану тему 1963 р. Павло Степанович достроково захистив кандидатську дисертацію, проте продовжив її розробляти, залучаючи раніше невідомі матеріали радянських та болгарських архівів. У результаті цього у вітчизняних і виданнях НРБ, у тому числі й академічних, було опубліковано ряд нових статей дослідника про маловідомі сторінки життя та революційної діяльності Г.Димитрова. Плідна пошукова наукова робота дала можливість ученому доповнити новими документами раніше опубліковану монографію про останнього й удруге видати її в 1969 р.² 1972 р. ця книга була надрукована також у Монголії³.

Аналізуючи науковий доробок ученого, варто виділити ряд напрямків його творчих інтересів. П.С.Соханю належить пріоритет у розробці історії взаємин між українським та болгарським народами. Він уперше започатковував комплексне розкриття всього їх спектру, починаючи з Першого Болгарського царства і Київської Русі й закінчуючи сучасністю. З цієї тематики побачили світ дві його монографії: 1966 р. – «Вогонь вічної дружби»⁴, а через десять років – «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків»⁵. Остання була перевидана в НРБ у 1979 р.⁶ Згадані праці також отримали позитивні рецензії вітчизняних та болгарських науковців і нині широко використовуються фахівцями, котрі цікавляться даною проблематикою.

Дослідження історичних коренів дружби обох народів продовжувало залишатися в полі зору дослідника. Серед масиву нових публікацій найбільший їх відсоток присвячувався розкриттю внеску українців у визволення Болгарії від османського поневолення, а також висвітленню революційних російсько-українсько-болгарських зв'язків на початку ХХ ст. Павла Степановича зацікавила, зокрема, особистість М.Дринова, в тому числі й внесок його у розвиток українсько-болгарських наукових взаємовідносин. Відповідна розвідка була опублікована в Софії у збірнику, присвяченому 150-річчю з дня народження вченого.

П.С.Сохань одним із перших виділив в окрему проблему дослідження участі болгар у боротьбі за владу Рад в Україні. Статті, брошури, розділи у колективних монографіях, присвячених діяльності зарубіжних інтернаціоналістів у період революційних подій та громадянської війни в Росії, – такий неповний перелік праць науковця із цієї теми⁷.

Учений був ініціатором, відповідальним редактором й одним з авторів спільного проекту – своєрідного підсумку у висвітленні історичних та сучасних взаємин між двома народами. Результатом його реалізації стала книга «Дорогами дружби», видана в Україні 1989 р. й у Болгарії наступного року⁸.

² Пламенный революционер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. – 2-е, испр. и доп. изд. – К., 1969. – 254 с.

³ Цогм хувьегалч (Полум'яний революціонер: Біографічний нарис про Георгія Димитрова). – Улан-Батор, 1972. – 252 с.

⁴ Вогонь вічної дружби. – К., 1966. – 116 с.

⁵ Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976. – 292 с.

⁶ Очерци по история на украинско-българските връзки. – София, 1979. – 266 с.

⁷ Болгарські інтернаціоналісти у боротьбі за владу Рад // Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. 1917–1920. – К., 1967. – С. 179–200; Інтернаціоналісти на Україні // Інтернаціоналісти. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть Советов на Юге и Востоке Республики. – Москва, 1971. – С. 9–66; Їм славу дала Україна. – К., 1989. – 180 с.

⁸ Дорогами дружби. – К., 1989. – 314 с. ; П'ятица на дружбата. – София, 1990. – 472 с.

Ґрунтовне вивчення внеску УРСР у політичне, економічне, науково-технічне та культурне співробітництво СРСР і НРБ із залученням широкого масиву архівних джерел, у тому числі й із поточних радянських та болгарських архівів міністерств і відомств, дали змогу Павлу Степановичу в 1969 р. опублікувати монографію, котра привернула до себе увагу дослідників та широкої громадськості⁹. Відгуки на неї з'явилися не лише в столичних виданнях України і Росії, а й інших союзних республік, а також у НРБ. Ця книга і нині становить інтерес для дослідників, оскільки використаний у ній багатий фактичний матеріал міністерств та відомств нині втрачений у зв'язку із реконструкцією цих організацій. Дана проблематика стала базовою для докторської дисертації П.С.Соханя, яку він успішно захистив 1974 р., а 1981 р. отримав звання професора.

Водночас Павло Степанович продовжував досліджувати тему, котра започаткувала його інтерес до проблем болгаристики. Він акцентував свою увагу на вивченні зв'язків Г.Димитрова з УРСР, опублікував на цю тему статті, а у підсумку підготував монографію «Георгій Димитров і Україна». 1982 р. вона була видана в УРСР, а через чотири роки – у НРБ¹⁰ й отримала схвальні відгуки в спеціалізованих періодичних виданнях. Водночас з-під пера науковця також вийшов ряд статей про зв'язки з трудящими України соратника останнього – В.Коларова.

Тематика відділу Інституту історії АН УРСР, який займався дослідженням проблем всесвітньої історії та відносин України із зарубіжними державами, вплинула на розширення творчих інтересів ученого. Він зацентрував увагу на міжнародних зв'язках республіки й узяв активну участь у підготовці колективних монографій у відділі, в котрому працював. Першою такою працею стала книга «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (К., 1965 р.)¹¹. У ній П.С.Сохань висвітлив співробітництво УРСР із східноєвропейськими державами в галузі освіти, науки, спорту та міжнародного туризму, а також по лінії громадських організацій.

У наступній колективній монографії «На магістралях дружби і братерства» (К., 1974 р.) Павло Степанович став автором розділу про науково-технічне співробітництво України із соціалістичними державами¹². Ця праця також була гідно оцінена науковою громадськістю. Її автори, в тому числі й П.С.Сохань, отримали єдину на той час премію АН УРСР для досліджень з історії – імені Д.З.Мануїльського. Пізніше тематику міжнародного співробітництва в галузі науки й техніки вчений розробив у ряді статей і в окремій монографії (К., 1988 р.)¹³. Ця проблематика міститься також у розділах інших колективних праць, написаних Павлом Степановичем та присвячених розкриттю співробітництва колишніх соціалістичних країн¹⁴.

⁹ Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (1945–1965 гг.). – К., 1969. – 328 с.

¹⁰ Георгій Димитров і Україна. – К., 1982. – 108 с.; Георги Димитров и Украина. – София, 1986. – 163 с.

¹¹ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. – К., 1965. – 412 с.

¹² Науково-технічне співробітництво соціалістичних країн в умовах сучасної науково-технічної революції // На магістралях дружби і братерства: Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. – К., 1974. – С. 219–230.

¹³ Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970. – К., 1988. – 248 с.

¹⁴ Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества. – К., 1981. С.171–259.

Значний внесок П.С.Сохань зробив як автор і заступник головного редактора також у підготовку й публікацію десяти томної «Історії Української РСР» та тритомної «Історії Києва».

Проте вчений не залишив дослідження проблем болгаристики. Важливим напрямком у науковому доробку Павла Степановича стало вивчення післявоєнної НРБ. Воно здійснювалося головню в двох площинах: аналіз внутрішніх процесів, що відбувалися в країні, й висвітлення міжнародного становища останньої. Окрім цілого ряду брошур і статей у тематичних збірниках та періодичних виданнях, дослідник опублікував у Болгарії в 1983 р. книгу про стан історичної науки у НРБ¹⁵. А наступного року вийшла з друку ще одна його монографія – «Народна Республіка Болгарія в співдружності країн соціалізму», яка була високо оцінена науковцями у НРБ¹⁶. Роботу громадської організації цієї країни «Всенародний рух за болгаро-радянську дружбу» проаналізовано П.С.Соханем у розділі колективної монографії співробітників Інституту історії АН УРСР «Діяльність товариств дружби з СРСР у країнах соціалістичної співдружності» (К., 1987 р.)¹⁷.

Досліджувані Павлом Степановичем проблеми виносилися на розгляд учених – учасників вітчизняних і міжнародних наукових конгресів, форумів та симпозіумів. Він був учасником з'їздів славістів, конгресів балканістів, болгаристів, конференцій з українистики й інших наукових міжнародних зустрічей. Доповіді вченого присвячувалися висвітленню традицій духовного взаємозбагачення слов'янських народів та їх значення для сучасності, минулого останніх у творчій спадщині М.С.Грушевського, проблем вивчення і використання писемних джерел з історії міжнародних зв'язків України, внеску М.П.Драгоманова в національне відродження й визвольний рух на Балканах, аналізу стану та перспектив вітчизняної болгаристики тощо.

Не останнє місце у наукових розробках П.Соханя займали проблеми історіографії, зокрема аналіз розвитку балканістики в Україні, публікація матеріалів, пов'язаних з історією Болгарії й зв'язками між двома народами, в цілому ряді енциклопедичних видань, у тому числі в багатотомних «Українській радянській енциклопедії» та «Енциклопедії історії України». На шпальтах «Українського історичного журналу», а також таких авторитетних наукових видань, як «Советское славяноведение» і «Вопросы истории», публікувалися рецензії дослідника на щойно видані книги радянських та болгарських учених, зокрема на монографії Л.Б.Валева, Р.Г.Гришиної, А.К.Мартиненка, Д.Б.Мельцера, Г.Й.Чернявського, А.Векова, М.Ісусова, Д.Коджейкова, Д.Мичева, Н.Недева, П.Панайотова, В.Хаджиниколова й ін.

Копітка робота була проведена Павлом Степановичем по збиранню і публікації документів про співробітництво між СРСР та НРБ. Одним із її підсумків стала публікація історичних бібліографій: «Радянська і міжнародна періодика про Болгарію. XI.1917–IX.1944 рр.» й «Радянська преса про Болгарію. XI.1917–IX.1944 рр.»¹⁸. Вони були видані у 1970 р. в Софії та отримали схвальні рецензії спеціалістів із НРБ.

П.С.Сохань успішно поєднує плідну творчу роботу з масштабною науково-організаційною діяльністю. З 1974 р. він займав посаду заступника директора Інституту

¹⁵ Формирането марксистко-ленинската концепция за историята на България. 1918–1944. – София, 1983. – 207 с.

¹⁶ Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма. – К., 1984. – 288 с.

¹⁷ Всенародное движение за болгаро-советскую дружбу // Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. – К., 1987. – С. 15–45.

¹⁸ Советская и международная периодика о Болгарии (XI.1917–IX.1944): Историческая библиография. – София, 1970. – 178 с.; Советская печать о Болгарии (XI.1917 – IX.1944): Историческая библиография. – София, 1970. – 386 с.

історії АН УРСР (на якій працював сімнадцять років) і водночас завідував відділом міжнародних зв'язків України.

Величезний досвід роботи у вітчизняних та зарубіжних архівах, підготовка бібліографічних праць дали змогу вченому започаткувати новий етап як у своїй творчій діяльності, так і в розвитку вітчизняної науки. Фактично Павло Степанович відновив археографічну роботу в Україні, започатковану свого часу М.С.Грушевським. 1987 р. П.С.Сохань очолив Археографічну комісію Академії наук УРСР. Під його керівництвом та з передмовами за його участю вона видала тритомники – «Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали» й «Історію запорозьких козаків» Д.І.Яворницького.

Комісія стала базою для створення у 1991 р. Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ. В 1995 р. йому було присвоєно ім'я М.С.Грушевського. Засновником і директором інституту став Павло Степанович. Оскільки наукові здобутки установи значною мірою пов'язані з науковою й організаційною діяльністю керівника останньої, тож коротко зупинимось на їх висвітленні.

Із самого початку роботи інституту з ініціативи директора встановилися тісні контакти з науковими установами та навчальними закладами зарубіжних країн, зокрема Росії, США, Канади, Франції, Болгарії, Польщі, Чехії й Словаччини. Одним із перших його творчих партнерів став Український науковий інститут Гарвардського університету. Він надав необхідну на той час технічну допомогу – забезпечив установу комп'ютерною технікою. Українська діаспора передала також Інституту бібліотеку ім. Ольжича, співголовами правління котрої були П.С.Сохань і М.Плав'юк – останній президент УНР в екзилі, голова ОУН та голова правління Фундації ім. О.Ольжича.

Плідна науково-організаційна діяльність директора Інституту і його вчених сприяла залученню до співробітництва широкого кола археографів та джерелознавців з академічних установ, а також вищих навчальних закладів, архівів і музеїв із різних регіонів України. У складі Інституту функціонують Львівське відділення, Запорізький, Херсонський, Харківський, Чернігівський осередки та дослідницькі групи в Острозі й Сімферополі, які працюють на громадських засадах.

Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського проводиться згідно із державною програмою «Архівна й рукописна Україна», підготовленою за ініціативою його науковців під керівництвом Павла Степановича. Нині установа видає писемні джерела у 34 серіях з української історії (зокрема археографії, джерелознавства, історіографії, етнографії, фольклору, картографії, літописання, некрополістики), філософії, культури, енциклопедичні видання, хрестоматії, епістолярну спадщину, хроніки, мемуари, щоденники тощо.

Одним із найвагоміших наукових досягнень Інституту є публікація Архіву Коша Війська Запорозького. Із 50 запланованих томів уже видало 5. У них надруковані реєстри козаків, зокрема тих, котрі перебували на промислах і в паланках, відомості про чисельність Війська, взаємовідносини запорожців із Гетьманською Україною, Польщею, Росією, Кримським ханством та Туреччиною, їх розвідувальну діяльність, стосунки з місцевими жителями тощо. Інститут також розпочав видання повного 20-томного зібрання творів Д.І.Яворницького.

Запорізький край є джерелом інформативної пам'яті щодо історичної й культурної спадщини козацтва. Дієвим механізмом її передачі є усна історія, у першу чергу мова, етнографія і фольклор. Саме на цій ниві плідні результати дало співробітництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, Інституту історії України НАНУ, Інституту усної історії Запорізького національного

університету, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Міжнародної громадської організації «Інститут українки», Запорізького обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури й інших наукових установ і закладів. Завдяки експедиціям до старовинних сіл відповідної області, які проводилися в 1999–2007 рр., надруковано 9 томів видання «Усна історія Степової України. Запорізький край».

Не менш важливі матеріали з історії козацької держави дала науковцям публікація універсалів українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи, надруковані у вигляді окремих книг у 1998, 2002, 2004 і 2008 рр. Окрім традиційного залучення до цієї справи Центрального державного історичного архіву України, в підготовці цих універсалів до видання взяли участь Інститут історії України НАНУ, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка та Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. За підтримки Павла Степановича розпочато публікацію Українського дипломатарію XVI–XVIII ст. (10 томів).

У науковій діяльності інституту значна увага приділяється вивченню і друкуванню творчої спадщини М.С.Грушевського. Ці дослідження започаткувала монографія П.С.Соханя, С.М.Кіржаєва й В.І.Ульяновського «Грушевський і Academia» (К., 1993 р.), котра одержала престижну премію НАН України імені М.С.Грушевського. У видавництві НАНУ «Наукова думка» перевидані його багатотомна «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України» та «Щоденники». Водночас заплановане повне видання творів ученого (50 томів). Нині побачили світ 14 із них, що публікуються окремими серіями: «Суспільно-політичні твори», «Історичні студії й розвідки», «Літературно-критичні та художні твори», «Рецензії й огляди».

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ зробив вагомий внесок у поглиблення розуміння складних і неоднозначних сторінок історії новітнього періоду. Насамперед це стосується «Літопису УПА» – видання документів з історії Української повстанської армії, які збереглися в архівах та приватних колекціях.

У 1989–2011 рр. побачило світ 60 томів «основної» й «нової» серії «Літопису УПА». У першій опубліковано документи і спогади, впорядковані Канадським видавничим комітетом. Друга започаткована 1992 р. за угодою між Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ й видавництвом «Літопис УПА» (Торонто, Канада). Її готують до друку науковці на базі документів повстанців, що знаходяться у центральних і регіональних архівах України. До участі в цьому виданні залучені співробітники державних архівів Києва, Рівного та інших міст, Галузевого державного архіву СБУ, численні дослідники із західних областей України.

Нині опубліковано 14 томів «нової серії» «Літопису УПА». У них містяться документи її командування й окремих підрозділів, друковані видання воєнної округи «Буг», звітно-інформативні джерела керівництва ОУН, а також матеріали ЦК КП(б) У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ стосовно боротьби проти Української повстанської армії та націоналістичного підпілля тощо. Окремий 10-й том присвячено висвітленню життя і боротьби Романа Шухевича (генерала «Тараса Чупринки»).

До вищезгаданих публікацій інституту слід ще додати 3 томи «Енциклопедії українознавства» (вперше перевидані в Україні спільно з Науковим товариством ім. Шевченка), «Альбоми Де-ля-Фліза», «Требник Петра Могили», Литовську (Волинську) метрику, Описи Харківського й Київського намісництва, а також Лівобережної України, «Щоденник» О.Ф.Кістяківського та багато інших оригінальних видань.

Відповідні матеріали також друкуються на сторінках «Українського археографічного щорічника», заснованого ще 1926 р. М.С.Грушевським. Одним з ініціаторів його відновлення і головою редколегії став П.С.Сохань. Нині вийшло 14 випусків видання, котрі містять статті з джерелознавства, археографії, інших спеціальних історичних дисциплін, вітчизняні й зарубіжні документи з широкого кола актуальних проблем минулого і сьогодення України. Молоде покоління дослідників має змогу опублікувати результати своїх розвідок на сторінках «Наукових записок» – збірника праць молодих вчених та аспірантів, заснованого інститутом у 1996 р. (вийшло у світ 19 томів).

П.С.Сохань також тривалий час був членом редколегії, а нині є членом наукової ради «Українського історичного журналу», редколегій міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» й низки інших періодичних видань.

Павло Степанович гідно представляв інтереси українських учених у світовому науковому співтоваристві. З 1968 р. і до 1991 р. він – член Комісії істориків СРСР – Болгарії, а після розпаду Радянського Союзу – Комісії істориків України – Болгарії. Водночас на нього було покладено обов'язки заступника голови Українського комітету Міжнародної асоціації з вивчення та поширення слов'янських культур при ЮНЕСКО, а також заступника голови Українського комітету славистів.

П.С.Сохань розгорнув широку діяльність по зміцненню українсько-болгарської дружби. Понад 20 років він працював заступником голови правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, а з 1991 р. його обрано президентом Товариства «Україна – Болгарія».

1985 р. за визначні наукові досягнення Павла Степановича було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Наступного року він став почесним членом Болгарського історико-філологічного товариства, 1995 р. – дійсним членом Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові, а через два роки – заслуженим діячем науки і техніки України.

П.С.Сохань зробив значний внесок у підготовку молодих наукових кадрів. Під його керівництвом захистили кандидатські й докторські дисертації близько 50 дослідників. Автори цих рядків мали щастя працювати під керівництвом Павла Степановича, разом із ним готувати наукові праці. Вони відчували на собі його опіку, всебічну допомогу в добірці документальних джерел, у сприянні з цією ж метою виїзду в творчі зарубіжні відрядження, у процесі написання праць, їх редагуванні та публікації. Таку ж опіку мали й інші майбутні вчені, чиїм керівником був П.Сохань. Тож щиро вітаємо його з ювілеєм, бажаємо в подальшому житті оптимізму, здоров'я, творчої наснаги, реалізації всього задуманого, успіхів у всіх наукових починаннях!

І.І.МАРТИНЧУК (РІВНЕ)

ДО 60-РІЧЧЯ РЕКТОРА РІВНЕНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ Р.М.ПОСТОЛОВСЬКОГО

У 2011 р. виповнилося 60 років від дня народження Руслана Михайловича Постолювського – професора, кандидата історичних наук, члена-кореспондента Міжнародної слов'янської академії наук, члена-кореспондента Академії педагогічних і соціальних наук, академіка Української академії економічної кібернетики, відмінника освіти України, заслуженого діяча науки і техніки України, ректора Рівненського державного гуманітарного університету. Руслан Михайлович Постолювський є однією із найяскравіших особистостей освітнього простору України, він заслужив повагу і любов тисяч студентів, педагогів, науковців. Ґрунтуються вони на його особистісних рисах, що формувалися багаторічною сумлінною, нерідко виснажливою, працею.

Народився Руслан Михайлович Постолювський 3 жовтня 1951 р. у стародавньому волинському містечку Мізоч, зараз Здолбунівського району Рівненської області, в родині місцевої інтелігенції. Саме батьки сформували основу духовної і людської спадщини Руслана – високу моральність та людяність. Талановитого хлопчика помітили ще вчителі місцевої школи, яку він закінчив у 1968 р. Юнак обирає своєю професією нелегку працю вчителя і стає студентом Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Саме під час навчання у вузі закладається фундамент ерудиції юнака, формується коло інтересів та підвищений інтерес до світової історії. Після закінчення історичного факультету Р.М.Постолювський повертається до рідного краю і розпочинає шлях педагога у восьмирічній школі. Наступні 1973–1974 рр. були віддані службі в лавах радянської армії.

Після повернення з війська Руслан Михайлович працював асистентом кафедри історії Рівненського державного педагогічного інституту. Важливим етапом наукового зростання Р.М.Постолювського став вступ до аспірантури Київського державного педагогічного інституту в 1976 р. Після закінчення навчання він отримує направлення Міністерства освіти України на посаду викладача кафедри політичних наук у Рівненській державній педагогічній інститут. Вдале поєднання педагогічної діяльності з дослідницькою забезпечило успішний захист у 1982 р.

кандидатської дисертації на тему «Розвиток інтернаціонального співробітництва між молодіжними організаціями СРСР і ЧССР в процесі соціалістичної інтеграції (1969–1977 рр.)». Науковий доробок молодого вченого був відзначений у 1986 р. вченим званням доцента.

Активна життєва позиція, постійне прагнення до пізнання і вдосконалення спонукають Руслана Постолювського рухатися все далі й далі. Упродовж 1991–1992 рр. він проходить стажування на кафедрі історії південних і західних слов'ян Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, а у 1993 р. розпочинає навчання в докторантурі Інституту історії України НАН України. Проте доля вносить корективи в життя педагога-науковця, спрямувавши його зусилля на адміністративну роботу. З 1996 р. Руслан Михайлович стає директором Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. І у цій, для себе новій сфері діяльності він показав себе як хороший менеджер освітнього процесу, фактично з нуля заснувавши сучасний європейського рівня вищий навчальний заклад, який стрімко зайняв провідні позиції в регіоні.

Проте, попри копітку і виснажливу організаторську роботу, Р.М.Постолювський не зрадив своєї любові до науки. І це принесло йому визнання не лише вітчизняних науковців, а й зарубіжних – у грудні 1997 р. його обрано членом-кореспондентом Міжнародної слов'янської академії наук.

Наступним щаблем зростання, на цей раз знову адміністративним, стало призначення Р.М.Постолювського на посаду заступника голови Рівненської обласної державної адміністрації, яку він зайняв у 1998 р.

Але завдяки хорошому досвіду новатора-організатора, доля знову спрямовує Руслана Михайловича на ниву вищої освіти. Гідно оцінивши його адміністративні, науково-педагогічні досягнення, керівництво області та Міністерства освіти в грудні 1998 р. доручило йому наступне завдання – стати ректором-організатором Рівненського державного гуманітарного університету, до складу якого ввійшли Рівненський державний педагогічний інститут, Рівненський інститут культури, а також Дубенський та Сарненський педагогічні коледжі, Рівненське училище культури та мистецтв, Дубенське училище культури. Із травня 1999 р. він обійняв посаду ректора цього вузу і успішно виконує свої обов'язки до сьогодні. Упродовж його керівництва університет зазнав технічної реконструкції, значно підвищився якісний науковий склад, покращилися загальні показники розвитку вузу, зріс його авторитет у регіоні.

Руслан Михайлович відомий в освітніх і наукових колах як високий інтелектуал, який сформував коло своїх наукових інтересів – методологічні та загальнотеоретичні проблеми історії слов'янських народів, насамперед чехів та словаків. З-під його пера вийшло понад 160 наукових праць. Серед основних слід назвати навчальний посібник «Історія західних та південних слов'ян» (у співавторстві, 1997 р.), навчальний посібник «Основи конституційного права України» (у співавторстві, 1998 р.), підручник для вузів «Історія південних і західних слов'ян» (у співавторстві, 1999 р.), навчальний посібник «Світ на зламі епох: історія кінця XIX – середини XX ст.» (у співавторстві, 2000 р.), «Короткий довідник з комплексного країнознавства» (у співавторстві, 2000 р.), «Научные основы охраны недр» (у співавторстві, 2006 р.) та ін.

Широкий діапазон наукових інтересів Руслана Михайловича поєднується із високим професіоналізмом вченого та організатора наукової діяльності. Він – головний редактор і член редколегії наукових, науково-методичних журналів та збірників наукових праць: «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», «Актуальні

проблеми культурології», «Духовно-творчий потенціал студентської молоді», «Історія становлення та перспективи розвитку духовної музики в контексті національної культури України», «Панорама політологічних студій», «Проблеми реалізації духовного потенціалу молоді», «Система безпеки в країнах Центральної і Східної Європи у післявоєнний період», «Слов'янський вісник», «Теоретичні та прикладні проблеми країнознавства і краєзнавства», «Україна і слов'янський світ: історія і сучасність», «Українська культура: минуле, сучасне та механізми формування» та ін.

Досягнення Руслана Михайловича Постолювського не залишилися непоміченими. У 2000 р. він був нагороджений знаком «Відмінник освіти України», орденом «За заслуги» III ст. та Почесною грамотою Верховної Ради України. У 2002 р. став лауреатом міжнародної премії «Слов'яни» і отримав диплом за активну творчу діяльність у зміцненні співдружності слов'янських народів. У цьому ж році йому було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 2006 р. відзначений нагрудним знаком «Петро Могила» Міністерства освіти і науки України.

Завдяки творчій енергії та ініціативі Руслан Михайлович працює у спеціалізованих радах із захисту дисертацій, активно виступає офіційним опонентом на захистах. Його активний науковий пошук упродовж двох десятиліть у напрямку дослідження історії слов'янських народів, наукове керівництво аспірантами та здобувачами у цьому ж науковому полі реалізувалося у формуванні наукової школи «Історії слов'янських народів». У межах діяльності школи ним, як науковим керівником, було підготовлено 13 молодих науковців, які успішно захистили кандидатські дисертації переважно з проблематики історії Чехії та Словаччини.

Колеги й студенти відзначають мудрість та інтелект Руслана Михайловича, активну громадянську позицію, що поєднуються з чуйністю і доброзичливістю. Двері його кабінету завжди відчинені для земляків, студентів, будь-якої пересічної людини. Його здатність вислухати і допомогти є воістину фантастичними для нашого нелегкого та суперечливого життя. Він є войовничим, сміливим носієм людських принципів, безстрашним у відстоюванні істинності та справедливості. Безкорисливість і здатність співпереживати радість чи горе заслужено створили йому образ небайдухої людини зі щирим, добрим серцем.

Вітаючи шановного Руслана Михайловича з ювілеєм, щиро зичимо йому міцного здоров'я й родинного затишку, успіхів у реалізації нових творчих планів і задумів у царині історичного пошуку, творчого довголіття. Хай доля щедро дарує йому добро й благополуччя, а життєвий шлях буде довгим і щасливим!

M IN EMORIAM

ТРОНЬКО ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ

12 вересня на 97-му році життя відійшов у Вічність славний син українського народу, великий патріот, Герой України, державний і громадський діяч, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара, голова Національної спілки краєзнавців України Петро Тимофійович Тронько. У потойбічність вирушив видатний український вчений, досвідчений організатор краєзнавчого руху, подвижник збереження історико-культурної спадщини України, який до

останніх днів служив українському народові та зробив значний внесок у розбудову нашої держави.

Петро Тимофійович Тронько народився 12 липня 1915 р. у селянській родині у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Трудову діяльність розпочав у 1932 р. робітником шахти у м. Держинську. Після закінчення учительських курсів працював учителем суспільствознавства та української мови у сільській школі Богодухівського району, директором дитячого будинку м. Лебедина. З 1937 р. Петро Тимофійович – на комсомольській роботі: був секретарем Сумського, першим секретарем Станіславського обкомів ЛКСМУ. Від перших днів Великої Вітчизняної війни перебував у діючій армії, брав участь в обороні Києва і Сталінграда, визволенні Ростова-на-Дону, Донбасу. Про героїзм і ратну звиягу воїна промовляли бойові

нагороди: ордени Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Б.Хмельницького II та III ступеня, медалі «За бойові заслуги», «За оборону Києва», «За оборону Сталінграда», «За визволення Києва», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та ін.

У жовтні 1943 р. за рішенням політичного керівництва країни П.Т.Тронько був відкликаний з діючої армії й затверджений першим секретарем Київського обласного і міського комітетів ЛКСМУ. До нескореного Києва П.Т.Тронько у складі делегації командування Червоної армії, урядовців та митців, очолюваної маршалом Г.К.Жуковим та М.С.Хрущовим, в'їхав вранці 6 листопада 1943 р. Його головним завданням було залучення молоді до відбудови зруйнованого міста.

Талант науковця розкрився під час навчання в Київському державному університеті, по закінченні якого він був зарахований до аспірантури Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Вже у 1951 р. відбувся захист дисертації «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Однак, у той час були затребувані його організаторські здібності – його обрали секретарем Київського обкому КП України, у 1960–1961 рр. – завідувачем відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України.

Впродовж 17 років (1961–1978) П.Т.Тронько працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР, займався питаннями культури, освіти, охорони здоров'я. Відома діяльність вченого і як депутата Верховної Ради України дев'яти скликань.

Роботу в державних органах П.Т.Тронько вдало поєднував з науковою діяльністю. Попри велику завантаженість Петро Тимофійович не полишав наукових досліджень. 1968 р. він захистив докторську дисертацію «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни».

Головне дітище П.Т.Тронька – унікальне 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Колосальна, безпрецедентна за масштабами робота, в якій брали участь понад 100 тис. осіб, була здійснена у рекордний термін – за неповні 12 років. У 1976 р. це фундаментальне видання і його керівник удостоєні Державної премії СРСР у галузі науки і техніки.

У 1978 р. П.Т.Тронька обрали академіком і віце-президентом Академії наук України. З 1979 р. він керував відділом історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР. Під керівництвом ученого розпочалася робота з підготовки «Зводу пам'яток історії і культури України», за його ініціативою і безпосередньою участю розгорталася робота зі спорудження музеїв народної архітектури і побуту в Києві, українського козацтва на о. Хортиця в Запоріжжі, музею Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та ін. Перу дослідника належить понад 600 наукових праць, зокрема 17 монографій.

Зі здобуттям Україною незалежності Петро Тимофійович зосередився на науковій, науково-просвітницькій та науково-організаційній діяльності, а також захисті й відтворенні пам'яток історії і культури. Очолюючи головну редколегію багатотомної серії книг «Реабілітовані історією», проводив велику координаційну роботу, завдяки якій було повернуто добре ім'я сотням тисяч жертв тоталітаризму. Як голова Національної спілки краєзнавців багато зробив для формування краєзнавства як масового руху. Як голова Всеукраїнського фонду ім. О.Гончара вніс вирішальний внесок у справу відтворення визначних архітектурних пам'яток – Михайлівського та Успенського соборів.

Багатогранна праця П.Т.Тронька відзначена численними державними нагородами: орденами Леніна, Жовтневої революції, чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, «За заслуги» III ступеня, Князя Ярослава Мудрого V ступеня.

Усе життя Петра Тимофійовича було сповнене працею, беззавітним служінням людям, він мав незаперечний авторитет серед краєзнавців, колег, науковців та громадськості. Будучи надзвичайно вимогливим, принциповим у професійній діяльності, він відрізнявся величезною людяністю, інтелігентністю та доброзичливістю. Громадська повага до академіка П.Т.Тронька конституювалася у почесному громадянстві міст Києва, Харкова, Богодухова, Канева, Лебедина, Кам'янця-Подільського, Переяслава-Хмельницького.

Колеги-науковці обрали П.Т.Тронька почесним професором Дніпропетровської національної гірничої академії, Кам'янець-Подільського національного університету, Міжрегіональної академії управління персоналом, Полтавського, Чернігівського й Кіровоградського педагогічних університетів, почесним доктором Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького і Хмельницького національних університетів, а також Хмельницького університету управління та права й Київського національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

У прощанні та громадській панахиді брали участь Голова Верховної Ради, академік НАН України В.Литвин, Прем'єр-міністр України М.Азаров, перший віцепрем'єр-міністр А.Клюєв, народний депутат, 1-й секретар ЦК КПУ П.Симоненко, перший заступник Голови Верховної Ради А.Мартинюк, Міністр освіти і науки, молоді та спорту Д.Табачник, президент Національної академії наук України, академік НАН України Б.Патон, академік-секретар Відділення історії, філософії і права, академік НАН України О.Онищенко, директор Інституту національної пам'яті, член-кореспондент НАН України В.Солдатенко, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.Смолій, співробітники Інституту історії України НАН України, ректори провідних ВНЗ України, зокрема Харківського національного університету ім. В.Каразіна, член-кореспондент НАН України В.Бакіров, Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка О.Завальнюк, народні депутати та ін. Сотні громадян – музейників, митців, вчителів, архівістів, краєзнавців – прийшли попрощатися з цією видатною особистістю.

Щире співчуття рідним видатного вченого висловив Президент України В.Янукович: «Це непоправна втрата для усіх нас. Петро Тимофійович пройшов непростий, але яскравий життєвий шлях, цілком присвятивши себе самовідданому служінню Українському народу».

Поховали П.Тронька на Байковому кладовищі.

Колектив Інституту історії України НАН України щиро співчуває рідним та близьким Петра Тимофійовича. Світла пам'ять про видатного вченого та прекрасну людину назавжди збережеться у серцях тих, хто його знав.

ЗУЦ ВСЕВОЛОД ЛЕОНІДОВИЧ

20 квітня 2011 р. на 88-му році життя зупинилося серце відомого історика-енциклопедиста Всеволода Леонідовича Зуца.

Він народився 14 травня 1923 р. в Києві. У 1949 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Шевченка і до 1952 р. працював молодшим науковим співробітником в Інституті археології АН УРСР. У 1955–1960 рр. В.Л.Зуц був співробітником Видавництва АН УРСР (нині «Наукова думка»), де пройшов шлях від коректора до редактора редакції історії.

Понад 25 років життя (1960–1986 рр.) Всеволод Леонідович віддав «Українській радянській енциклопедії» (з 1986 р. ім. М.Бажана). Спочатку він працював там науковим та старшим науковим редактором, а з 1967 р. – завідувачим редакцією історії СРСР, УРСР, археології й етнографії. Під його керівництвом тут сформувався колектив енциклопедистів, до якого ввійшли досвідчені редактори, працівники архівів, а також молодь, котра щойно закінчила вищі навчальні заклади з різних галузей знань.

В.Л.Зуц узяв активну участь у підготовці багатьох публікацій, зокрема, двох видань «Української радянської енциклопедії» українською мовою (т.1–17, 1959–1965 рр. і т.1–12, 1977–1984 рр.), а також російською (т.1–12, 1978–1985 рр.), довідників «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (українською мовою 1986 р. та російською – 1987 р.), «Український радянський енциклопедичний словник» у 3-х т. (1964–1967 рр.). Із 1967 р. Головна редакція УРЕ під керівництвом академіка М.П.Бажана приступила до підготовки чотиритомної «Енциклопедії історії України», котру було видано протягом 1969–1972 рр. Три чверті загальної кількості статей підготували автори – історики, філософи, юристи і краєзнавці з усієї України, решту – редактори.

Як завідувачий редакцією історії В.Л.Зуц плідно співпрацював із відомими вченими України. Так, членами редколегії УРЕ були І.О.Гуржій, К.Г.Гуслистый, О.К.Касименко, І.П.Крип'якевич, В.М.Самофалов, А.П.Чеканюк, Ф.П.Шевченко.

Про роботу над енциклопедією та іншими виданнями Всеволод Леонідович написав у своїй статті «50 років «Українській радянській енциклопедії»», надрукованій в «УІЖ» у 2008 р. (№2, с.201–207). Крім цього, під його керівництвом редакція також підготувала «Політичний словник» (1971, 1976, 1982 рр.) та «Юридичний словник» (1974, 1983 рр.), узяла участь у виданні енциклопедичного довідника «Київ» (1980 р. українською мовою й 1982, 1985 рр. – російською). Завдяки ерудиції та професіоналізму В.Л.Зуца колектив редакції неодноразово відзначався різними преміями й нагородами.

Після виходу на пенсію Всеволод Леонідович переїхав до Санкт-Петербурга. Там він і помер. Усі, хто працював із В.Л.Зуцем, вдячні йому за значний внесок у розвиток української культури.

Л.С.Мороз (Київ)

ПАНІБУДЬЛАСКА ВОЛОДИМИР ФЕДОРОВИЧ

26 липня 2011 р. на 83-му році життя відійшов у Вічність відомий український історик Володимир Федорович Панібудьласка.

Народився він 14 липня 1929 р. у селі Петриківка на Дніпропетровщині. У науці й освіті вчений пройшов усі сходинки – від студента історико-філологічного факультету Дніпропетровського університету, учителя школи №54 Дніпропетровська до одного з провідних науковців України. Після захисту у 1961 р. кандидатської дисертації Володимир Федорович працював в Інституті історії партії та Інституті історії АН УРСР. Тут розкрився його талант як ученого й організатора науки. В.Ф.Панібудьласка був членом редакційних колегій та авторських колективів фундаментальних видань «Історія Української РСР» й «Історія міст і сіл Української РСР». У 1976 р. він став доктором історичних наук, а в 1977 р. – головою наукової секції з історії КПРС при науково-технічній раді Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР. Із 1984 р. Володимир Федорович – лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки.

Відома громадська та педагогічна діяльність В.Ф.Панібудьласки. Він був членом правління секції суспільних наук Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, працював на керівних посадах у товаристві «Знання». Значна частина його життя була пов'язана з Київським національним університетом будівництва та архітектури. З 1977 по 2009 рр. він очолював тут кафедру політичних наук. У 1981 р. йому було присвоєне вчене звання професора.

Володимир Федорович щиро сприйняв проголошення незалежності України і доклав багато зусиль до становлення вітчизняної науки й освіти. У 1990-х рр. він очолював науково-експертну раду Міністерства освіти й науки України за фаховим напрямом «Історія», а також працював в її секції «Філософія та історія», був членом редколегій «Українського історичного журналу» й часопису «Проблеми міграції», керівником наукової програми «Етнонаціональна історія України». Під керівництвом В.Ф.Панібудьласки і за його авторством вийшли «Мала енциклопедія етнодержавознавства», «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри», довідник «Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали» (у 2 т.), «Голодомор в Україні 1932–1933» й «Українська мова як державна: освіта, політика».

Наукова громадськість гідно оцінила заслуги В.Ф.Панібудьласки. Вченого було обрано академіком українських академій історичних та політичних наук. У 2001 р. йому присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки й техніки. Чотири роки тому указом Президента України Володимира Федоровича було нагороджено орденом «За заслуги».

В.Ф.Панібудьласка зробив вагомий внесок у виховання наукових і педагогічних кадрів України, підготував 3 докторів та понад 30 кандидатів наук. До нього з повагою ставилися студенти, котрі вбачали у своєму викладачі людину освічену й доброзичливу.

Володимир Федорович був прекрасним ученим і педагогом, великодушною та порядною людиною. Світла пам'ять про В.Ф.Панібудьласку назавжди залишатиметься у серцях тих, хто його знав.

С.В.Савойська (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Актуальные проблемы Второй мировой и Великой Отечественной войн (к 65-летию Великой Победы): Мат. V Междунар. легней школы молодых историков стран СНГ (Минск, 14–23 июня 2010 г.) / Сост. А.А.Коваленя, В.В.Данилович, М.Г.Жилинский. – Минск: Беларус. навука, 2010. – 431 с.

Анисимов А.
Привѣтъ изъ Києва. – К.: Скай Хорс, 2011. – 352 с.

Анисимов А.
Скорбное бесчувствие: Изд. 2-е, перераб., испр., доп. – К.: Скай Хорс, 2010. – 232 с.

Баженов О.
История та культура Середнього Подністров'я IX–XIII ст. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009. – 304 с.

Беркгоф К.
Живна розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 456 с.

Бодянский П.И.
Достопримечательности Полтавы. Репринтное воспроизведение книг 1850 и 1849 годов. – Х.: САГА, 2011. – 119 с.

Бузескул В.
Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. – К.: Фолиант, 2004. – Ч.1. – 318 с. (серия «Научное наследие востоковедов»)

Векленко В.
Нательные кресты Самарин-Богородицкой крепости. – Днепропетровск: ДНУ, 2010. – 216 с.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: Історичні науки / Відп. ред. В.С.Степанков. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010. – Вип.3: До 20-річчя кафедри історії України. – 456 с.

Гальчак С.
Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.

Гончарук Т.Г.
Транзит західноєвропейських товарів через Надніпрянську Україну першої половини XIX ст. / За ред. О.П.Реєнта. – Одеса: Астропринт, 2008. – 280 с.

Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е.
Анатолий Ганькевич. Герой своего времени: (Неизвестные и забытые страницы биографии). – Николаев: Шамрай П.Н., 2011. – 112 с.

Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е., Криворог М.В.
Герои не умирают: Борьба коммунистического подполья по срыву грабительских планов немецких и румынских оккупантов в годы Великой Отечественной войны на юге УССР. – Николаев: Илюион, 2011. – 80 с.

Гуржій О.
Ідентифікація селянина, або Як більшовицька влада його «переробляла» за власним образом та подобою / Відп. ред. О.П.Реєнт. – Черкаси: Черкаський ЦНП, 2011. – 328 с.

Данильченко О.П.
Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перша чверть XX ст.). – Владивосток, 2009. – 120 с.

Дзюба І.
Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.

Дмитрик І.О., Нікольський В.М.
Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921–1928 рр.). – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 171 с.

Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.М.Пахомов. – К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2011. – Вип.1 (54). – 2011. – 270 с.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): У 2 т. / Відп. ред. В.А.Кучмаренко. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Кримського НАН України, 2005. – Т.П: 1918–1941. – 359 с. (серія «Наукова спадщина сходознавства»)

Європеїзація Центральної та Східної Європи / Упор. Ф.Шіммельфенні, У.Зедельмаєр; пер. з англ. О.Сидорчук, М.Смукот, Ю.Ромашишин. – К.: Юніверс, 2010. – 288 с.

Єкельчик С.
Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. – К.: КІС, 2010. – 272 с.

Завальнюк О.М., Прокопчук В.С.
Лідер наукової школи (До 65-річчя від дня народження і 40-річчя наук.-пед. праці проф. Л.В.Баженова). – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 180 с. (серія «Видатні випускники Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка»)

Зубков М., Мюллер В.
Сучасний словник англо-український, українсько-англійський. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х.: Школа, 2010. – 752 с.

- Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казённым железным дорогам.** Репринтное воспроизведение изд. 1899 г. – Х.: САГА, 2011. – 512 с.
- Ион Винокур: подвижничество в освіті і науці:** Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Уклад. О.М.Завальнюк, В.С.Прокочук, О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 228 с.
- Исторична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України:** Мат. міжнар. круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.) / Упор. О.В.Андрощук, О.О.Заплотинська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 149 с.
- Историкографические исследования в Украине /** Гол. редкол. В.А.Смолий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вып.21. – 376 с.
- Камінський А.С.**
История Речи Посполитой как история богатых народов 1505–1795: Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
- Киселевський Т.**
Польша – СССР: Гібралтар і Катинь. – К.: Темпора, 2011. – 256 с.
- Ключников А.А., Краснов В.А., Рудько Н.В., Щербин В.Н.**
Объект «Укрытие» 1986–2011. На пути к преобразованию. – Чернобыль: Ин-т проблем безопасности АЭС, 2011. – 288 с.
- Кравченко В.**
Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – 544 с.
- Круцик Р.**
Дем'янів Лаз. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 144 с. (серія «Мое місто»)
- Левітас Ф.**
Друга світова війна: український вимір. – К.: Наш час, 2011. – 272 с.
- Литвин В.**
История Украины: Підручник. – Вид. 6-те, доп. / Відп. ред. В.А.Смолий. – К.: Наук. думка, 2011. – 840 с.
- Литвин В.**
Україна: хроніка поступу, 2001–2010: До 20-ї річниці незалежності України / Відп. ред. В.А.Смолий. – К.: Наук. думка, 2011. – 407 с.
- Лішук Д.**
Нариси з історії розвідки і контррозвідки Війська Запорозького (кінець XVI – перша чверть XVII ст.): 390-річчю з дня перемоги у Хотинській битві 1621 року присвячується. – Чернівці: Прут, 2011. – 180 с.
- Марченко М.**
Українська історіографія: (з інтелектуальної спадщини). – К.: Фенікс, 2011. – 483 с.
- Матвеева Л.**
Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876) / Отв. ред. О.В.Бубенок. – К.: Стило, 2010. – 192 с.
- Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А., Глазунов Г.О.**
Сільське господарство України 1917–1920 рр.: реалії та пошуки. – К.: Укр. акад. аграрних наук, 2008. – 284 с.
- Мільчев В.**
Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст.: Джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – 369 с.
- Мірошниченко Ю., Удовік С.Л.**
Русь-Україна. Становлення державності: У 2 т. – К.: Ваклер, 2011. – Т.1: З найдавніших часів до створення імперії. – 744 с.
- Мірошниченко Ю.Р., Удовік С.Л.**
Русь-Україна. Становлення державності: У 2 т. – К.: Ваклер, 2011. – Т.2: Від імперії до незалежності. – 772 с.
- Модернізація України** – наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2011. – 432 с.
- Науковий вісник «Межибіж»:** Мат. Третьої наук.-краєзн. конф. «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г.Погорільця, Л.В.Баженова, А.М.Трембіцького та ін. – Хмельницький: Мельник А.А., 2010. – Ч.1. – 390 с.
- Науковий вісник «Межибіж»:** Мат. Третьої наук.-краєзн. конф. «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г.Погорільця, Л.В.Баженова, А.М.Трембіцького та ін. – Хмельницький: Мельник А.А., 2010. – Ч.2. – 226 с.
- «Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому /** За заг. ред. Я.М.Пилинського. – К.: Стило, 2009. – 280 с.
- «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.:** Зб. док. / Упор. Я.Дашкевич, В.Кук. – Л.: Літ. агенція «Піраміда», 2010. – 594 с.

Падалка С.С.

Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009). – К.: Вид-во ім. М.П.Драгоманова, 2010. – 362 с.

Палій О.

Історія України. – К.: Стило, 2010. – 580 с.

Паломник Київський или путеводитель по монастырям и церквям киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. 1854 г. С иллюстрациями середины XIX в. / Под ред. В.Невзорова. – К.: Скай Хорс, 2009. – 176 с.

Папакін Г.

Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст.: Лекції. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 243 с.

Петров С.

Київ. Погляд крізь століття. – К.: Експрес-Поліграф, 2010. – 392 с.

Петров С.С.

Книжкова справа в Києві. – К.: ЕксОб, 2002. – 344 с.

Пиріг Р.

Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.

Поділля в житті, діяльності і творчості Охима Січинського та Володимира Січинського: Зб. мат. Міжнар. наук.-краєзн. конф., 150-річчю від дня народження Ю.Січинського і 115-річчю від дня народження В.Січинського присвяченої / Гол. редкол. О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010. – 312 с.

Прищепа Б., Прищепа О.

Історичне краєзнавство Волині: Навч. посіб. – Рівне: ДМ, 2008. – 352 с.

Пустовойтенко В.

Історія роду Пустовойтенків. – К.: Новий друк, 2009. – 192 с.

Пустовойтенко В.

Сьома вершина. – К.: Новий друк, 2007. – 472 с.

Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська обл. / Гол. редкол. П.Т.Трощко. – Житомир: Полісся, 2010. – Кн.3. – 808 с.

Рендюк Т.Г.

Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий... – К.: Адеф-Україна, 2010. – 480 с.

Різ Л.

Друга світова війна за зачиненими дверима: Сталін, нацисти і Захід. – К.: Темпора, 2010. – 444 с.

Російський імперіалізм / Упор. Т.Гунчак. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П.Семёнова-Тянь-Шанского. – Х.: САГА, 2011. – Т.14: Новороссия и Крым. Природа, Население. Замечательные населённые пункты и местности. – 983 с.

Рудий Г.

Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні: (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 204 с.

Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Відп. ред. Л.А.Дубровіна, Г.В.Боряк. – К.: Ін-т рукописів, 1996. – Вип.3. – 248 с.

Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Ін-т рукопису, 2000. – Вип.6. – 214 с.

Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Ін-т рукопису, 2004. – Вип.9. – 292 с.

Рукописна та книжкова спадщина України: Археологічні дослідження унікальних та бібліотечних фондів / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Ін-т рукопису, 2005. – Вип.10. – 472 с.

Руслан Якович Пиріг: Біобібліографічний довідник: До 70-річчя від дня народження та 40-річчя наук.-пед. діяльності / Упор. Г.В.Боряк, І.Б.Матяш. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 86 с.

Силин О.

Фортеці Києва VI–XIX століть. – К.: МП «Леся», 2003. – 144 с.

Ситник О.

Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.). – Донецьк: Нуолідж, 2009. – 549 с.

Сополига М.

Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва. – К.: Темпора, 2011. – 336 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк; упор. В.В.Томазов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч.17: Генеалогія та геральдика. – 216 с.

Стародруки XVI – першої половини XVIII ст. з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя: Каталог / Упор. О.С.Морозов. – Ніжин: Гідромакс, 2010. – 176 с. (серія «Книжкові пам'ятки у фондовому зібранні б-ки Ніжинського держ. ун-ту ім. М.Гоголя»)

Степан Васильович Віднянський: До 60-ліття від дня народження і 35-ліття наук.-пед. діяльності / Відп. ред. А.Ю.Мартинов; упор. Н.В.Кривець, Н.А.Ярко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 88 с.

Терещенко Ю.

Скарби історичних традицій: Нариси з історії української державності. – К.: Темпора, 2011. – 560 с.

Тіндалл Д.Б.

Історія Америки. – Вид. 6-те / Пер. з англ. Л.Притула, Г.Сташків, О.Щур. – Л.: Літопис, 2010. – 904 с.

Тютюн О.

Доля народів: Слов'янський ребус. Русь. – К.: Укр. письменник, 2010. – 640 с.

Федорук Я.

Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. – 623 с.

Харлампович К.

Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.): До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин: Ферекол, 2011. – 380 с.

Цубенко В.Л.

Документи з історії військових поселень в Україні. – Х.: САГА, 2010. – Ч.4. – 376 с. (серія «Чорноморська минувшина»)

Швайка М.А.

Економічні атрибути незалежності України. – К.: КиМу, 2011. – 288 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

STARCHENKO N.P. On the Effectiveness of Judicial Proceeding in Volyn' (Based on Luts'k Castle (Grodsky) Court Sessions in 1598 and 1600)	4
ZATYLIUK Ya.V. Inhabitants of the Het'manshchyna Image of the Kyiv Rus' Legacy "Heirs", "Owners" and "Guards" in the Second Half of the XVII	28
DZIUBA O.M. Ukrainian Community of Intellectuals in St. Petersburg in 1760–1780's: "Countryman – Aliens"	44
PYRIH R.Ya. Fedir Lyzohub Activity on the Organization of the Ukrainian State Government Functioning (May – November 1918)	61
KABANETS' Ye.P. The Destruction of the Uspens'kyi Cathedral of the Kyiv-Pechers'k Lavra on November 3, 1941	81
HOLOVATA L.V. (L'viv). Ukrainian Social Organisms of the in Central-Eastern Europe During the World War II as a Factor of Legal Publish Activity	98

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

VERMENYCH Ya.V. Systemology of Historic Localism: the Searching of Paradigmatic Orientations	110
MARTYNOV A.Yu. Historical Comparative of Global Economic Crisis (XX – Early XXI) . . .	131
SHARAVARA T.O. The Historiography of Educational Reforms in the Russian Empire of Second Half XIX – Beginnings XX Centuries	147
VILKUL T.L. Alexander Macedonian "Entering Jerusalem". George Hamartolos "Chronicle" from "Chronographical Alexandria"	162

BOOK REVIEWS

BLANUTSA A.V. M.M.Krom. Between Russia and Lithuania. The Border Lands in the System of Russian-Lithuanian Relations in the Late XV – the First Third of the XVI. – 2nd ed. . . .	179
CHUKHLIB T.V. T.G.Tairova-Yakovleva. Ivan Mazepa and Russian Empire. The "Treason" History	190
KONSTANTINOVA V.M. (<i>Berdians'k</i>). Rainer Lindner. Entrepreneurs and City in Ukraine: 1860–1914's (Industrialization and Social Communication in the South of the Russian Empire)	205
KOBCHENKO K.A. Frank Golczewski. Deutsche und Ukrainer: 1914–1939	211
KRUPYNA V.O. Ya.L.Prymachenko. North American Historiography of the OUN and UPA . . .	216

ANNIVERSARIES

VIDNIANS'KYI S.V., PAVLENKO V.V. Commemorating the 85-th Anniversary of Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine P.S.Sokhan'	220
MARTYNCHUK I.I. (<i>Rivne</i>). Commemorating the 60-th Anniversary of Rector of Rivne State Humanitarian University R.M.Postolovs'kyi	228

IN MEMORIAM

TRON'KO Petro Tymofiiiovych	231
ZUTS Vsevolod Leonidovych	234
PANIBUD'LASKA Volodymyr Fedorovych	235

NEW PUBLICATIONS Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	236
--	-----